TIGHT BINDING BOOK

TEXT PROBLEM WITHIN THE BOOK ONLY

TEXT FLY WITHIN THE BOOK ONLY

निबंधकार टिळक

[मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या सन १९३९ च्या एफ. वाय.
परीक्षेकरितां लावलेले पुस्तक]

संपादक

न. चिं. केळकर

किंमत १२ आणे

मुद्रक
धोंडो वासुदेव विद्वांस, 'केसरी प्रेस', पुणें

अनुक्रमणिका

विषय	पृष्ठ
१ ज्ञेयाज्ञेयमीमांसा	१
२ न्यायमूर्ति रानडे यांची ब्रह्ममीमांसा ...	८
३ देह आणि आत्मा	१२
४ श्रीभगवद्गीतारहस्य	१६
५ महाभारत	२०
६ पंचांगसंशोधन	२६
७ पेशवाईतील कारभार, रीतरिवाज व नीतिमत्ता ...	३१
८ बाणभट्ट आणि श्रीहर्ष	३८
९ पूर्वेकडील लोकांचे विचारैक्य	४६
१० थोर पुरुषांचीं चरित्रें	५१
११ हर्बर्ट स्पेन्सर	५४
१२ प्रो. मॅक्सम्यूलर यांचा मृत्यु	६९
१३ श्रीस्वामी विवेकानंद हे समाधिस्त झाले !	७८
१४ कै. न्या. महादेव गोविंद रानडे	८३
१५ कै. श्रीधर गणेश जिनसीवाले	९२
१६ आगरकरांची श्राद्धतिथि	१००
१७ कै. गोपाळराव गोखले	१०६
१८ कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर	१११
१९ मराठी भाषेची लेखनपद्धति (नं. १, २, ३ व ४) ...	११६
२० आमच्या वर्णमालेचा खून	१३६
२१ महाराष्ट्र भाषेची वाढ (नं. १, २ व ३)	१४२

प्रस्तावना

प्रस्तुत पुस्तक मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या सूचनेवरून तयार करण्यांत आलें आहे. युनिव्हर्सिटीच्या नवीन योजनेंत 'कॉलेज'च्या पहिल्या वर्षाच्या अभ्यासक्रमांत मराठी हा एक विषय अवश्य म्हणून ठरविण्यांत आला आहे. आणि १९३९ च्या मार्चांत होणाऱ्या एफ. वाय. च्या परीक्षेकरितां प्रस्तुत पुस्तक नेमण्यांत आलें आहे.

या पुस्तकाची पृष्ठसंख्या आणि किंमत हीं युनिव्हर्सिटीच्या सूचने-प्रमाणेंच ठेवलीं आहेत.

या पुस्तकामध्यें लो. टिळकांनीं केसरींत लिहिलेल्या, भाषा वाङ्मय संकृति इत्यादि विषयांवरील, लेखांपैकीं निवडक उतारे घेतले आहेत. कांहीं वर्षांपूर्वीं केसरी-मराठा ट्रस्ट संस्थेनें लो. टिळकांचे केसरीं-तले निवडक लेख चार खंडांत मिळून प्रसिद्ध केले होते. त्यांतूनच प्रस्तुत पुस्तकांतील उतारे घेतले आहेत. हे उतारे घेण्यास परवानगी दिल्याबद्दल मी ट्रस्ट संस्थेचा आभारी आहें.

पुणें
ता. ३।३।३७

न. चिं. केळकर

निबंधकार टिळक

१ ज्ञेयाज्ञेयमीमांसा

[१]

अलीकडे दोन तीन शतके ज्योतिषशास्त्र, रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान-शास्त्र, विद्युच्छास्त्र वगैरे आधिभौतिक शास्त्रांची पुष्कळ अभिवृद्धि होऊन जगांतील नैसर्गिक शक्तीने एकंदर पदार्थांची जी स्थित्यंतरे किंवा रूपांतरें होतात त्याचे नियम आपणास अधिकाधिक कळत जाऊन त्यापासून मनुष्य-जातीचा अत्यंत फायदा झालेला आहे, ही गोष्ट सर्वांस निर्विवाद कबूल आहे. जडसृष्टीतील पदार्थांचे सूक्ष्म अवलोकन, तदंतर्गत गुणधर्मांचें व्यवस्थित व सखोल विवेचन, आणि परस्परविभिन्न दिसणाऱ्या पदार्थांचें किंवा गुणधर्मांचें एकमेकांशी सदृशत्व किवा विसदृशत्व समजणे ही आतां जशी सुगम झालीं आहेत तशी पूर्वी कधीही झालेली नव्हती. ज्या पाण्यास आमच्या पूर्वीच्या शास्त्रांतून आदितत्त्व मानलेलें आहे तेच पाणी वायुरूप दोन तत्त्वांपासून बनलेलें आहे असे आतां सिद्ध झालेले आहे. जडद्रव्यासंबंधाने हा दृष्टांत झाला. पदार्थांच्या अवस्थेसंबंधाने पाहिले तर कोणताही पदार्थ प्रवाही, घन किंवा वायुरूपी असणें हे त्याचे भिन्नभिन्न गुणधर्म नसून कमजास्त ऊष्णतेनें हीं तीन स्वरूपे त्यास प्राप्त होतात असेंही आतां सिद्ध झालेले आहे. त्याचप्रमाणे सर्व पदार्थांस सामान्यतः व्यापून असणारे दिक्कालादि पदार्थ अनादि व अनंत असले तरी त्यांचा इतर पदार्थांशी कोणत्या प्रकारचा संबंध असतो याचें अर्वाचीन शास्त्रांतून जितकें चांगलें विवेचन आहे तितकें जुन्या ग्रंथांतून नाहीं; व त्याचें कारणहि उघड आहे. गेल्या दोनशें तीनशें वर्षांत आधिभौतिक शास्त्रांची जी अभिवृद्धि झाली तिच्या योगानें हें ज्ञान आपणांस प्राप्त झालेलें आहे; व प्रथमदर्शनी हें इतकें रमणीय आहे कीं, या ज्ञानाच्या विचारांत गुंतलेले गृहस्थ येथेंच आपल्या ज्ञानाची

परमावधि झाली असे म्हणून त्या ज्ञानाच्या पलीकडे जाण्यास किंवा पाहाण्यास आपणांस असमर्थ करून घेतात; इतकेंच नव्हे तर त्यांतच कृतकृत्य मानून घेतात. तत्त्वज्ञानाची व त्याच्या सिद्धांताची जर कोणास विशेष जरूर असेल तर ती असल्याच गृहस्थांस होय. यांची स्थिती आणि वडिलांच्या वेळची विहीर म्हणून त्यांतील खारें पाणी पिणाऱ्या मनुष्याची स्थिति एकसारखीच असते., अनेक आधिभौतिक शास्त्रांच्या सिद्धातांचे परीक्षण करून व त्यांत सारखेपणा कोठें आहे आणि विसदृशत्व कोठें आहे हे पाहून निरनिराळ्या शास्त्रांतील सिद्धांत एकाच सामान्य सिद्धांताची निरानिराळी स्वरूपे असतील कीं नाहीं हें ठरविणें हें तत्त्वज्ञानाचे काम होय. एखाद्या आधिभौतिक शास्त्राच्या अभ्यासांत जन्म घालून त्या शास्त्राच्या ज्ञानाची मर्यादा वाढविणारे गृहस्थच आधी विरळा सापडतात; परंतु याहीपेक्षां सर्व शास्त्रांचे सिद्धांत एके ठिकाणी करून त्यांतून कांही तरी सामान्य सिद्धांत काढून सर्व ज्ञानाचें एकीकरण करणारे पुरुष तर क्वचितच निर्माण होतात. हर्बर्ट स्पेन्सर यांची गणना या दुसऱ्या वर्गांत आहे, व ज्ञेयमीमांसेंत त्यांनी जें कांही सिद्ध केले आहे तेंही हेच होय. हल्लीच्या शतकांत प्रचलित असलेल्या अनेक शास्त्रांचे अनेक सिद्धांत एकत्र करून ते द्रव्य व गति यांच्या कांही सामान्य नियमाचे प्रकार आहेत असे दाखविणे, व सर्व शास्त्रांतून निरनिराळ्या सिद्धांतांचा जो पसारा पसरला असतो तो सर्व समानमलक आहे असें ठरवून ती मूलतत्त्वें कोणतीं हें व्यवस्थित रीतीनें मांडणें हे कांहीं लहान-सहान परिश्रमाचे किंवा बुद्धीचें काम नव्हे. हर्बर्ट स्पेन्सरसाहेबांनीं हें अवघड काम कित्येक वर्षे परिश्रम करून आपल्या समजुतीप्रमाणें तडीस नेलेलें आहे व एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेर व विसाव्या शतकाच्या आरंभीं प्रचलित असलेल्या सर्व शास्त्रीय सिद्धांतांचें हे एकीकरण प्रत्येक तत्त्वजिज्ञासूनें समजून घेण्यासारखें आहे. अशा तऱ्हेनें विष्कलित ज्ञानाचें संकलन करणें याचेंच नांव तत्त्वज्ञान होय. व हल्ली प्रचलित असलेल्या अनेक शास्त्रांच्या सिद्धांतांचें संकलन कसें करावें व केलें आहे हें ज्यांस पाहाणें असेल त्यांनीं स्पेन्सरसाहेबांचे ग्रंथ वाचले पाहिजेत. परन्तु स्पेन्सरसाहेब एवढाच उद्योग करून राहिले आहेत असें नाही. अनेक शास्त्रांतील सिद्धांतांच्या परीक्षणानें जे सामान्य सिद्धांत निघाले ते परस्पर निरपेक्ष असून स्वतंत्र आहेत किंवा त्यांतही

एक प्रकारचें साहश्य असून ते दुसऱ्या कोणत्या तरी एका सामान्य सिद्धांताचे किंवा तत्त्वाचे स्वरूपभेद आहेत, असें म्हणतां येईल कीं नाहीं याचा त्यांनीं बारकाईनें विचार केला आहे. ‘अज्ञेयमीमांसा’ असें हल्लींच्या ग्रंथांत ज्यास म्हटलें आहे ती हीच होय. सृष्टीमध्ये ज्या कांहीं गोष्टी आपण पाहातों, ऐकतो व अनुभवितों त्या सर्वांचें वस्तुरूप, गुणधर्म, क्रिया वगैरेसंबंधानें पुरा विचार करून निरनिराळया वस्तूंबद्दल किंवा गोष्टीबद्दल निरनिराळया शास्त्रांतून जे सिद्धांत ठरविले आहेत त्या सर्वांचें एकीकरण करून ह्यापासून सर्वांस लागणारे दहापांच सिद्धांत काढणें व ते सर्व कसकसे लागतात याचें विवरण करणें हें ज्ञेयमीमांसेचे काम झालें; पण हें एकीकरणाचें चक्र एकदां सुरू झाले म्हणजे ते केवळ या सामान्य सिद्धांतांशीच येऊन थांबत नाही. निरनिराळ्या शास्त्रांचे निरनिराळ्या शोधक पुरुषांनीं काढलेले सिद्धांत जर सामान्य दहापांच सिद्धांतांत बसवितां येतात तर हे दहापांच सिद्धांत तरी आणखी एखाद्या सामान्य गोष्टीची, तत्त्वाची किंवा सिद्धांताची स्वरूपें नसतील कशावरून, असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो, व याचें उत्तर अज्ञेय-मीमांसेंत दिलें आहे. प्रत्येक शास्त्राच्या बुडाशी पाहूं गेलें असतां मनुष्याच्या बुद्धीस व तर्कास अगम्य असें काही तरी तत्त्व आहे अशी मनाची खात्री होते, मग त्या तत्त्वाचें पूर्ण स्वरूप समजो वा न समजो, असे स्पेन्सर-साहेबांनी अनेक उदाहरणे देऊन सिद्ध केले आहे. अनेक शास्त्रांच्या बुडाशी असणारी अशी जी गम्य तत्त्वें त्यांच्या एकीकरणाने एका अगम्याचें अस्तित्व सिद्ध होऊन शास्त्राच्या निरनिराळया सिद्धांतांच्या परीक्षणानें जे सामान्य सिद्धांत सिद्ध होतात ते या अगम्य तत्त्वाच्याच भासमान विकृती किंवा स्वरूपें आहेत असें स्पेन्सरसाहेबांनी सिद्ध केले आहे. सारांश, सर्व ज्ञेयशास्त्रांतील सिद्धांतांचें पर्यवसान एका अगम्य तत्त्वांत असून या अगम्य तत्त्वाचींच ज्ञेयशास्त्रांतील सिद्धांत ही चिन्हे किंवा गम्य स्वरूपें आहेत असा स्पेन्सरसाहेबांच्या आदितत्त्वे या ग्रंथाचा अखेर सिद्धांत आहे. तत्त्वज्ञानाच्या किंवा वेदान्ताच्या दृष्टीनें हा सिद्धांत किती महत्त्वाचा हें आम्ही सांगावयास नकोच. शिवाय तो ज्या रीतीनें सिद्ध केलेला आहे ती रीति एकोणिसाव्या शतकांतील शास्त्रीय पद्धतीस पूर्णपणें अनुसरून असल्यामुळें नव्या पद्धतीनें विचार करणाऱ्या लोकांस ती सर्वांशीं पटण्यासारखी आहे.

[२]

ज्ञेय आणि अज्ञेय असे जे तत्त्वज्ञानाच्या विषयाचे दोन भाग स्पेन्सर-साहेबांनी केलेले आहेत त्यासारखेंच आमच्याकडे एकपक्षीं न्याय आणि सांख्य आणि दुसऱ्या पक्षी वेदांत ही शास्त्रें होत. उत्क्रांति, शक्तीचें समतोलन, गतीचें सातत्य वगैरे आधिभौतिक शास्त्राच्या अनुभवावरून जसे कांही सामान्य सिद्धान्त स्पेन्सरसाहेबांनी काढलेले आहेत तसेच सृष्टीच्या अवलोकनानें "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्थाः" असे आमच्या नैयायिकांनी सृष्टीतील सर्व पदार्थांचे व त्यांच्या गुणधर्मांचे सात सामान्य विभाग कल्पून व त्यांस 'पदार्थ' असें पारिभाषिक नांव देऊन त्यांत सर्व वस्तूंचा संग्रह करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या सात पदार्थांपैकीं कर्म किंवा क्रिया यास गुण म्हणतां येईल किवा नाही, अभाव हा स्वतंत्र पदार्थ आहे कीं नाही, सामान्य म्हणजे साधारणत्व हा एक पदार्थ मानल्यानंतर त्यापासून विशिष्टत्व उत्पन्न होण्यास 'विशेष' या दुसऱ्या पदार्थाची जरूर आहे कीं नाही, इ. न्यायशास्त्रामध्यें पुष्कळ विचार आहेत. कणादाचे वैशेषिक दर्शन तर 'विशेष' हा स्वतंत्र पदार्थ मानल्यामुळेच उत्पन्न झालेले आहे असेंहि एक मत आहे. सृष्टीतील वस्तुमात्राचे अवलोकन करून त्यांचा व त्यांच्या गुणधर्मांचा दहापांच ठळक ठळक वर्गांत समावेश करण्याचा प्रयत्न जर कोणी केला असेल, तर तो आमच्याकडे सांख्यन्यायदर्शन-कारांनींच केलेला आहे. द्रव्य म्हणजे ज्यांस इंग्रजीत मूलतत्त्वें म्हणतात ती एकदां पृथक् मानल्यावर मग त्यांचे गुण त्यांच्याहून भिन्न किवा अभिन्न किंवा क्रिया हा त्यांचा गुण अथवा पृथक् पदार्थ इत्यादि प्रश्नांचे विवेचन येथें करूं गेल्यास फारच विस्तार होईल. प्रस्तुत लेखाचा उद्देश एवढच सांगण्याचा आहे की, नैयायिकांनीं 'पदार्थ' म्हणून जे जगांतील वस्तुमात्राचे वर्ग कल्पिलेले आहेत त्यांचे आणि स्पेन्सरसाहेबांनी दाखविलेल्या निरनिराळ्या शास्त्रांतील सामान्य सिद्धान्तांचें बऱ्याच अंशीं सादृश्य आहे. नैयायिक हे कांहीं एकटेच अशा रीतीनें पदार्थमात्राचें वर्गीकरण करणारे आहेत असें नाहीं. "गुणा गुणेषु वर्तन्ते" म्हणजे एका गुणापासून दुसरा गुण, त्यापासून तिसरा अशी त्याच्यापासून परंपरा उत्पन्न करतां येते, या तत्त्वावर नैयायिकाचे सप्त-पदार्थ टाकून देऊन त्या ऐवजी सांख्यशास्त्रांत प्रकृति आणि पुरुष ही दोनच

तत्त्वें अनादि मानलेलीं आहेत; आणि त्यांचें इंग्रजी तत्त्ववेत्त्यांनीं मानलेल्या 'मॅटर' आणि 'स्पिरिट' या दोन वर्गांशीं, बरेंच सादृश्य आहे. पुरुष उदासीन राहून सर्व गुणांचें अधिष्ठान जी प्रकृति तिच्या सान्निध्यानें अनेकविध भासतो, परंतु खरीं तत्त्वें प्रकृति आणि पुरुष हीं दोनच आहेत असें सांख्यांचें म्हणणें आहे. यांमध्यें आणि नैयायिकांच्या सप्तपदार्थांमध्यें पुष्कळ भेद आहे हें सहज लक्षांत येईल. तो भेद येथें सांगत बसण्यास अवकाश नाही. तथापि, सामान्य दृष्टीनें पाहतां ज्ञेय गोष्टीचे नैयायिकांनीं सात तर सांख्यांनी दोनच वर्ग केले असें म्हणण्यास कांही हरकत नाही. परंतु या दोनही शास्त्रांत ज्ञानाचें अद्याप पुरें एकीकरण झालेलें नाही व तशा प्रकारचें एकीकरण आमच्या पूर्वींच्या तत्त्वज्ञांनी केलेलें ज्यास पाहावयाचे असेल त्यानें वेदांतशास्त्रांचा अभ्यास केला पाहिजे. परिमाणु, सप्तपदार्थ किंवा प्रकृति आणि पुरुष ही न्यायाची व सांख्यांची तत्त्वें अनित्य असून खऱ्या जिज्ञासूनें यांच्याही बुडाशी जाऊन ज्या एका महाशक्तीचे हे विकार आहेत तिचे ज्ञान किंवा ओळख करून घेतली पाहिजे असें वेदांतशास्त्र सांगतें. शंकराचार्यांच्या भाष्यांत न्याय आणि वेदांत यांचें ठिकठिकाणीं जे खंडन आलेले आहे त्यांतील किरकोळ मुद्दे सोडून दिले तर बाकीचा भाग पदार्थांचें सप्तत्व किंवा प्रकृति आणि पुरुष हे द्वंद्व खरें नाही, 'एकमेवाद्वितीयम्' ब्रह्मच काय तें नित्य व सर्वांचें आदिकारण आहे असें सिद्ध करून दाखविण्यांत गेलेला आहे. एक पक्षी न्याय आणि सांख्य आणि दुसऱ्या पक्षी वेदांत यांच्यामधील विरोध बऱ्याच अंशी स्पेन्सरसाहेबांनी सांगितलेलें अनेक शास्त्रांचे सिद्धांत आणि सर्वांच्या बुडाशी असलेले अज्ञेय तत्त्व यांच्यामधील विरोधासारखाच आहे. परंतु सर्वांच्या बुडाशी असलेल्या अज्ञेय तत्त्वासंबंधानें पाहिलें तर स्पेन्सरसाहेबांपेक्षांही आमचे तत्त्वज्ञ बरेंच पुढे गेलेले आहेत. ब्रह्मासंबंधानें बोलतांना जुन्या संस्कृत ग्रंथांतून चार शब्द मुख्यतः ब्रह्माच्या स्वरूपाचें वाचक म्हणून वापरलेले आढळतात. ते शब्द सत्, चित्, ज्ञान आणि आनंद हे होत. सर्व सृष्टीच्या किंवा सर्व आधिभौतिक शास्त्रांच्या बुडाशीं जी शक्ति आहे ती शब्दांनी जरी अवर्णनीय असली किंवा तिच्या स्वरूपाचें आम्हांस यथार्थ ज्ञान होणे शक्य नसलें, अर्थात् ती जरी एक प्रकारें अज्ञेय असली, तरी तशा प्रकारची शक्ति विद्यमान आहे एवढें निर्विवाद सिद्ध होतें असें स्पेन्सरसाहेबांनीं सप्रमाण सिद्ध करून दाखविलें आहे व आमच्या तत्त्व-

ह्यांनीं हीच गोष्ट लक्षांत आणून या शक्तीस ' सत् ' हा शब्द पाहिल्यानें लाविला आहे. ब्रह्म सत् आहे अथवा तें आहे याबद्दल शंका नाही, त्याचें अस्तित्व निर्विवाद आहे किंवा त्याचें स्वरूपच अस्तित्वरूप आहे, अथवा जें आहे तें तेच आहे, दुसरे कांही नाही ही गोष्ट वेदांतील सर्व ग्रंथास कबूल आहे व स्पेन्सरसाहेबांनी निरनिराळ्या शास्त्रांच्या अवलोकनाने नव्या पद्धतीनें कोणती गोष्ट सिद्ध केली असली तर ती हीच होय की, आदिशक्ति अज्ञेय किंवा जाणण्यास अशक्य असली तरी ती सत् म्हणजे विद्यमान् आहे (The unknowable) येथवर वेदान्तशास्त्राची व स्पेन्सरसाहेबांची पुरी एकवाक्यता आहे. ही शक्ति चिद्रूप आहे असा आमचेकडील वेदातशास्त्राचा दुसरा सिद्धान्त आहे व तो पाहिल्याइतका स्पेन्सरसाहेबांच्या ग्रंथांत स्पष्ट आला नसला तरी ज्याअर्थी जगांतील वस्तुमात्र आणि त्याचे गुणधर्म हे या शक्तीचीच स्वरूपांतरे आहेत असें त्यांचें मत आहे त्याअर्थी ही शक्ति चिन्मय असावी ही गोष्ट त्यास मान्य आहे असे स्पष्ट होते. पण चित् किंवा चैतन्य याचा आमच्या वेदांतशास्त्रातून जो अर्थ धरलेला आहे तितका स्पेन्सरसाहेबांस अभिप्रेत आहे किंवा नाही,हें खात्रीनें सांगतां यावयाचें नाही. ब्रह्म आणि ज्ञान याचे तादात्म्यासंबंधानेंही स्पेन्सरसाहेबांचें मत असावे तितके स्पष्ट नाही. ज्ञेय असो की अज्ञेय असो, पण ज्ञानविषय आहे, ज्ञाता व ज्ञान तद्भिन्न आहे येथपर्यंतच त्यांची मजल गेलेली दिसते. ' यत्र हि एकमेव भवति तत्केन कं पश्येत् ' ही पूर्णाद्वैताची कल्पना अंतःकरणांत ठसल्याशिवाय ब्रह्म ज्ञानस्वरूपच आहे ही कल्पनाहि सुचावयाची नाहीं. ब्रह्मासंबंधानें चौथा शब्द वापरला तो 'आनद' हा होय. पण त्याबद्दल स्पेन्सरसाहेबांच्या तत्त्वज्ञानांत मुळीच विचार केलेला दिसत नाही. आमचे-कडेही ब्रह्म आनंदमय आहे किंवा आनंदस्वरूप आहे याबद्दल बरीच चर्चा व वादविवाद झालेले आहेत, व कित्येकांच्या मतें सत् आणि चित् हीं दोनच पदें काय तीं जगाच्या आदिशक्तीस यथार्थत्वानें लागू आहेत. हे वाद इतके गहन आहेत की, त्यांचा या ठिकाणी नुसता निर्देश करण्यापलीकडे जास्त कांहीं लिहितां यावयाचें नाही. स्पेन्सरसाहेबांच्या ज्ञेयमीमांसेस न्याय आणि सांख्य व अज्ञेयमीमांसेस वेदान्त ही आमच्याकडील तोडीची शास्त्रें आहेत एवढेंच प्रधानत्वेकरून सांगण्याचा आमचा उद्देश आहे. वेदांतामध्यें जीव, पर-ब्रह्म आणि जड सृष्टि यांचे अन्योन्य सबंध कोणत्या प्रकारचे आहेत याचा विचार

करून या तिहींचें ब्रह्मस्वरूपांत एकीकरण होण्याचें शक्य आहे कीं नाहीं व असल्यास तें कोणत्या प्रकारें होतें याचे जे सूक्ष्म विचारसिद्धांत आहेत ते कांहीं सर्व स्पेन्सरसाहेबांच्या तत्त्वज्ञानाच्या पुस्तकांत उपलब्ध नाहीत. तथापि सर्वांचा मूलभूत सिद्धांत दोहोंतहि सारखाच आहे. तो हा की, ब्रह्म हें सत् व त्रिकालाबाधित असून त्याच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान होणे दुर्घट आहे. हाच सिद्धांत सर्व वेदांताचे मूल होय, व तो आमच्या जुन्या पद्धतीने सिद्ध केलेला ज्यास आवडत नसेल त्यांनीं स्पेन्सरसाहेबांचे ग्रंथ वाचले असतां त्यांस हेंच तत्त्व नव्या युक्तीनी, प्रमाणांनीं आणि पद्धतीने सिद्ध केलेले सांपडेल. सारांश, या एका सिद्धांतासंबंधाने तरी पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील तत्त्वज्ञांच्या सिद्ध करण्याच्या पद्धती भिन्न असल्या तरी मुख्य विषयासंबधाने पुरा मेळ आहे. ज्ञेयशास्त्रास हेंच विधान पूर्णपणें लागू करतां यावयाचें नाहीं. कारण अलीकडे दोनतीनशे वर्षांत या शास्त्रासंबंधानें जे शोध झालेले आहेत ते इतके विस्तृत व व्यापक आहेत की, पदार्थमात्राचे आमच्या नैयायिकांनी मानलेले सात वर्ग किंवा त्यांचे पोटवर्ग आतां पूर्वीप्रमाणेंच राहतील असा निश्चय सांगतां येत नाही. सांख्यकारांनी प्रकृति आणि पुरुष अशी दोनच तत्त्वें मानलीं असल्यामुळें अर्वाचीन शोधाने त्यांच्या वर्गीकरणास फारसा धक्का येणें शक्य नाहीं; पण नैयायिकाची गोष्ट निराळी आहे. कसेंही असो, ज्ञानाच्या एकीकरणाची शेवटची पायरी जी वेदांत तिच्यासबंधानें हा न्याय लागू नाही. हें शेवटचें एकीकरण स्पेन्सरसाहेबांच्या मताप्रमाणें अज्ञाततत्त्वांत किंवा आमच्याकडील लोकांच्या मताप्रमाणें ब्रह्मस्वरूप सच्चिदानंद शक्तींतच झालें पाहिजे. म्हणजे आमच्याकडील आणि पश्चिमेकडील तत्त्वज्ञानाचे अखेरचे सिद्धान्त एकच आहेत आणि सर्वांचें पर्यवसानही एकच आहे. विचारसरणीत किंवा सिद्धान्त सिद्ध करण्याच्या पद्धतींत मात्र पुष्कळ फरक झालेला आहे. परंतु हा फरक एका अंशाने इष्टसिद्धिकारक आहे. कारण हजारों वर्षांच्या अंतरानें निघालेल्या विचारसरणीच्या दोनही पद्धतीनीं जेव्हां एकच सिद्धान्त सिद्ध होतो तेव्हां त्या सिद्धान्ताची सत्यता अधिकच दृढ होते हें निर्विवाद आहे. अर्वाचीन विचारसरणीनें सिद्ध होणाऱ्या या सिद्धान्ताचें ज्ञान प्राचीन काळच्या तत्त्वज्ञांस कोणत्या तऱ्हेनें झालें हा एक मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आहे व त्याचें उत्तर देण्यास योगशास्त्राचीही थोडीशी मदत घ्यावी लागेल. पण इतकें खोल

शिरण्याचा आमचा इरादा नाही. सामान्य रीत्या ज्ञेय आणि अज्ञेय मीमांसेंत स्पेन्सरसाहेबांनी जे सिद्धान्त ग्रथित केले आहेत तत्सदृश आमच्यामधील शास्त्रें कोणतीं एवढेंच सांगण्याचा आमचा हेतु होता व त्याप्रमाणें सदर विषयाचें वर थोडें दिग्दर्शन केलें आहे.

---

२ न्यायमूर्ति रानडे यांची ब्रह्ममीमांसा

डॉ. फ्रेझर यांनी वरील विषयावर दिलेल्या व्याख्यानाचा सारांश देऊन त्या सारांशाबरोबरच इकडील वेदांत्यांचे सदृश विचार किंवा प्रमेयें इकडील लोकांस समजून देण्याचा नामदार न्यायमूर्ति रावबहादूर रानडे यांनीं मुंबईतील वुइल्सन कॉलेजांत "फिलॉसफी ऑफ थीइझम" या विषयावर व्याख्यान देऊन जो प्रयत्न केला तो खरोखरच फार प्रशंसनीय होय. धर्मांची रहस्ये आमच्या जुन्या धर्मांत किती चांगल्या रीतिने सांगितलीं आहेत याचे न्यायमूर्तीसारख्या बहुश्रुत व पुढारी गृहस्थांनी आमच्या इंग्रजी शिकलेल्या मंडळीस बोध करून देण्याचें मनांत आणलें हीच आधीं आमच्या मतें मोठी महत्त्वाची गोष्ट आहे. सर्व धर्मांतील ईश्वरप्रणीत ग्रंथाची भट्टी लावून आपल्या बुद्धीच्या तेजःसामर्थ्यानें त्यांतून गाळून निघालेला अर्क आठा आठा दिवसांनी प्रार्थना-मंदिरांत जमणाऱ्या आधुनिक भाविक जनांस श्रोतृपेय करण्याचे आध्वर्युत्व आज ज्यांनी बरेच दिवस पत्करलें होतें, त्यांचे तोंडून अगदी नूतन पाश्चात्य विचारांच्या तोडीस तोड देण्यासारखे आमच्या जुन्या प्राच्य ग्रंथांत विचार आहेत, येवढे तरी विधान त्यांच्या दृष्टीनेंच का होईना, पण सप्रमाण निघालें हें पाहून आम्हास फार संतोष होतो. व मनांत अशी उमेद येते कीं, आमच्या रावबहादुरांच्या विचारास जी हल्लीं दिशा मिळाली आहे तिचा रोख तसाच कायम राहिल्यास शंकराचार्यांच्या अद्वैत सिद्धान्ताची आणि रावबहादुरांच्या विचाराची केव्हां ना केव्हां तरी एकवाक्यता होण्याचा खास प्रसंग येईल. जर्मनींतील बरेच तत्त्ववेत्ते अलीकडे शंकराचार्यांच्या मतांचा स्वीकार करूं लागले आहेत, व कित्येकांनीं तर अद्वैत सिद्धान्त हाच काय तो तर्कशास्त्राच्या कसोटीला टिकतो अगर टिकण्यासारखा आहे असें साफ लिहिलें आहे. न्या. रानडे यांच्यासारख्या प्रार्थनासमाजांतून अद्याप पूर्णपणें बाहेर न पडलेल्या गृहस्थांस जर्मन

तत्त्ववेत्त्यांचे शंकराचार्यांच्या सिद्धान्ताबद्दलचे अभिप्राय पूर्णपणें कधींही संमत व्हावयाचे नाहीत हें आम्ही जाणून आहों. भक्तिमार्गास जीव आणि ब्रह्म यांचें ऐक्य विघातक आहे अशी रा. ब. रानडे यांची समजूत आहे असें त्यांच्या लेखांवरून स्पष्ट होतें; पण आमच्याकडील संतमंडळीच्या मतेंही ही समजूत चुकीची आहे हे लक्षांत ठेवलें पाहिजे. ज्ञानमार्गानें प्राप्त होणारी सायुज्यता भक्तिमार्गानेंही प्राप्त होते असे भगवद्गीतेंत स्पष्ट सांगितलें आहे. भागवत धर्मास द्वैत अगर विशिष्टाद्वैत मताचाच स्वीकार केला पाहिजे अशी जी अलीकडे कित्येकांची समजूत झाली आहे ती चुकीची आहे असें इतिहासावरून सहज दाखवतां येईल. शंकराचार्यांनंतर कांही शतकांनीं मध्वाचार्य व रामानुजाचार्य उत्पन्न झाले. व भागवतधर्माची उत्पत्ति पाहिली तर ती किमान पक्षी भारत-कालापूर्वीची आहे असे भारतांत व गीतेंत या धर्माबद्दल जे उल्लेख आहेत त्यांवरून कबूल करावें लागतें. भारताचा काळ ख्रिस्ती शकापूर्वी तीन–चारशें वर्षे आहे असें मानलें तरी तेथपासून शंकराचार्यांच्या कालापर्यंत म्हणजे निदान एक हजार–बाराशें वर्षे व त्यानंतर दोनतीनशें वर्षें म्हणजे एकंदरींत पंधराशे वर्षेपर्यंत मध्वाचार्य किंवा रामानुज यांच्या द्वैत किंवा विशिष्टाद्वैत सिद्धान्ताखेरीज ‘भक्तियोगाचें’ समर्थन झालें होतें असे मानल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं; व तसे मानलें म्हणजे भक्तिमार्गास द्वैत किंवा विशिष्टाद्वैत ब्रह्मविचारांचा आधार घेतलाच पाहिजे या मतास कांही एक प्रमाण राहत नाही. मध्वाचार्य किंवा रामानुजाचार्य यांनी आपापल्या भागवत–संप्रदायास अनुकूल ब्रह्ममीमांसा केल्यावर त्यांच्या अनुयायांनी त्यांच्या ब्रह्मविचारांची त्यांच्या सांप्रदायाशी सांगड घालून दिली, येवढ्यावरून सदर संप्रदायास या आचार्यांच्या सदर ब्रह्मविचारांच्या पायाची जरूर होती किंवा आहे असें सिद्ध होऊं शकत नाही. यास प्रत्यंतर पाहणें असल्यास फार लांब जावयास नको. आपल्याकडील संतमंडळी पूर्ण भक्ति-पंथांतील असतांही त्यांनी माध्व किंवा रामानुज मतांचा स्वीकार आणि शांकर मताचा त्याग केल्याचें उदाहरण क्वचितच सांपडेल. भक्तिमार्गास सगुण ब्रह्माची आवश्यकता आहे व जीवाचें व ईश्वराचें सकृद्दर्शनीं तरी ऐक्य मानतां येत नाहीं हें उघड आहे. तथापि भक्तिमार्गानें एकदां मन पवित्र झाल्यावर मग “अवघें मनाचि राम झालें” अशा तऱ्हेच्या अद्वैत विचारांच्या

स्फूर्तीचे द्योतक उद्गार तोंडावाटे सहज बाहेर पडून जातात हें तुकारामासारख्या साधूच्या ग्रंथावरून कोणासही सहज कळून येण्यासारखें आहे. ईश्वर सकल गुणांचें अधिष्ठान आहे असें कल्पून त्याच्या सेवेंतच जीवास काय तें परम सौख्य आहे व तेंच सौख्य सदा आपणास मिळावें, त्यापलीकडे जाण्याची आपली इच्छा नाही, अशा अर्थाचीं महाराष्ट्र-भगवद्भक्त-शिरोमणींच्या तोंडांतून कांहीं वचनें सहज काढून देतां येतील; पण ते कांही भक्तिमार्गाचें पर्यवसान नव्हे असे थोड्या विचारांती कोणासही समजेल. तुकारामाच्या गाथेत कांही द्वैतपर व कांही अद्वैतपर असे जे अभंग आढळून येतात त्यांची द्वैत्यांनी किंवा अद्वैत्यांनीं ओढाताण करून आपापल्या मतांस अनुकूल असा अर्थ करण्यापेक्षां हे निरनिराळ्या वेदान्त मतांचे प्रतिपादक श्लोक देशभेदानें, कालभेदाने व अधिकारभेदाने लावावे हे आम्हास अधिक प्रशस्त दिसतें. श्रीमद्भगवद्गीतेंतही ज्ञान, भक्ति आणि योग असे तीन स्वतंत्र ईश्वरप्राप्तीचे मार्ग सांगितले आहेत; व त्यांत कोठेंही ज्ञानमार्गाच्या अमुक पंथाशीं भक्तिमार्ग संयुक्त असलाच पाहिजे असें प्रतिपादन केलेलें नाही. शंकराचार्य, मध्वाचार्य व रामानुजाचार्य यांपैकी प्रत्येकानें भगवद्गीता आपापल्या मतांकडे ओढून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे; पण गीतेचें खरें रहस्य अशा रीतीनें त्रिधा किंवा अनेकधा होऊं शकत नाही हें थोडेही ज्याने शास्त्राचें अध्ययन केलें असेल त्यास कळून येईल. ज्ञान हा जसा एक मोक्षप्राप्तीचा मार्ग सांगितला आहे तसाच भक्ति हाही होय. जें कार्य ज्ञानानें होऊं शकतें तेंच भक्तीनें होऊं शकतें असा गीतेचा सिद्धान्त आहे; इतकेंच नव्हे तर, "क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ता सक्तचेतसां" अशी ज्ञानमार्गाची थोडीशी उणीवही दाखवली आहे. "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन" या वाक्यावर भिस्त ठेवून भक्तीने अखेरीस ज्ञान प्राप्त होऊन तद्द्वारा मोक्षप्राप्ति असे ज्ञानमार्गातील लोकांनीं व "तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते" या वचनावरून भक्ति असल्याखेरीज नुसत्या ज्ञानाने मोक्ष नाहीं हें साहजिकच आहे; पण जरा खोल विचार केला असतां असें आढळून येईल कीं, भक्तिमार्गाचें जें महत्त्व आहे तें अमुक एका विशिष्ट तत्त्वविचारावर अवलंबून आहे असें नाहीं. कितीही शाब्दिक ज्ञान झालें तरी मोक्ष नाहीं हे जितकें खरें आहे, तितकेंच कितीहि औपचारिक भक्ति झाली तरी त्यापासून समाधान अगर मोक्षप्राप्ति

नाहीं हें खरें होय. भक्ति आणि ज्ञान हीं साधने आहेत व त्यांचा एकंदर मनावर जर कांहीं परिणाम झालेला नाहीं तर दोनही फुकट होत; आणि परिणाम झाला असेल तर "सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पंडिताः" या वाक्यांत सांख्ययोग या शब्दांत भक्तीचाही अंतर्भाव केला पाहिजे. भगवद्गीतेंत सांगितलेल्या ईश्वरप्राप्तीच्या निरनिराळ्या मार्गांची एकरूपता परिणामीं साध्य कोटीत आहे, साधन कोटीत नाही हें "यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते" या गीतावाक्यावरून उघड होते. साराश, ज्ञान, भक्ति आणि कर्म अथवा योग हे परस्पर सापेक्ष असण्याची कांही जरूर नाहीं, म्हणजे हे तिन्ही मार्ग सापेक्ष असले काय आणि नसले काय सारखेच. या तिन्हीं मार्गांनी ज्या स्थानी जावयाचे तें स्थान एकच आहे, व आकाशांतून पडलेलें पाणी निरनिराळ्या मार्गांनी गेले तरी ते जसे समुद्रांतच जाऊन पडतें, तद्वत् या तिन्ही मार्गांनी जाणाऱ्या लोकांस अखेरीस प्राप्य वस्तु एकच आहे हेंच "एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति" या वाक्याचें रहस्य आहे. ईश्वरस्वरूपाची कोणत्याही मार्गानें कां होईना पण एकदां ओळख झाल्यावर त्यांत कधी द्वैत व कधी अद्वैत असे विचारभेद होऊं शकतील; पण ज्ञानयोग, भक्तियोग आणि कर्मयोग असे जेव्हां ईश्वरप्राप्तीचे तीन मार्ग सांगतात तेव्हां त्यांपैकी दोघांचा अथवा तिघांचा अन्योन्याश्रय आहे असे येवढ्यावरून म्हणतां येत नाही.

सारांश, भागवतधर्मास अगर भक्तिमार्गास प्रथमतः जरी जीव आणि ब्रह्म ही पृथक् मानण्याची आवश्यकता वाटत असली तरी अखेरीस सिद्धान्त-पक्षी हा समज कायम ठेवण्याची कांही जरूरी नाही असें भगवद्गीतेवरून आणि महाराष्ट्रसंत-मंडळीच्या उद्गारांवरून उघड होतें. न्यायमूर्ति रावबहादूर रानडे यांनी आपल्या व्याख्यानांत हा भेद असावा तितका ठेवला नाहीं; व ज्ञान, भक्ति आणि ख्रिस्ती तत्त्वविचार यांची संगत घालण्याचा प्रयत्न करितांना तिन्ही पंथांची बरीच ओढाताण केलेली आहे. सत्, चित् आणि आनंद या तिहींची ख्रिस्ती त्रयीशी केलेली तुलना वरील तिन्ही शब्दांचा अर्थविपर्यास, भागवतधर्माची महती गातां गातां तो धर्म एकाच ईश्वरप्रणीत ग्रंथावर रचलेला नाही अशी समाजिस्टांची मतें त्यांत मध्येच घुसडून देण्याची शैली वगैरे न्यायमूर्तींच्या निबंधांतील कांहीं ठळक गोष्टी किंवा गैरसमज

यावर टीका करण्याचा आज आमचा विचार होता. तथापि वर केलेल्या विवेचनावरून येवढें लक्षांत येईल कीं, माध्व किंवा रामानुज मतांची भक्तिमार्गाशी जी कित्येकांच्या मतें एकवाक्यता झालेली आहे ती मूळची नसून अलीकडच्या ग्रंथकारांनीं प्रचारांत आणिली आहे. भागवत किंवा भक्तिमार्ग हा ह्या बाबतींत बांधलेला नसून ज्याच्या त्याच्या अनुभवाप्रमाणें जो तो द्वैति किंवा अद्वैति अथवा एक काली द्वैति व अन्य कालीं अद्वैति असूं शकेल; व येवढी गोष्ट जर वाचकांच्या मनांत बिंबली तर पुढील मार्ग क्रमण्यास त्यांस बरेंच सुलभ जाईल.

---

३ देह आणि आत्मा

मनुष्याचा जड देह व चैतन्यरूप आत्मा या दोन भिन्न भिन्न वस्तु आहेत, किंवा सृष्टीतील कांही विशिष्ट जड द्रव्यें अथवा तत्त्वें ही एकत्र झाल्यानंतर होणारी चेतना हाच आत्मा होय, हा वाद पुरातन आहे. उपनिषदांत आत्म्याचे स्वरूप सांगितले आहे. तत्कालीन ऋषीच्या मतें आत्मा सर्वव्यापी व अविनाशी आहे आणि तो सृष्टींतील जड द्रव्यांपासून अगदी भिन्न आहे. वेदान्तांत या प्रश्नाचा विचार करीत असतां आत्म्याच्या भिन्नतेबद्दल प्रमाणें दिली आहेत. 'युष्मदस्मत्प्रत्ययीभूत-प्रमाण' हे पहिले प्रमाण होय. आत्म्याचे देहाव्यतिरिक्त अस्तित्व तुमच्या आमच्या प्रत्ययास येतें. आपण 'मी' शब्द उच्चारतों तेव्हां आपल्या अंगचा कोणताहि एक अवयव किंवा सर्व अवयवांचा समुच्चय असा आपल्या बोलण्याचा अर्थ नसून शरीरव्यतिरिक्त असणारा शरीराचा स्वामी असा त्याचा अर्थ समजतो. देहापासून आत्म्याची भिन्नता दाखविणारें दुसरें प्रमाण 'निद्राप्रमाण' हें होय. मनुष्य निजतो तेव्हां सर्व शरीरव्यापार बंद पडतात. परंतु सर्व शरीरावर अम्मल चालविणारें असें कांहीं तत्त्व शरीरांतून नष्ट झालेलें नसून सर्व अवयव व इंद्रियें विश्रांतिसुखांत मग्न असतां हें तत्त्व जागरूक असतें. तिसरें प्रमाण 'महानिद्रा' म्हणजे मृत्यु हें होय. जड शरीरांतून सर्व अवयवांना व इंद्रियांना चलनवलन देणारा कोणी तरी शरीर सोडून जातो, त्यास

मृत्यु असें आपण म्हणतों. याशिवाय समुद्राच्या पृष्ठभागावर होणाऱ्या जल-तरंगांचा दृष्टांत देऊन व दुसऱ्या कित्येक प्रमाणांनीं आपल्या प्राचीन तत्त्ववेत्त्या ऋषीनी आत्म्याचें भिन्नत्व प्रस्थापित केलें आहे. पण नवीन पद्धतीने शिकलेल्या आपल्या विद्वानांस ही प्रमाणें व या कोट्या सर्वथा मान्य होण्या-सारख्या नाहीत. जडचैतन्याच्या भिन्नरूपत्वासंबंधाचा वाद इकडेच आहे असे नाही. तो युरोपांत देखील चालू होता. ख्रिस्ती धर्माचें आधारभूत पुस्तक जे बायबल त्यात आत्म्याचे अस्तित्व मानलेले आहे. परंतु अर्वाचीन काळी युरोपांत अधिभौतिक तत्त्वांच्या प्राबल्याची जी क्रांति घडून आली, तिच्या योगानें हें बायबलप्रणीत आत्म्याचें अस्तित्व झूट होय, असें शास्त्रज्ञांस वाटूं लागलें. ख्रिस्तीधर्मग्रंथांतून एक तर आमच्या उपनिषद ग्रंथाप्रमाणें अध्यात्म-विचार सूक्ष्मपणे कोठेच केलेला नाही. शिवाय अलीकडील शास्त्रांचे सर्व सिद्धांत प्रयोगसिद्ध असतात. आत्मा धरून आणून त्यावर प्रयोग करितां येईनात म्हणून रसायनशास्त्रज्ञ, पदार्थविज्ञानवेत्ते वगैरे प्रयोगसिद्ध (experimental) शास्त्र खरे मानणारे लोक केवळ जडवादी बनले. सृष्टींतील कांहीं द्रव्यें शरीरांत एकीकरण पावली असतां त्यांस चेतना प्राप्त होते; पण ही चेतना त्या घटका-वयवापासून भिन्न नव्हे; त्याच्या एकीकरणाचा परिणाम होय. सारांश, आत्मा म्हणून कांही शक्ति जडसृष्टीच्या पलीकडे असेल असे या शास्त्रज्ञांस वाटेना. फार काय सांगावें, युरोपांत गाजलेला जो हर्बर्ट स्पेन्सर तोहि पक्का जडवादी होता. ‘ आत्मा ’ भिन्नरूपाने अविनाशी आहे, ही गोष्ट त्यास मान्य नव्हती. चेतना ही जडपदार्थांच्या एकीभवनाचा परिणाम असेंच त्याचे मत होतें. अखेरीस अखेरीस या मतात थोडी चलबिचल होऊन त्याच्या सत्यत्वाविषयीं स्पेन्सरसाहेब साशंक झाले होते असें दिसतें. शास्त्रवेत्त्यांच्या ह्या नवीन सिद्धांतांचा परिणाम धर्मखात्यावर मात्र विशेष झाला. ख्रिस्तीधर्म हा ‘ आत्म्याचा मोक्ष ’ ह्या तत्त्वावरच उभारलेला आहे, ख्रिस्ती धर्माची मोक्षाची कल्पना ‘ सलोकता ’ ही आहे. परमेश्वरांतच आत्मा मिळून जावा, इतकी उच्च कल्पना त्यांच्यांत नाही. तथापि जेथें आत्म्याला अस्तित्वच नाहीसें झालें, तेथें त्याला मोक्ष कसचा ? जो मुळीं नाहींच त्याला मुक्ति काय देणार ? आत्म्याचें जडसृष्टीहून भिन्न असें अस्तित्व शास्त्रज्ञांस संमत नसल्या कारणानें तो धर्म म्हणजे केवळ एक थोतांड आहे असें मानूं लागले. मात्र ‘ आत्मा ’

नाहीं, असें मानल्यामुळें दुसरी एक अडचण उत्पन्न झाली. ती ही कीं, धर्माची अशी वासलात लागल्यानंतर धर्माच्या बंधनानें एकत्र बांधलेला समाज हा कोणास कोणी विचारीनासा होऊन, विस्कळित होईल, नीतीचें बंधन ढिले होऊन लोक नीतिभ्रष्ट होतील, यास्तव आत्म्याच्या अनस्तित्वाबरोबरच (Maximum good of the maximum number) 'अतिशय मोठ्या जनसमूहाचे अतिशय मोठें कल्याण ' हे तत्त्व सृष्टिशास्त्रवेत्त्यांस प्रसिद्ध करावे लागलें. जेणेंकरून मनुष्यजातीचें कल्याण होईल ती नीति, अशी व्याख्या त्यांस बनवावी लागली. तथापि ख्रिस्ती-धर्मखाते व शास्त्रनिपुण विद्वान् लोक यांमध्यें वितुष्ट आलेंच. कारण, धर्मोपदेशक लोकांस सयुक्तिक रीतीनें प्रमाण-सिद्ध असे आत्म्याच्या अस्तित्वाचें माप शास्त्रीमंडळीच्या पदरांत घालतां येईना ! ते फक्त बायबलांतील वाक्यांवर बोट ठेवून, त्यांत सांगितले म्हणून 'आत्मा ' आहे, असें म्हणत ! पण हें बाबावाक्य शास्त्रवेत्त्या मंडळीस कसें पटणार ? तथापि हा वाद येथेंच थांबला नाही. खुद्द शास्त्रज्ञमंडळींतच शंका निघूं लागल्या तेव्हां या प्रश्नाचा कायमचा उलगडा करण्याच्या उद्देशानें इ. स. १८७३ या वर्षी महान् महान् शास्त्रकोविदांचें एक मंडळ स्थापन झालें. ह्या मंडळाचे मोठमोठे रसायनवेत्ते व पदार्थविज्ञानवेत्ते पंडित सभासद होते. 'सोसायटी ऑफ सायकिकल रिसर्च ' हें नांव धारण करून ह्या लोकांनीं आत्म्याच्या निरनिराळ्या स्थितींत प्रयोग करण्यास सुरुवात केली. मनुष्य निद्रास्थितींत असतां काय होते, मरण येतें तें काय, अपस्माराच्या लहरीत मनुष्याच्या चैतन्यशक्तींत काय फेरफार होतात, वेड लागल्या-नंतर जो चित्तविभ्रम होतो त्याचें स्वरूप काय आहे, अंगांत भूतसंचार झाला असता एखाद्या मृत माणसाच्या इच्छेचा पगडा जिवंत माणसाच्या इच्छाशक्तीवर कसा बसतो, मेस्मेरिझमच्या योगाने एका मनुष्याच्या मनावर दुसऱ्याचा अधिकार पूर्णत्वानें कसा चालतो, दूर दूर रहात असणाऱ्या मनुष्यांच्या चित्तवृत्तींत सुखदुःखांचा उद्भव एकाच काळीं एकाच कारणास्तव त्यांच्या नकळत होतो, त्यांत 'आंतरः कोऽपि हेतुः ' असला पाहिजे, तो काय, इत्यादि अनेक प्रकारचे प्रयोग करून त्यावरून शास्त्रानुरोधानें अनुमानें ह्या मंडळीनें बसविलीं. ह्या सर्व शोधांचें फळ म्हणून सदरहू मंडळीचे वतीनें मेयरसाहेबांनें १९०३ सालीं या विषयावर प्रमाणभूत असा एक मोठा ग्रंथ

लिहून प्रसिद्ध केला आहे. ह्या ग्रंथांत वर सांगितलेल्या प्रत्येक प्रश्नासंबंधानें केलेले सर्व प्रयोग, त्यांचे परिणाम व त्यावरून निघणारे सिद्धांत इत्यादि सर्व माहिती संगतवार ग्रथित केली आहे. व त्या सगळ्याचा निष्कर्ष म्हणून ह्या पंडितांनीं जो सिद्धान्त ठरविला तो हा कीं, "आत्मा हें जड सृष्टीच्यापेक्षां अत्यंत भिन्न असें आदितत्त्व आहे. तें अविनाशी आहे. तें सर्वव्यापी आहे. तें जड पदार्थांच्या मिश्रणाचे किंवा एकीकरणाचें फल नसून ते स्वतंत्र आहे." याच सिद्धान्ताचा अनुवाद करणारे दुसरेहि ग्रथ प्रसिद्ध झाले आहेत.

सूर्याचे किरण काचेच्या लोलकांतून पलीकडे दवडले असतां Spectrum म्हणजे किरणांचा एक पट्टा पडतो. त्यांत सात प्रकारचे मूळ रंग Primary colours स्पष्ट दिसतात. त्यावरून बरेच दिवसपर्यंत प्रकाशशास्त्रवेत्त्यांची अशी समजूत होती की, सूर्यकिरण म्हणजे केवळ ह्या सात रंगांचे मिश्रण होय. पण हल्ली X-ray नांवाच्या किरणांचा शोध लागून लोलकांतून पलीकडे जात नाहीत असेहि कांही किरण असल्याचे शास्त्ररीत्या ठरले आहे. हल्ली N-ray नांवाचेहि नवीन किरण सांपडले आहेत. ह्या प्रकाशशास्त्रांतील शोधाप्रमाणेंच वर सांगितलेला अध्यात्मविद्येतील शोध होय. जड शरीर म्हणजेच आत्मा हें तत्त्व खोटे ठरून, आत्म्याचे स्वतंत्र स्वरूप आणि मागे व पुढे असणारें अस्तित्व शास्त्रीय पद्धतीने ठरविण्यांत आलें आहे. हा सिद्धांत बारीकसारीक क्षुद्र लोकांचा नसून तत्त्ववेत्त्यांचा व शास्त्रज्ञांचा आहे, हे आपण विसरतां कामा नये ! तथापि पाश्चात्य पंडितांनीं प्रयोगांच्या साह्यानें जो सिद्धांत दोन वर्षांपूर्वीं ठरविला, तोच सिद्धांत हजारो वर्षांपूर्वीं आमचे वेदांत ग्रंथांत नमूद होऊन राहिला होता. प्राचीन उपनिषत्कारांनीं विचाराच्या जोरावर हेंच आत्म्याचें स्वरूप सांगून ठेवलें. पण नवीन शिक्षणानें मंडळीस हा वेदांतांतील सिद्धांत चुकीचा वाटून आमच्यांतील पुष्कळ लोक पाश्चात्यांनी तयार केलेली मतें जशीच्यातशीच ग्रहण करून जडवादी बनलेले आढळतात. नवीन लोक असे दुसऱ्यांच्या ओंजळीने पाणी पिणारे, तर जुने शास्त्री सनातन ग्रंथावर हवाला देऊन स्वस्थ बसणारे ! दोघेही डबक्यांत सांचलेल्या पाण्याप्रमाणें आहेत. दोघांच्याही ठिकाणी जिवंत झरा नाहीं. ज्या वेळी युरोपीय जडवादाची मतें इकडे आली त्या वेळीं ती खरीं किंवा आपलीं वेदांतांतलीं मतें खरीं याबद्दल प्रयोग करून आपणांसच याचा उलगडा करतां

झाला नसता काय ? ह्या प्रयोगांना उपकरणसामुग्री तरी कांहीं. विशेष लागत होती ! नरसोबाच्या वाडीस अंगांत होणारे भूतसंचार किंवा अपस्माराचे रोगी थोडे सांपडतात काय ? कदाचित् आपलेकडे अशा लोकांचें प्रमाण बाजवीपेक्षां फाजीलच आहे ! तथापि ही शोधक बुद्धि आमच्यांत उत्पन्न झालेली नाही. कोणताही सिद्धांत शास्त्राच्या कसोटीस लावल्याशिवाय तो हल्लींच्या काळी ग्राह्य होणें फारसे शक्य नाही. अशी शोधकबुद्धि बुद्धिदाता गजानन आपल्या हृदयांत उत्पन्न करो, अशी माझी प्रार्थना आहे.

---

४ श्रीभगवद्गीतारहस्य

गीता सांगण्याचें कारण

गीतारहस्यासंबंधी मी जे प्रवचन केले ते 'गीतारहस्य'नामक मीं लिहिलेल्या नव्या ग्रंथाचा सारांश होय. या ग्रंथांत प्रथम पंधरा सोळा प्रकरणांत गीतारहस्याचा शास्त्रीयरीत्या सांगोपांग विचार केल्यावर मग या प्रकरणांत गीतेचे जे तात्पर्य निश्चित केलें त्यास अनुसरून गीतेचे मराठी भाषांतर जोडलेले आहे. एवढ्या समग्र ग्रंथाचा पुरा सारांशहि तीन चार प्रवचनांत सांगणें शक्य नव्हते. तथापि एकंदर ग्रंथाचे मुख्य धोरण काय असा मला पुष्कळांनी प्रश्न केला असल्यामुळे तोच विषय प्रवचनासाठी मी घेतलेला होता. या प्रवचनांनी माझ्या ग्रंथांतील मुख्य मुद्दा कळला तरी त्यावरील शंका व त्यांचीं समाधानें कळण्यास मूळ ग्रंथ पाहावा लागेल हे सांगावयास नको. गीतेवर अनेक भाषेत टीका व निरूपणे झाली असतां तुम्ही गीतेसंबंधानें नवें असे काय सांगणार ? असा पहिल्यानेंच प्रश्न निघणें अगदीं साहजिक आहे. या प्रश्नास माझें असें उत्तर आहे कीं गीतेवर जी भाष्यें व टीका सध्यां उपलब्ध आहेत त्या निरनिराळे सांप्रदायिक आचार्य व त्यांचे अनुयायी यांच्या आहेत; व त्यामुळें ज्याने त्यानें गीतार्थ आपल्या सांप्रदायास अनुकूल होईल अशा रीतीनें निरूपिला आहे. उदाहरणार्थ श्रीमत् आद्य शंकराचार्य यांच्या भाष्यांत गीतेचा अर्थ अद्वैतपर व संन्यासप्रतिपादक लावला असून रामानुजाचार्यांच्या मतें तीच गीता

वैशिष्टाद्वैतपर व भक्तिप्रतिपादक आहे; आणि मध्वाचार्यांच्या मतें गीतेंत भक्ति प्रधान असली तरी ती द्वैतमूलक आहे. किंबहुना श्रीशंकराचार्यांनीं आपल्या भाष्याच्या आरंभीच असे म्हटले आहे की, "गीतेवर अनेकांनीं पूर्वीं टीका केल्या, पण त्यांस गीतेचा अर्थ नीट कळला नसून सर्वकर्मसंन्यास-पूर्वक ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो हेंच काय तें खरें गीतेचें तात्पर्य होय, हें सिद्ध करण्यासाठी हें भाष्य लिहिलें आहे." वल्लभ व निंबार्क यांच्या सांप्रदायां-च्या गीतेवर ज्या टीका आहेत त्यांत अशीच विधाने केली आहेत. कोणी कर्मसन्यासपूर्वक अद्वैत तर कोणी विशिष्टाद्वैत व भक्ति, कोणी द्वैतीभक्ति तर कोणी ज्ञानपूर्वक पातंजलयोग, कोणी सगुणभक्ति तर कोणी ज्ञानभक्ति यांचा मेलाफ गीतेत प्रतिपाद्य आहे असे म्हणतात. केवळ माझेंच असे मत आहे असे नाही, तर प्रसिद्ध मराठी कवि वामन पंडित यांची गीतेवर यथार्थदीपिका नामक जी टीका आहे; तिच्या आरंभी "या कलियुगामाजि । जो तो गीतार्थ योजी । मतानुसार ॥" असें म्हटलें आहे. यावरून गीतेवरील सर्व टीका प्रायः त्या त्या टीकाकाराचा जो सांप्रदाय त्याला अनुसरून आहेत. सांप्रदायनिरपेक्ष म्हणजे कोणत्याही सांप्रदायाचा आग्रह न ठेवितां केवळ सर्व गीता वाचून तिचा सरळ अर्थ काय लागतो हे सांगण्याचा या टीकाकारांचा हेतु नाही, असे दिसून येईल. सांप्रदायिक दृष्ट्या गीतेची ही जी निरनिराळीं तात्पर्यें ठरविलेलीं आहेत ती त्या त्या सांप्रदायातील लोकास मान्य असल्यास यांत काही नवल नाही. प्रस्थानत्रयीतील सर्व ग्रंथ आपल्याच सांप्रदायांस अनुकूल आहेत असे दाखविल्याखेरीज लोकात कोणताही सांप्रदाय मान्य होत नाही, त्यामुळे असे अर्थ लावणे भाग पडते. पण हे सर्वच यथार्थ असणें ज्या-अर्थीं शक्य नाही त्या अर्थीं त्या सर्वांची छाननी करून गीतेचे कोणतें तात्पर्य यथार्थ आहे हे पाहणें जरूर आहे. ही शंका माझ्या मनांत येऊन आज बरीच वर्षे झालेली आहेत व या कालात मनांत घोळत असलेले विचार मी या गीतारहस्य नामक ग्रंथांत नमूद केलेले आहेत. माझे सिद्धांत एकदमच सर्वांस ग्राह्य होतील, असे मी म्हणत नाही. पण गीतार्थासंबंधाने विचार करण्यास आधु-निक चिकित्सकदृष्ट्या त्याचा बराच उपयोग होईल अशी मला आशा आहे.

सांप्रदायिक दृष्टि सोडली तर ग्रंथाचें परीक्षण कसें करावे हा या पुढला प्रश्न होय. ग्रंथपरीक्षण दोन प्रकारचे असतें; एक अंतरंगपरीक्षण व दुसरें

बहिरंगपरीक्षण. अंतरंगपरीक्षणांत ग्रंथांचें तात्पर्य ठरविण्यांत येते; आणि बहिरंगपीराक्षणात ग्रंथ कोणी कोठें व केव्हां केला, त्या ग्रंथांत दुसऱ्या कोणत्या ग्रंथांचा उल्लेख आला आहे इत्यादि बाह्यांगाचाच विचार करीत असतात. माझ्या गीतारहस्यांत या दोनही प्रकारे गीतेचा विचार केलेला आहे. पण या लेखांत फक्त अंतरंगपरीक्षणाबद्दलच माहिती दिली आहे; कारण बहिरंगपरीक्षण ऐतिहासिक दृष्ट्या जरी महत्त्वाचे असलें, तरी ऐतिहासिकच नव्हे तर धार्मिक, नैतिक वगैरे अनेक दृष्टीनीं अंतरंगपरीक्षण म्हणजे ग्रंथतात्पर्यनिर्णयच सर्व लोक अधिक महत्त्वाचा समजतात, व सध्यांच्या काली तर तो विशेष महत्त्वाचा आहे. कारण वरील द्वैती, अद्वैती वगैरे पंथांखेरीज कांही मिशनरी लोक गीता अत्याचारास प्रवृत्त करणारी आहे अशीही दीर्घ शंका आता काढूं लागले आहेत. गीतेतच काय पण सामान्य हिंदुधर्मासही अत्याचाराचे प्रकार केव्हांच मान्य झालेले नाहीत व ते मान्य असणे शक्यही नाही. असो. गीता महाभारताच एक आवश्यक अंग आहे किंवा त्यांत घुसडून दिलेली आहे; अथवा मूळ गीता लहान असून त्यांत प्रसंगाप्रमाणें मागाहून अनेकांनी अनेक क्षेपक श्लोक घातलेले आहेत, आणि असल्यास ते कोणते इत्यादि प्रश्न या बहिरंगपरीक्षणाच्या वर्गातच पडतात. पण त्याचा सविस्तर विचार या लेखांत करणें शक्य नाही. माझ्या मतें या सर्व शंका निर्मूल होत, आणि हल्लीचा गीता-ग्रंथ पौराणिक पद्धतीने व संवादरूपाने लिहिला असला तरी तो सुसंगत असून त्यांतील सर्व विषय शास्त्रीय प्रतिपादनास आवश्यक आहेत, एवढा माझा सिद्धान्त येथें सांगून अंतरंगपरीक्षणाच्या मुख्य विषयाकडे वळतों.

एखाद्या ग्रंथाच्या तात्पर्याचा निर्णय कसा करावा याबद्दल आधुनिक ग्रंथपरीक्षाशास्त्रज्ञांनीं जे नियम घालून दिले आहेत ते कांही नवीन नाहींत. आमच्या मीमांसकांनीं हजारों वर्षांपूर्वी असें ठरविलें आहे कीं, 'कोणत्याही ग्रंथाचें तात्पर्य ठरविण्यास (१) त्या ग्रंथाचा आरंभ व शेवट कसा आहे, (२) त्यांत वारंवार काय सांगितलें आहे, (३) त्यांत अपूर्वता कोणती, (४) त्याचा परिणाम किंवा फल काय घडले, (५) त्यांत उपपत्ति कोणती सांगितली आहे, आणि (६) त्या उपपत्तिच्या दृढीकरणार्थ किंवा अन्य कारणासाठीं दुसऱ्या कोणत्या कोणत्या प्रासंगिक गोष्टी

त्यांत आहेत, या सहा गोष्टींचा विचार करून ग्रंथाच्या तात्पर्याचा विचार केला पाहिजे. ग्रथतात्पर्यनिर्णयाची मीमांसकांची ही कसोटी गीतेस लावून गीतेचा आरंभ व शेवट काय हे पाहूं लागलें, म्हणजे असे दिसून येतें की, भारती युद्धाच्या आरंभी समोर आलेल्या बांधवांस पाहून अर्जुनास आपल्या कर्तव्याचा मोह पडला अशी गीतेची सुरुवात आहे. युद्ध करावें तर कुलक्षय होणार, इतकेंच नव्हे तर पितामह भीष्म व गुरु द्रोण यांचा वध करावा लागणार; आणि न करावे तर क्षात्रधर्म सुटल्यामुळे तिकडूनही नरकवास प्राप्त होणार. एकीकडे आड तर दुसरीकडे विहीर, अशी स्थिति झाल्यावर तो श्रीकृष्णास शरण गेला आणि श्रीकृष्णांनी गीता सांगून त्याला ताळ्यावर आणिला व युद्ध करण्यास लावले, हा गीतेचा उपसंहार आहे. हा उपसंहार केवळ वाचनिक किंवा ग्रंथांत लेखी आहे, इतकेच नव्हे तर पुढे तसा साक्षात् परिणामहि घडलेला आहे. तसेच सबंध ग्रंथांत जागोजाग अनेक कारणे सागून 'तस्माद्युद्धयस्व भारत' 'हे अर्जुना, म्हणून तू युद्ध कर'–असा उपदेश केलेला आहे. यांतील 'म्हणून' हा शब्द अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्याचा असा अर्थ होतो की, निरनिराळी कारणे दाखवून अनेक बाजूंनी "या वेळी युद्ध करणे हेच तुझे कर्तव्य होय" या सिद्धान्ताबद्दल अर्जुनाची न्यायदृष्टया खात्री करून दिली आहे. अर्जुनाने संन्यास घ्यावा किंवा सर्वकाल भक्तीत गढून राहून दुसरे कांही करूं नये, असे श्रीकृष्णाच्या मनांतून त्यास सांगावयाचे नव्हते. तसें असतें तर गीता सांगण्याचीच जरूरी नव्हती, कारण अर्जुन संन्यास घेण्यास तयारच झाला होता; तेव्हां "तूं म्हणतोस तसेच माझें मत आहे, आपण दोघेही संन्यास घेऊन आपल्या आत्म्याचे कल्याण करूं." असें उत्तर दिल्यानें काम भागत होतें. पण तसें कांहीएक न करतां 'हा हिजडेपणा (क्लैब्य) तुला शोभत नाही' अशी दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभी श्रीकृष्णांनी त्याची निर्भर्त्सना केली आहे. यावरून गीतेचे जर कांही तात्पर्य असेल तर तें अखेर प्रवृत्तिपर म्हणजे कर्मपरच असलें पाहिजे असे उघड होते. भक्तीत किवा ज्ञानांत गढून जाऊन सर्व कर्मांचा स्वरूपतः संन्यास करणे हे मत गीतेंत प्रतिपाद्य असणे शक्य नाही.

*

५ महाभारत

धर्मे अर्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यत्रेहास्ति न तत् क्वचित् ॥

देशांतील थोर प्राचीन ऐतिहासिक पुरुषांचें उदात्त चरित्र लोकांस सांगून त्यांच्या वंशजात शौर्य, अभिमान, सत्यनिष्ठा, धर्मबुद्धि वगैरे अनेक सद्गुण जागृत करणारें प्राचीन काव्य जेथे जेथे उपलब्ध आहे तेथे तेथें तें राष्ट्रीयत्वाचे प्रधान अंग मानले गेले आहे. होमरचे इलियड हे एक पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये अशा प्रकारचें काव्य समजतात; परंतु खरें म्हटलें म्हणजे जुन्या ग्रीस देशांतील लोकांना जी त्याची किमत होती ती हल्लीच्या युरोपांतील ख्रिस्तधर्मीय राष्ट्रांस राहिली नाही. जुन्या रोमन लोकांमध्येही इलियड हे काव्य ह्याच वर्गातलें मानीत असत. राष्ट्राचा अभ्युदय होण्यास अनेक कारणें लागतात हे निर्विवाद आहे. पण राष्ट्रातील सर्व लोकास एकसमयावच्छेदेकरून आनंद, ज्ञान, ईर्षा किंवा उत्साह देणारें प्राचीन महाकाव्यासारखें दुसरें साधन मिळणे कठिण आहे. अशा काव्यास इंग्रजीत 'एपिक' काव्य असें म्हणतात. 'एपिक' या इंग्रजी शब्दाचे वीररसप्रधान काव्य किंवा वीरकाव्य असे कित्येक भाषांतर करतात, पण आमच्या मते हे भाषांतर बरोबर नाही. जुना सम्प्रदाय पाहिला असतां अशा प्रकारच्या ग्रंथास महाकाव्य अशीच संज्ञा दिलेली आहे; आणि कालिदासादिक कवीनी केलेल्या काव्यांपासून त्याचा भेद दाखविण्याकरिता त्याच्यामागें 'आर्ष' हे विशेषण लावलेलें आढळते. आर्ष महाकाव्यात कोणकोणते गुण असावेत ह्याबद्दल पुढे विवेचन येईलच. सध्यां एवढेच सांगणे आहे की, इंग्रजीत ज्यास 'एपिक' काव्य म्हणतात त्याचा अर्थ संस्कृतांत अगर मराठीत 'आर्ष महाकाव्य' या शब्दांनीच चांगला व्यक्त होतो; इतकेंच नव्हे तर ही संज्ञा प्राचीन असल्यामुळें रामायण किंवा महाभारत ही जी आर्य लोकांची दोन मोठीं 'एपिक' काव्यें आहेत त्यांस ती अधिक अन्वर्थक रीतीने लागू पडते. खुद्द महाभारतांत पहिल्या अध्यायांतच 'यश्चैन शृणुयान्नित्यं आर्षश्रद्धासमन्वितः' असा आर्ष या पदाने महाभारताचा उल्लेख केलेला आहे, व वाल्मिकीनेही अशाच रीतीनें आपल्या काव्यास 'आर्ष' म्हटले आहे. हरिवंशांत जेथे महाभारताचें वर्णन

आलें आहे तेथेही ‘ इदं महाकाव्यं ऋषेर्महात्मनः ’ अशी पदें आहेत. यावरून आमच्या देशांतील महाभारत आणि रामायण ही जी दोन राष्ट्रीय महाकाव्यें त्यांस पहिल्यापासून ‘ आर्ष महाकाव्य ’ म्हणण्याचा परिपाठ आहे असे दिसून येतें; व हाच परिपाठ कायम ठेवून ‘ एपिक पोएम ’ या इंग्रजी शब्दांकारितां ‘ आर्ष महाकाव्य ’ हा शब्द आम्ही या लेखांत वापरणार आहोत.

‘ एपिक पोएट्री ’ या अर्थी मराठीत किंवा संस्कृतांत कोणता शब्द योजावा हा विचार आज सुचण्याचे कारण ग्वाल्हेर संस्थानाचे चीफ जज्ज रावबहादूर चिंतामण विनायक वैद्य, एम्. ए., एल्एल्. बी. यांनी नुकतेंच प्रसिद्ध केलेले “ Mahabharata a criticism ” किंवा महाभारताचें परीक्षण हें पुस्तक होय. ज्याने महाभारत ऐकिले नाही तो कितीही विद्वान असला तरी फुकट, असा खुद्द महाभारतांत श्लोक आहे. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष असे जे चार पुरुषार्थ आमच्या शास्त्रकर्त्यांनी सांगितले आहेत त्या सर्वांचे विवेचन महाभारतांत आहे. महाभारतांत आहे तें इतर ठिकाणी आहे, पण महाभारतांत नाही तें कोठेही नाही अशी जी व्यासांची प्रतिज्ञा आहे ती शिरोलेखांत नमूद केलेलीच आहे. महाभारत हा ग्रंथ पुण्य आहे, पवित्र आहे, नाना प्रकारच्या प्राचीन अद्भुत कथांनी, ऐतिहासिक गोष्टींनी, शूर आणि धर्मनिष्ठ पुरुषांच्या चरित्रांनी भरलेला आहे. त्यांत नीति आहे, धर्म आहे व व्यवहारांत प्रत्येक मनुष्यास जे अनेक तऱ्हेचे प्रसंग येतात त्यांचें त्यांत वर्णन असून त्या प्रसंगी प्रत्येकाने आपलें वर्तन कसें ठेवावे, याचाही सशास्त्र विचार त्यात केला आहे. प्राचीन भूगोल, प्राचीन तत्त्वज्ञान आणि धर्माचें रहस्य ही सर्व त्यांत प्रसंगानुरोधाने गोविली आहेत. त्यांत चातुर्वर्ण्याची हकीगत आहे, समाजव्यवस्था आहे, युद्धकला आहे; किंबहुना ‘ यच्चापि सर्वगं वस्तु तच्चापि प्रतिपादितम् ’ असें महाभारताचे आरंभीच या ग्रंथाचें वर्णन दिलेले आहे. अशा प्रकारचा सर्वांगसुंदर आणि सर्वोपजीव्य झालेला दुसरा ग्रंथ संस्कृत वाङ्मयांत काय पण इतर देशांच्याही वाङ्मयांत आढळत नाहीं. महाभारत म्हटलें म्हणजे भारतवर्षांतील लोकांचें जीवित होय. कारण, आर्य धर्मांतील आचारविचारांचीं सर्व मूलतत्त्वें यांत ग्रथित केलेली आहेत. अशा प्रकारचा ग्रंथ हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांतील सर्व लोकांस प्रिय होऊन त्याची निरनिराळ्या प्राकृत भाषेत शेंकडों भाषांतरें झाली असल्यास त्यांत

कांही नवल नाही. हिमालयापासून सेतुबंधापर्यंत निरनिराळ्या प्रांतांतील हिंदु लोकांच्या आचारांत किंवा विचारांत जें कांही साम्य आहे तें महाभारत किंवा रामायण या आर्ष-महाकाव्यांमुळेच उत्पन्न झालें आहे, व आजमित्तीस जागृत आहे. बंगाल्यांत जा, काश्मिरांत जा, किंवा मद्रासेत जा, रामायण महाभारतांतील कथा, उपकथा किंवा आख्याने ही लोकांस सारखीच आवडतात, व त्यांच्या श्रवणाने एकसारखेच विचार त्यांच्या मनांत उत्पन्न होऊन भरतभूमीच्या राष्ट्रीय ऐक्यत्वाची साक्ष देतात. एकछत्री इंग्रजी राज्य या देशांत झाल्याने निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांस आपण एकाच राष्ट्राचे अवयव आहों, अशी नवीन कल्पना येऊं लागली आहे असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. राजकीय दृष्टीने पाहिले तर या म्हणण्यांत बराच अर्थ आहे, नाहीं असें नाही. पण वाल्मीकि आणि व्यास या दोन महर्षींनीं आचार, नीति आणि धर्म या बाबतीत भारतवर्षांतील लोकांस आपल्या अनुपम महाकाव्यांनीं जें वळण लावून दिले आहे, किंबहुना चारी पुरुषार्थी-संबंधाने या देशांतील आर्यधर्मी लोकांवर जें एक प्रकारचे साम्राज्य स्थापित केलें आहे ते नसते तर, इंग्रजी साम्राज्याचा वर जो परिणाम सांगितला तो घडून आला असता कीं नाही, याची वानवाच आहे. रामायण आणि महाभारत यांची ही योग्यता आज आम्ही नवीन सांगतो असें नाही. व्यासांनीं, ब्रह्मदेवास आपल्या काव्याचे वर्णन देऊन ‘ परं न लेखकः कश्चित् एतस्य भुवि विद्यते ’। अशी जेव्हां प्रार्थना केली आणि ब्रह्मदेवानें या काव्याचा लेखक होण्यास गणपतीस पाचारण कर, असें सांगितलें; व पुढें श्रीगजानन, माझी लेखणी न थांबे अशा रीतीनें भारत सांगितलें असतां तें मी लिहीन अशी अट ठेवून लेखक झाले ! तेव्हांपासून आतांपर्यंत या ग्रंथाचें महत्त्व एकसारखेंच चालू आहे. अनेक संस्कृत कवीनी हें आधारभूत घेऊन त्यांतील रत्नांस पैलू पाडून किंवा ती निराळ्या कोंदणांत बसवून स्वतः स्वतंत्र काव्यरचनेचें श्रेय संपादन केले आहे. त्याचप्रमाणें कित्येकांनीं आजवर टीका करून किंवा सामान्य जनांस समजेल अशा प्राकृत भाषेत त्याचें रूपांतर करून आपणांस कृतार्थ करून घेतलें आहे, आणि पुराणिकांनी आपणांस नव्हे तर हिंदुस्थानांतील आबालवृद्ध स्त्री-पुरुषांस त्या महाग्रंथाच्या श्रवणानें पुनीत करण्याचा क्रम हा ग्रंथ निर्माण झाल्यापासून अव्याहत चालू ठेवला आहे.

हिंदुस्थानांतील सुशिक्षित वर्गामध्यें या ग्रंथाच्या अध्ययनाची किंवा श्रवणाची परंपरा कमी होण्यास जर केव्हां सुरुवात झाली असली तर ती इंग्रजी राज्यांत इंग्रजी शिक्षणानें व्हावयास लागली होती किंवा होण्याचा संभव होता; परंतु ही भीति बाळगण्यास आतां फारसे कारण राहिलें नाहीं. ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. इंग्रजी शिकलेल्या लोकांपैकी पुष्कळांस राष्ट्रीय महाकाव्याचें महत्त्व समजूं लागलें आहे. देश विपन्न स्थितीत आला असतां या ग्रंथाच्या अध्ययनानें किंवा श्रवणाने कोणच्या प्रकारचें स्फुरण अधिकारी पुरुषांच्या अंगांत उद्भवतें हे शिवाजीमहाराजांच्या उदाहरणावरून शाळेंतील विद्यार्थ्यांसही माहीत झाले आहे. सारांश, हा राष्ट्रीय ग्रंथ आहे; आणि हा आधार सुटला असतां राष्ट्राच्या पुढील प्रगतीस जे एक प्रकारचें वैशिष्टय प्राप्त व्हावयास पाहिजे ते प्राप्त व्हावयाचे नाहीं, असा चांगल्या विद्वानांचा समज झाला आहे. महाभारताची इंग्रजींत किंवा मराठीसारख्या प्राकृत भाषेंतही हल्लीं जीं भाषांतरें होत आहेत त्यांतील बीजही हेंच होय. भगवद्गीतेचें अध्ययनही इंग्रजी शिकलेल्या लोकांत अलीकडे जें अधिक होत चाललें आहे तेंही वर सांगितलेल्या विचारसरणीचेंच द्योतक होय. परंतु आज पर्यंत इंग्रजी शिकलेल्या विद्वानांपैकीं महाभारताचें नवीन पद्धतीनें परीक्षण करून थोडक्यांत त्यांतील रहस्य काय, त्याचें महत्त्व कशांत आहे, तें कोणी व केव्हां लिहिले किंवा अशा प्रकारचें महाकाव्य लिहिण्यास काय कारण झालें, त्यांतील कथेमधील सरस भाग कोणते, ही कथा ऐतिहासिक आहे का काल्पनिक आहे, ऐतिहासिक असल्यास या कथेंतील पुरुष भरतभूमींत केव्हां अवतीर्ण झाले, इत्यादि गोष्टीचें पद्धतशीर विवेचन कोणीच केलेलें नव्हतें. संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास लिहिणारे युरोपियन ग्रंथकार, म्याक्स-मुलर, वेबर, मॅकडोनल यांनीं आपल्या ग्रंथांत महाभारताचा काळ, त्याची रचना, त्यांत सांगितलेली राजकीय व सामाजिक स्थिति, आणि त्यांतील इतिहास यासंबंधानें अनेक विचार नमूद केलेले आहेत. पण संस्कृत वाङ्मयांतील सर्व ग्रंथांचें, म्हणजे वेदांपासून तों तहत पुराणें, शास्त्रें, काव्ये, नाटकें, इत्यादि सर्व ग्रंथांचें सामान्यरीत्या पर्यालोचन करण्याची या ग्रंथकारांची उमेद असल्यामुळें त्यांनीं महाभारतासंबंधानें जे विचार प्रगट केलें आहेत ते भारत साग्र वाचून केलेले नसून केवळ त्याचें वरवर अवलोकन केल्यानें ज्या गोष्टी

नजरेस आल्या तेवढ्यावरून केलेले आहेत. उदाहरणार्थ, कित्येकांची पहिल्यानें अशी समजूत झाली होती कीं, महाभारत हा ग्रथ खिस्ती शकाच्या पांचव्या सहाव्या शतकांत झाला असावा; निदान त्याला महाभारत हे स्वरूप तरी या सुमारास मिळालें असावें. पण अलीकडे सांपडलेल्या शिलालेखांमुळे आणि जावा बेटांत उपलब्ध झालेल्या महाभारताच्या भाषांतरामुळे अशा प्रकारच्या स्वैर विचारांस हल्ली बराच आळा पडत चालला आहे. प्रो. ल्यासन यांनी तर असे मत काढले होते की, ज्या अर्थी शतपथ ब्राह्मणांत किंवा तात्कालीन इतर ग्रंथांत जनमेजयाचा उल्लेख सांपडतो आणि युधिष्ठिरादिकांचा सांपडत नाही त्या अर्थी कौरव-पांडव हे ऐतिहासिक पुरुष नसून यांची कथा कोणी तरी काल्पनिक रचून त्यावर महाभारत हे महाकाव्य पुढे केले असावे! दुसरा एक विद्वान् असें म्हणतो की, भारतीय युद्ध कौरव व पांडव यांच्यांत झालेले नसून कुरु आणि पांचाल देशांतील राजे यांच्यामध्यें झालें आणि त्यांत पांचाळ देशांतील सेनेचे नायकत्व मात्र पांडवाकडे होते. अशा प्रकारे या ग्रंथासबंधाने एक ना दोन अनेक कल्पना पाश्चिमात्य विद्वानांनी काढलेल्या आहेत. या खऱ्या किंवा खोट्या, खऱ्या असल्यास त्यांत सत्यांश किती, आणि खोट्या असल्यास त्या खोट्या कशा याचें अलीकडे उपलब्ध झालेल्या ऐतिहासिक साधनांनी सशास्त्र-परीक्षण करून आमच्या देशांतील राष्ट्रीय महाग्रंथाचे खरे स्वरूप लोकांपुढें मांडणें किंवा खऱ्या स्वरूपाचा विपर्यास होत असल्यास त्याचें निरसन करून शुद्ध स्वरूप लोकांच्या निदर्शनास आणून देणें हे देशांतील सुशिक्षित पुरुषांचें कर्तव्य होय. पाश्चिमात्य विद्वानांनी यासबंधानें कितीही लिहिलें तरी आपल्या ग्रंथांचा आम्ही होऊनच स्वतंत्रपणें विचार केल्याखेरीज त्यांतील तथ्य आम्हांस समजावयाचें नाही. महाभारताचा आजपर्यंत कोणींच विचार केला नाहीं असें नाही. वर सांगितलेच आहे की, हा ग्रंथ निर्माण झाल्यापासून आतांपर्यंत हिंदुस्थानांतील कवि, धर्मशास्त्री, विद्वान् किंवा सामान्य जन या सर्वांचें या ग्रंथाकडे लक्ष लागलेले आहे. परंतु पाश्चिमात्य शिक्षणाने किंवा शोधांनीं जी एक विचक्षणता प्राप्त होते त्या विचक्षणेनें या ग्रंथाचें परी-परीक्षण आमच्यापैकी कोणी तरी पुनः करावयास पाहिजे होतें. अशा परी-क्षणानें ग्रंथाच्या महत्त्वाची हानि होईल अशी जर कोणाची समजूत असेल तर ती चुकीची आहे. जगन्नाथाच्या मूर्तीवर किंवा रणजितसिंगाच्या मुकु

टांत कोहिनूर हिरा जितका दैदीप्यमान दिसत होता, तितकाच आज तो एडवर्ड बादशहाच्या मुकुटांत विराजमान होत आहे. महाभारताची गोष्ट अशाच प्रकारची आहे. त्यांतील कथानकांचें, आख्यानांचे, विषयाचें आणि इतिहासाचे महत्त्व सदर ग्रंथ नव्या कसोटीस लावण्याने कमी होईल अशी आम्हास बिलकुल भीति वाटत नाही. व्यासांनी जी ही देणगी आम्हास देऊन ठेवली आहे ती चिरकाल टिकणारी आहे; आम्ही मात्र त्या देणगीचे स्वरूप न विसरतां तिचा उपयोग करून घेतला पाहिजे. सारांश, महाभारतासारख्या राष्ट्रीय ग्रंथावर पाश्चिमात्यांचे जे काही आक्षेप असतील किंवा शंका असतील त्यांचे समाधान करून या ग्रंथाचे खरे स्वरूप आमच्या लोकापुढें मांडणे हे काम आमचें आम्हीच केले पाहिजे. रावबहादूर चिंतामण विनायक वैद्य यांनी हल्ली जो ग्रंथ लिहिला आहे तो अशाच प्रकारचा आहे; व म्हणूनच त्या जबद्दल आम्ही त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतों. महाभारत ग्रंथाचें अध्ययन इंग्रजी शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडून व्हावे म्हणून ॲनीबेझंटबाईनी हिंदु कॉलेजातील विद्यार्थ्यांकरितां भारतांतील कथा संक्षिप्त रीतीने इंग्रजींत प्रसिद्ध केलेली आहे. परंतु या ग्रंथांत महाभारताचे काव्य या नात्यानें परीक्षण किंवा ल्यासन, वेबर वगैरे पाश्चिमात्य ग्रंथकारांचे खंडन नसून विद्यार्थ्यांकरितां केवळ कथाभागच मनोवेधक रीतीने दिला आहे. रावबहादुर यांचा ग्रंथ जरी बेझंटबाईच्या ग्रंथाएवढा असला तरी त्यांत महाभारताचे निरनिराळ्या दृष्टींनीं परीक्षण केलेले आहे. महाभारत यास आर्ष महाकाव्य कां म्हणावे, आर्ष महाकाव्याचें लक्षण काय, त्यांत जे गुण असावयास पाहिजेत ते महाभारतांत आहेत की नाहीत, महाभारताची ग्रंथरचना कशी झाली म्हणजे एकट्यानें हा ग्रंथ लिहिला किंवा निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी मूळच्या भारतांत उपाख्यानें ढकलून त्याचें महाभारत केलें, ह्या गोष्टी केव्हां घडल्या, पांडव हे ऐतिहासिक पुरुष होते किंवा नाही, ग्रंथाचा काल कोणता, युद्धाचा काल कोणता वगैरे प्रश्नांचा रावबहादूर वैद्य यांनी आपल्या ग्रंथांत थोडक्यांत पण व्यवस्थित विचार केलेला आहे इतकेंच नव्हे, तर आपल्या पुस्तकाच्या उत्तरार्धांत त्यांनीं भारतीय कथेचा जो संक्षिप्त इतिहास दिला आहे तोही अत्यंत सरस आणि चटकदार लिहिला गेला आहे. भारतांतील विस्तीर्ण कथेचा अशा सरस रीतीनें संक्षेप करणें हें काम कांही कमी परिश्रमाचे किंवा विद्वत्तेचें आहे असें नाहीं.

कथेमध्यें सरस वस्तु कोणती हें समजण्यास संक्षेपकाराच्या अंगी एक प्रकारची विशिष्ट रसज्ञता किंवा मार्मिकता लागत असते व ती रावबहादूर वैद्य यांच्या अंगी पूर्णपणें आहे असे त्यांच्या हल्लींच्या ग्रंथावरून व त्यांनी केलेल्या संक्षिप्त भारतावरून स्पष्ट दिसून येते, व ह्याचकरितां तरुण पिढींतील विद्यार्थ्यांनी रावबहादूर वैद्य ह्यांचे हे ग्रंथ अवश्य वाचावेत अशी आमची शिफारस आहे. लक्षपूर्वक समग्र महाभारत वाचून त्याचे नवीन पद्धतीने परीक्षण ज्यांत केलें आहे असा आमच्याकडील विद्वानांनी लिहिलेला हा पहिलाच ग्रंथ होय. त्यांतील कांही गोष्टीसंबंधाने आमचा व ग्रंथकाराचा मतभेद असला तरी अशा प्रकारचा ग्रंथ रावबहादूर वैद्य यांनीं प्रसिद्ध केला याबद्दल सर्वांच्या वतीनें त्यांचें अभिनंदन करणें जरूर आहे.

---

६ पंचांगसंशोधन

या विषयासंबंधानें पुण्याच्या गृहस्थमंडळींत कांहीं चर्चा होण्यास पुनः आरंभ झाला आहे ही मोठी समाधानाची गोष्ट होय. पुनः असें म्हणण्याचें कारण असें कीं, कै. प्रो. केरूनाना छत्रे हे हयात असतां त्यांनीं या गोष्टीचा पहिल्यानें उपक्रम करून शुद्ध पंचांग छापण्यास सुरुवात केली इतकेंच नव्हे, तर तें किंवा तशा प्रकारचें शुद्ध पंचांग प्रचारांत आणण्याबद्दल त्या वेळीं येथील प्रमुख लोकांच्या व ज्योतिष्यांच्या तीन-चार सभाही झालेल्या होत्या. परंतु त्या वेळी केरोपंतांनीं काढलेली पद्धत नवीनच असल्यामुळें तिजविरुद्ध अनेक आक्षेप किंवा अडचणी दाखवण्यांत आल्या. ग्रहलाघवादि जुन्या ग्रंथांतलि ग्रहगतींचीं माने किंवा वर्षमानें बरोबर आहेत, पण गणित करतांना जोश्यांच्या कांही चुका झाल्या असतील तर मूळ ग्रंथावरून त्या दुरुस्त करून घेतल्या म्हणजे झाले असें म्हणणारांचा त्या वेळीं एक पक्ष होता. दुसरा पक्ष युरोपियन ग्रंथांतील ग्रहगतींचीं मानें किंवा वर्षमान अधिक सूक्ष्म व दृक्प्रत्ययास येणारे आहे हें कबूल करणारांचा होता; पण हीं नवीन मानें धरून ग्रहलाघवासारखा एखादा नवीन करणग्रंथ झाल्याखेरीज जुने संस्कृत ग्रंथ सोडणे वाजवी नाही असा त्यांचा आक्षेप होता. तिसरा पक्ष अर्थातच नवीन पंचांगाच्या

अभिमान्यांचा होय. इंग्लिश किंवा फ्रेंच ग्रंथाच्या आधारें जे सूक्ष्म ग्रह निघतात ते घेऊन त्याप्रमाणें चालण्यास आज सुरुवात करावी, ग्रंथ मागाहून होतील असें यांचे म्हणणे होतें. केरोपंती किंवा पटवर्धनी पंचांग प्रसिद्ध होऊं लागल्यावर आणखी एक पक्ष उपस्थित झाला तो सायनवाद्यांचा होय. कै. लेले, दीक्षित, मोडक हे याचे पुरस्कर्ते होते. यांच्या मते पंचांग-संशोधन करावयाचें असल्यास केवळ युरोपांतील ज्योतिष्यांची सूक्ष्म मानें घेऊनच चालावयाचें नाही; तर ग्रहलाघवावरून निरयनरीतीने पंचांग कर ण्याची पद्धतही सोडून दिली पाहिजे; किंबहुना सायनपद्धतच शास्त्रोक्त आहे, निरयन नाही असे या पक्षाचे म्हणणे आहे, व त्यांनीं सायनपंचांग म्हणून निराळे पंचांग काढण्यास सुरुवातही केलेली आहे. पंचांगशुद्धीबद्दल महा राष्ट्रांतच अशा प्रकारची चळवळ होऊन राहिली असें नाही. गेल्या दोन शतकांत युरोपांतील राष्ट्रांतून ज्योतिषशास्त्राचे जे शोध झाले त्यांची माहिती इंग्रजी ग्रंथद्वारां आमच्या ज्योतिष्यांस झाल्यावर पुणे-मुंबईप्रमाणेंच काशी व मद्रास येथेहि जुने व नवे असे दोन पक्ष होऊन कै. बापूदेवशास्त्री व चिंतामणी रघुनाथाचार्य ह्यांनी केरोपंतांप्रमाणे दृक्तुल्य प्रत्ययाची नवीन पंचांगे या दोनही इलाख्यांत सुरू केलीं. केरोपंती पंचांग आणि या दोनही पंचांगांत अयनांश जरी निरनिराळे मानले आहेत तरी हीं सर्व निरयन पंचांगें आहेत व तंजावर येथील सुंदरेश्वर श्रौती यांचें पंचांगही याच वर्गांतले आहे हे ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.

केरोपंती पंचांग प्रसिद्ध झाल्या दिवसापासून गेल्या ३६ वर्षांतलीं पंचांगासंबंधाची सामान्य स्थिति वर दिली आहे. इंग्रजी ज्योतिषग्रंथ आमच्या-कडे लोकांस अवगत झाल्यावर कै. केरोपंत, चिंतामणी रघुनाथाचार्य किंवा बापूदेवशास्त्री यांच्यासारख्या प्रसिद्ध ज्योतिष्यांच्या मनावर त्याचा काय परिणाम झाला हे यावरून उघड होतें. ग्रीक व मुसलमानी ज्योतिषशास्त्राचे कांहीं ग्रंथ वराहमिहिरादि प्राचीन ज्योतिष्यांच्या पहिल्याने नजरेस पडल्या-बरोबर त्यांच्या मनावर जो संस्कार झाला तो आणि केरोपंतादिकांच्या मना-वर युरोपियन ज्योतिषग्रंथाचा जो परिणाम झाला तो यांच्यामध्यें पुष्कळ किंवा सर्वांशीं साम्य आहे असें म्हटले तरी चालेल. ज्योतिष्यांचे दोन वर्ग आहेत. एक सिद्धान्तज्योतिषी आणि दुसरे पंचांगज्योतिषी. पैकीं

पंचांगज्योतिर्षा हे ग्रहगतीची मानें किंवा वर्षमानें वगैरे सिद्धान्तांतील मूलभूत गोष्टींची कधीही चिकित्सा करीत नाहीत. ग्रहलाघवासारख्या करणग्रंथांत दिलेली माने घेऊन सालोसालची पचांगे करणे एवढेच यांचे काम आहे. पण सिद्धान्तज्योतिषी यांचा प्रकार निराळा आहे. प्रत्यक्ष वेधाने, सूर्य, चंद्र किंवा ग्रह यांची जी स्थिति येते ती पूर्वीच्या ग्रथांतील माने धरून गणिताने काढलेल्या स्थितीशी जुळते की नाही हे पाहून ती जुळत नसल्यास पूर्वीच्या ग्रंथोक्त ग्रहगतीच्या मानांत कांही फेरफार करून नवे ग्रंथ केले पाहिजेत की काय हे ठरविण्याचे यांचे काम आहे. प्रसिद्ध ज्योतिषी भास्कराचार्य ह्यांनी आपल्या ग्रंथात हीच पद्धत स्वीकारून स्वकृत वेधास जुळतील अशी माने सिद्धान्तांत घेतली आहेत भास्कराचार्य यांचा जन्म शके १०३६ त झाला. तत्पूर्वी म्हणजे शके ५२० साली जन्मास आलेल्या ब्रह्म-गुप्तानेही आर्यभट्टाचे गणितास दोष दिलेले आहेत. व आपल्या सिद्धान्तांत "ब्रह्मदेवाने सांगितलेले ग्रहगणित महान् काळ गेल्यामुळें खिळखिळे झालें आहे ते मी जिष्णुसुत ब्रह्मगुप्त स्पष्ट करून सांगतो," अशी ग्रथारंभी प्रतिज्ञा केली आहे. ब्रह्मगुप्ताच्याही पूर्वीचे गर्गादि ग्रंथकार होत. ह्यांस यवनाचार्यांचे ज्योतिषग्रथ जेव्हा पहिल्याने मिळाले तेव्हां त्यातील ग्राह्यांश घेऊन आर्य-ज्योतिषांतील चुका दुरुस्त करण्यास त्यांनी किमपि आळस केला नाही हें "म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितं। ऋषिवत्ते हि पूज्यते किं पुनर्दैवविद्द्विजा:" या गर्गवचनावरून उघड दिसून येते. वराहमिहिरादिकांनीं यवनाचार्यांचा आपल्या सिद्धान्तांत उल्लेख केला आहे हे त्याचे ग्रथ पाहिले असतां कळून येईल. यासंबंधाची आणखी विशेष माहिती कोणास पाहणें असल्यास ती कै० दीक्षित यांच्या "भारतीय ज्योतिषशास्त्रांत" मिळेल. येथे या गोष्टीचा उल्लेख करण्याचें कारण एवढेंच की, ज्योतिषशास्त्राची आणि धर्म-शास्त्राची परंपरा व क्रम भिन्न आहेत हे वाचकांच्या लक्षांत यावे. ज्योतिष हें वैद्यकाप्रमाणे प्रत्यक्ष शास्त्र आहे. चंद्र व सूर्य हे या शास्त्राच्या सत्यतेचे साक्षीदार होत व हे साक्षीदार कोणाहि ज्योतिषांच्या, राजाच्या किंवा इतर मनुष्याच्या तंत्रानें वागणारे नाहींत हा कोर्टातील साक्षीदारांत आणि यांच्यात मोठा ध्यानात ठेवण्यासारखा भेद आहे. चंद्रसूर्यांची स्थिति गणिताशी जुळत नसल्यास गणितास मूळ आधारभूत घेतलेलीं मानेच फिरविलीं पाहिजेत. चंद्रसूर्य

फिरावयाचे नाहींत. ग्रहगतीचीही मानें इतकी सूक्ष्म आहेत की नक्की अद्यापही कळलेली आहेत कीं नाहीं याची वानवाच आहे. हजारो वर्षांच्या वेधांनी हीं माने अधिकाधिक सूक्ष्म व बरोबर करितां येतात हे तत्त्व आमच्या जुन्या ज्योतिषांसही मान्य होतें व बापूदेवशास्त्री, केरोपंत आदिकरून नव्या ज्योतिष्यासही मान्य आहे हे वर दाखविलेंच आहे. सिद्धान्तज्योतिष्यांची याबद्दल एकवाक्यता असल्यावर केवळ पंचांगज्योतिषांची त्यास कांहीं हरकत असल्यास त्यात कांही अर्थ नाही. पंचांगाचे उपयोग दोन आहेत, एक व्यवहाराकरितां व एक धर्मशास्त्राकरितां. पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील पंचांग केवळ व्यवहाराकरितां असतें. व्यवहार म्हणजे नुसते दिवस मोजणं नव्हे तर अफाट समुद्रावर दुसरें कांही साधन नसतां तारे व ग्रह इत्यादिकांचे उदयास्त किंवा स्थिति आणि गति यावरून कित्येक दिवसपर्यंत गलबताच्या मार्गाचा निर्णय करणे व अखेरीस इष्ट स्थळी गलबत नेणें याचाही त्यांत समावेश होतो. इंग्रजींत नॉटिकल अलमनॅक म्हणून जे पंचांग तयार होते ते याचकरिता होत असते. हें पंचांग इंग्रज लोक फ्रेंच लोकांनी केलेल्या ग्रंथांच्या आधारें करितात. यावरून इंग्रज लोकांतही याबद्दलचा काही वृथा अभिमान नाही हे उघड दिसून येते. केरोपंत, बापूदेवशास्त्री, रघुनाथाचार्य यांची किंवा सायनवाद्याची पंचांगे नॉटिकल अलमनॅकवरूनच केलेली असतात. सायन किंवा निरयग, आणि निरयणपक्षी अयनांश किती मानावे एवढाच काय तो यांचा आपापसांत भेद आहे. तात्पर्य, गेल्या दोन शतकांत युरोपियन ज्योतिष्यानी सूक्ष्म वेधावरून मिळविलेले ज्ञान जुन्या आर्यज्योतिषग्रंथांत सामील करून ब्रह्मगुप्ताने म्हटल्याप्रमाणे "खिळखिळे झालेले" आपले जुने ज्योतिष पुनः व्यवस्थित केलें पाहिजे याबद्दल सर्वांची एकवाक्यता आहे.

आज जो लेख आम्ही लिहिला आहे तो कोणत्याही विशिष्ट पक्षाचें समर्थन करण्याकरितां लिहिलेला नाहीं. केरोपंती पंचांग निघाल्यापासून नव्या व जुन्या पंचांगांत कोणते फेरफार झाले आहेत हें सांगण्याचाच आमचा इरादा होता. ही नवीन पंचांगे अधिक दृक्तुल्य आहेत याबद्दल २५।३० वर्षांच्या अनुभवावरून आजमित्तीस पुष्कळांची खात्री झाली आहे. नवीन पद्धतीची पंचांगे तयार करण्यास केरोपंत आणि बापूदेव शास्त्री यांची कोष्टकें किंवा सारण्या आहेत, पण ग्रहलाघवासारख्या

त्या सोप्या नसल्यामुळे तशा पद्धतीच्या ग्रंथाची उणीव होती. पण तीहि रा. रा. व्यंकटेश बापूजी केतकर ह्यांनी ज्योतिर्गणित व केतकी हे दोन ग्रंथ करून नुकतीच भरून काढली आहे. केतकरांस हे ग्रंथ करण्यास किती परिश्रम पडले याची परीक्षा सामान्य मनुष्यास होणे कठीण आहे. कोणत्याही प्रकारच्या नवीन माहितीचा पूर्वापार चालत आलेल्या जुन्या पद्धतीशी बेमालूम सांधा जोडून पुनः पंचांगज्योतिष्यांकरितां जितकी सुलभ पाहिजे तितकी जुनी पद्धति कायम ठेवून ग्रंथ करणें यास चांगली बुद्धि लागते इतकेच नव्हे तर परिश्रमही पुष्कळ करावे लागतात. तसे परिश्रम रा. रा. केतकर यांनी घेऊन हे नवीन करणग्रंथ त्यांनी संस्कृतांत केले याबद्दल त्याचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत. वे. शा. सं. विनायकशास्त्री खानापूरकर यांनीही सूर्य-सिद्धान्त व सिद्धान्तशिरोमणी या ग्रंथांची सोपपत्तिक मराठीत भाषांतरें तयार केलीं आहेत, व ती छापून प्रसिद्ध झाली म्हणजे त्यावरून जुन्या ग्रंथांचें स्वरूप व त्यांतल्या उणीवी कोणाच्याही सहज लक्षात येण्यासारख्या आहेत. अयनांश १८ घ्यावे किंवा २२ घ्यावे याबद्दल केतकर व खानापूरकर यांचा मतभेद आहे. पण केतकरांच्या ज्योतिष गणितग्रंथांत रैवत आणि चैत्र म्हणजे १८ आणि २२ अशा दोन्ही अयनांशपक्षाचे गणित आहे. यावरून केतकरांचाही एखाद्या विशिष्ट पक्षाबद्दल विशेष अभिमान आहे असे दिसत नाहीं. किंबहुना चित्रा-पक्ष केतकरांनीं पहिल्याने आपल्या ग्रंथांत घातला नव्हता व तो कै. दीक्षित वगैरे लोकांची मते पाहून पुढे त्यांत ग्रथित केला असें भारतीय ज्योतिषशास्त्रांत दिलेल्या हकीकतीवरून समजते. केतकरांनी दोनही पक्षांचा आपल्या ग्रंथांत समावेश केला असल्यामुळें निरयण तऱ्हेची दोन्ही म्हणजे केरोपंती बापुदेव-शास्त्री किंवा रघुनाथाचार्य यांची पंचांगे यावरून तयार करितां येतील. अशा तऱ्हेचा हा संस्कृतांत पहिलाच ग्रंथ आहे; व त्यामुळें आरंभी सांगितलेल्या चार पक्षांपैकी अेका पक्षाचा आक्षेप आता नाहीसा झाल्यासारखा आहे.

येथवर गेल्या ३५ वर्षांत पंचांगशोधनाबद्दल जी खटपट झाली तिचें थोड-क्यांत स्वरूप सांगितलें. यासंबंधाने जास्त अुद्योग करण्याचा काल आतां आला आहे अशी आमची समजूत आहे.

७ पेशवाईतील कारभार, रीतरिवाज व नितिमत्ता

न्यायमूर्ति रानडे यांचें पेशवाईतील आचारविचार व नीति या विषयावरील व्याख्यान वाचले असतां पेशवे अगदीं अडाणी होते वगैरे कित्येक लोकांच्या इतिहासाच्या अज्ञानामुळें झालेल्या ज्या समजुती असतात त्या दूर होतील. इंग्रजी राज्यांत डोळयांपुढें दिसणारीं निरनिराळी खाती, त्यांचे अंमलदार, हिशोबी व्यवस्था वगैरे पाहून पुष्कळांस असें वाटतें की, पेशवाईत अशा प्रकारची तजवीज नसेल व त्यामुळेच ब्राह्मणी राज्य डबघाईस लागून पुढें अखेरीस त्याचा लय झाला. सारांश, इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वी येथे प्रचलित असलेल्या हिंदु लोकांच्या राज्यपद्धति अगदी कूचकामाच्या होत्या असे ज्यांस वाटत असेल त्यांनी न्यायमूर्ति रानडे यांचा निबंध अवश्य वाचावा अशी त्यांस आमची शिफारस आहे. या निबंधांतील मते अथवा निबंध लिहिणारांचे विचार सर्वच आम्हांस मान्य आहेत असे नाही; तथापि त्यांत जी माहिती दिली आहे ती संग्रहणीय आहे. पेशवाईत हल्लीच्याप्रमाणे राज्यकारभाराचे सर्व कागदपत्र, हिशेब वगैरे व्यवस्थेशीर ठेवले जात असत. त्यांतून पेशवाईच्या उत्तर भागांत म्हणजे नानाफडणविसाचे कारकीर्दीत तर दप्तराची व्यवस्था उत्तम झालेली होती. राज्यामधील प्रत्येक गांवचा जमाखर्च पुण्याच्या दप्तरांत सांपडतो इतकेंच नव्हे तर, महाराष्ट्राबाहेर शिंदे, होळकर, गायकवाड, वगैरे सरदारांनी जे प्रांत काबीज केले होते त्यांचेहि सर्व जमाखर्च येथलि दप्तरांत आहेत हे जमाखर्च पाहिले म्हणजे राज्याच्या अंतर्व्यवस्थेसंबंधाने पेशवे अगर त्याचे कारभारी, मुत्सद्दी अथवा वकील किती दक्ष असत, व पुण्यांतील हुजुराच्या हुकुमाखेरीज उत्तर हिंदुस्थानांतल्याही कांही किरकोळ बाबी घडणे किती अशक्य होते हें चांगलें नजरेस येईल. सर्व खात्यांत सर्व प्रकारचा बंदोबस्त शिस्तीनें आणि नियमांनी चालत होता. न्या. रानडे यांच्या व्याख्यानांतील विशेष महत्त्वाचा भाग हाच होय. पेशव्यांचें दप्तर हल्ली सर्व उपलब्ध नाहीं. तथापि इनामकमिशनचे वेळी त्याचा बराच भाग इंग्रजसरकारनें इनामे, जहागिरी, वगैरेची पुढील व्यवस्था लावण्याकरितां संग्रह करून ठेवलेला आहे. हें दप्तर पाहाण्याची सरकारांतून परवागी मिळून त्या दप्तरांतील कांही निवडक कागदपत्र छापण्यास परवानगी मिळालेली आहे व त्याचीं दोन पुस्तकें सातारा

येथें छापूनही झाली आहेत; व अशा तऱ्हेची आणखी १०।१५ पुस्तकें होतील असा अदमास आहे; असो. न्या. रानडे यांनीं जो निबंध वाचला त्यांतील माहिती पेशवाईच्या रोजनाम्यावरून घेतली होती. या रोजनिशीचे एकंदर सुमारे वीस बावीस हजार कागद आहेत व त्यांत रोजची हकीकत जेव्हांच्या तेव्हां टिपली असल्यामुळे ती अधिक विश्वसनीय आहे. या रोजनाम्यांचा थोडक्यात सारांश देणे कठीण आहे; तथापि त्यातील मुख्य मुद्दयाची गोष्ट ही की, त्या वेळी शिबंदी, आरमार, न्यायमुनसबी, जमाबंदी, जातीजातींतील तंटे तोडणें वगैरे सर्व प्रकारची कामे शिस्तवार चालत. विद्याखात्याचाहि यांत समावेश होत असून विद्येच्या उत्तेजनार्थ मोठी रक्कम खर्ची पडत असे. उघडच आहे की, एवढ्या मोठ्या राज्याचा बंदोबस्त अशा शिस्तीखेरीज कधीही राहावयाचा नाही. आगगाडी, तारायंत्र वगैरे इंग्रजी राज्यांतील नवीन सुधारणेची दोन तीन खाती सोडून दिली तर बाकी सर्व खाती पेशव्यांच्या वेळीं व्यवस्थित रीतीने चालत असत, व मीठ, अबकारी, खानेसुमारी वगैरे आपणांस हल्ली नव्या वाटत असलेल्या गोष्टीही पेशव्यांच्या वेळी प्रचारांत होत्या असें या दप्तरावरून दिसून येते; व न्या. रानडे यांनी त्यांतील गोषवारा प्रसिद्ध केला याबद्दल त्यांचे आभार मानले पाहिजेत.

अशा प्रकारे शिस्तवार चाललेले राज्य एकदम नाहीसे कां व्हावें हा प्रश्न मोठ्या महत्त्वाचा आहे व त्यासंबंधाने न्या. रानडे यांनी आपले विचार निबंधाच्या आरंभी दाखल केले आहेत. शिवाजीनें घालून दिलेली राज्यपद्धत सुटली, सरदार प्रबळ झाले, खुद्द पेशव्याचाच कित्ता गिरविण्याची इतरांस साहजिक बुद्धि झाली जातीमत्सर वाढून मराठे सरदारांपेक्षां ब्राह्मण सरदारांस विशेष महत्त्व आलें, आणि अखेरीस नीतिमत्तेचाही ऱ्हास झाला, त्यामुळे पेशवाई लयास गेली असें न्यायमूर्तींचे म्हणणे आहे. यांपैकीं कांही गोष्टी बरोबर आहेत; पण प्रमुख सरदारांमध्ये तंटे होण्यास जातिभेद कारण झाला असावा असें जें न्यायमूर्तींनी सांगितले ते ऐतिहासिक परीक्षणाच्या दृष्टीने यथार्थ नाही अशी आमची समजूत आहे. या प्रश्नाचा येथे सविस्तर विचार करणें अशक्य आहे. तथापि आम्ही एवढेच सांगतो की, दिल्लीच्या मुसलमानी राज्याच्या ऱ्हासाकडे न्यायमूर्तींनी जरा नजर दिली असती, तर पेशवाईच्या ऱ्हासाची कारणें सांगताना जातिभेदास त्यांनी इतके महत्त्व दिलें नसतें. मोगल बादशाहीच्या

अखेरीस दक्षिण, गुजराथ, अयोध्या, बंगाल येथील निजाम, सरसुभे अथवा नबाब हे ज्याप्रमाणे जातिभेद नसतांही स्वतंत्र झाले, तद्वतच पेशवाईची अवस्था झाली हें मोंगलाईच्या व पेशवाईच्या ऱ्हासाची तुलना केली असतां सहज कळून येण्यासारखे आहे. शिंदे, होळकर, गाईकवाड याच्या ठिकाणीं ब्राह्मण सरदार असते तर पेशवाई अधिक दिवस टिकली असती असें आम्हांस वाटत नाही; व याचा कोणास प्रत्यय पाहिजे असल्यास दक्षिणेतील पटवर्धन आदिकरून ब्राह्मण सरदारांनीं पेशवाईच्या अखेरीस जें वर्तन केले ते लक्षांत आणलें म्हणजे झालें. पेशवाईचा अंत होण्यापूर्वीच दोन तीन ब्राह्मण सरदारां-खेरीज बाकी सर्व इंग्रजांस जाऊन मिळाले होते. साराश, मुख्य सरकार व सरदार हे एक जातीचे असोत वा निराळे जातीचे असोत राज्य जाऊं लागलें म्हणजे तें मुख्य सरकारची सत्ता कमी होऊन लयास जातें, एवढे यावरून व्यक्त होतें. हिंदुस्थानच्या बाहेरील देशाच्या इतिहासांवरून हेच अनुमान दृढ होते. ब्रह्मदेश व चीन या दोन्ही ठिकाणी जातिभेद नाहीं, तथापि पहिल्याचें स्वातंत्र्य गेले व दुसऱ्याचें जाऊं पाहत आहे हें लक्षांत आणले म्हणजे राज्याच्या ऱ्हासाची मुख्य कारणे कोणती व आनुषंगिक कोणती याचा चांगला खुलासा होतो. गुणाकडे लक्ष देऊन निरनिराळ्या जातींस एके ठिकाणी वागविणें, मुख्य सरकारची सत्ता कायम ठेवून हाता-खालील सरदारांस वरचढ होऊं न देणे, अथवा राज्याचे सर्व अवयव एकत्र राहून जुटीनें काम करतील अशी व्यवस्था ठेवणें, या राजनीतीच्या गोष्टी आहेत. त्या चांगल्या अवगत असल्यामुळेच शिवाजीमहाराज व पहिले बाजी-राव याचे कारकीर्दीत मराठेशाहीचा उत्कर्ष झाला व पुढे तिकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे पेशवाई बुडाली असें म्हणणे आमच्या मते अधिक सयुक्तिक आहे. एकदां तंट्यास किंवा भांडणास किवा फुटीस सुरुवात झाल्यावर मग ती फूट जातिभेदाच्या रूपानें आमच्यामध्यें अधिक लौकर बाहेर येते, निदान त्याला तशा प्रकारचें स्वरूप येतें एवढेंच जर न्यायमूर्तींचें म्हणणें असेल तर त्यावर फारसा आक्षेप येणार नाही; पण पेशवाई बुडण्याच्या प्रमुख कारणांपैकी जातिभेद हें एक कारण असावें असे जर त्यांचें म्हणणे असेल तर तें बरोबर नाही असें आमचें मत आहे. हल्लीं ज्याप्रमाणें इंग्रज सरकारच्या वरिष्ठ कौन्सिलांतून राज्यरक्षणाच्या उपायांचा सदोदित सारखा खल चालत असून राज्यरक्षणाक-

रितां बाकी सर्व गोष्टींकडे दुर्लक्ष करण्यासही राज्यांतील सर्व अधिकारी तयार असतात, तशा प्रकारचें पेशवाईतील सर्व अधिकाऱ्यांस वळण मिळालें नव्हतें, व नाना फडणविसासारख्या ज्या एक-दोन गृहस्थांच्या डोक्यांत अशा प्रकारच्या कल्पना होत्या त्यांचे दरबारांत असावें तितके वर्चस्व नव्हते, आणि ज्यांच्याशीं टक्कर द्यावयाची ते राजनीतींत अधिक धूर्त, वाकबगार व कसलेले होते हें पेशवाईच्या ऱ्हासाचे आमच्या मतें खरे कारण होय. राज्याच्या हिताकरितां स्वहित सोडून पाहिजे तें करण्यास तयार होणें हें जें राज्यरक्षणाचें मुख्य तत्त्व तें त्या वेळच्या मुख्य मुत्सद्द्यांत जितकें जागृत असावयास पाहिजे होतें तितकें नव्हतें. पुढें मागें कांही कालानें कदाचित् हीं तत्त्वें त्यांस अवगत झालीं असतीं. पण तत्पूर्वींच ईश्वरी सत्तेनें वर सांगितल्याप्रमाणें चमत्कारिक प्रसंग आल्यामुळे पेशवाई लयास गेली. सर्व प्रकारच्या लोकांस एकत्र धरून ठेवण्याची कला हिंदूंस अगर मुसलमानांस अवगत होती, हे शिवाजी किंवा अकबर यांच्या उदाहरणांवरून चांगलें दिसून येतें. आमच्या इतिहासांतील उणेपणा काय तो हाच कीं हें धोरण राजनीतीतील प्रमुख तत्त्व समजून सर्व मुत्सद्द्यांचें सर्व काली तिकडे लक्ष राहावें अशा प्रकारची व्यवस्था अमलांत न येतां हें शहाणपणाचे धोरण कांही विशिष्ट व्यक्तीच्या कारकीर्दीतच अमलांत राहिले. मराठी किंवा मुसलमानी राज्याचा ऱ्हास आणि इंग्रजांचा उत्कर्ष यांची परस्पर तुलना करून जर कांहीं बोध घेण्याजोगी गोष्ट असली तर ती हीच होय.

न्या. रानडे यांच्या व्याख्यानांतील दुसरा वादग्रस्त मुद्दा म्हटला म्हणजे सामाजिक सुधारणेचा होय. निबंधकारांचीं समाजसुधारणेबद्दलची मतें प्रसिद्धच आहेत. हीं मतें बरीं का वाईट याचा आम्ही मागें अनेक प्रसंगी खुलासा केला आहे. त्याचें आज विवेचन करण्याची जरूर नाही. पेशव्यांच्या रोजानिशीवरून आपल्या समाजसुधारणेच्या कांहीं मतांस बळकटी येते असा जो निबंधकारांचा आशय आहे तो चुकीचा आहे, एवढेंच आज दाखवण्याचा आमचा इरादा आहे. न्या. रानडे यांची नेहमींचीच अशी पद्धत आहे कीं, कोणत्याही गोष्टीस आपणास अनुकूल असें होईल तितकें करून स्वरूप द्यावयाचें, व या पद्धतीस अनुसरूनच हल्लीच्या निबंधांतही त्यांनीं थोडाबहुत प्रयत्न केला आहे. पेशवाईत जातिजातींमधील तंटे, लग्नें, बहि

ष्कार, कन्याविक्रयनिषेध, मद्यपान वगैरे धर्मविषयक सामाजिक बाबतींतही सरकार हात घालत असे इतकेच नव्हे, तर सरकारास तशा प्रकारें हात घालण्याचा अधिकार आहे अशी लोकांची समजूत होती हें निर्विवाद आहे. पण या दाखल्यांवरून इंग्रज सरकारासही तसा अधिकार येतो असें ध्वनित करणारांनी हें लक्षांत ठेवले पाहिजे कीं, सरकार स्वधर्मी आणि स्वदेशी असतां त्यांच्या हातांत जे अधिकार असणें इष्ट असते ते सर्व अधिकार परधर्मी आणि परकी सरकाराने हातांत घेणें योग्य व इष्ट नाहीं. इंग्रजी मुत्सद्द्यांनी हें तत्त्व पुरतेपणी ओळखलें आहे व हिंदुस्थानांत इंग्रज सरकारानें जें धर्मौदासीन्य पतकरलेलें आहे तें एवढ्याचकरितां होय. इंग्लंडांत राणी ही धर्माची संरक्षक आहे व तिकडील ख्रिस्ती धर्माच्या देवळाचे खातेंही तेथील राज्यव्यवस्थेचे एक अंग आहे. सारांश, पेशवाईत पेशवे जो अधिकार चालवत असत तोच किंवा तशा प्रकारचा अधिकार इंग्लंडांत राणीसाहेबाकडे किंवा पार्लमेंटाकडे आहे. धर्माच्या बाबतीत मुख्य अंमल पोपकडे न राहतां राजाकडे राहावा याकरितां केवढी खटपट झाली हें इतिहासांत नमूद आहे. आमच्याकडे तशा प्रकारचा धर्मगुरूंचा व राजाचा तंटा होण्याची वेळ आली नव्हती. पण कांहीं ठिकाणीं धर्मगुरूच्या सल्ल्यानें व कांही ठिकाणीं स्वतंत्र रीतीनेही पेशवे धर्मविषयक सामाजिक बाबतींचीही व्यवस्था लावत असत हें उघड आहे; परंतु इंग्रज सरकारास तशा प्रकारचें वर्तन ठेवतां यावयाचे नाही. एका धर्माच्या लोकांनीं दुसऱ्या धर्माच्या लोकांच्या धार्मिक बाबतीत हात घालणें इष्ट नसतें इतकेच नव्हे, तर त्याचे परिणामही चांगले होत नाहींत. जो तो आपली धर्मसमजूत खरी मानत असतो आणि स्वतःपुढें आलेल्या कोणत्याही प्रश्नाचा निकालही तो आपल्या समजुतीप्रमाणेच करीत असतो; त्यामुळें त्यानें कोणत्याही गोष्टीचा केलेला निकाल त्याहून भिन्न समजुतीच्या लोकांस मान्य न होतां उलट त्यापासून लोकांचा असंतोष मात्र जास्त वाढतो. इंग्रज सरकारानें धर्माच्या बाबतीत जी तटस्थ वृत्ति स्वीकारली आहे ती एवढ्याकरितां होय, व ती सोडून देणें कधीही वाजवी होणार नाहीं. आतां एवढी गोष्ट खरी आहे कीं, या तटस्थ वृत्तीमुळें सामाजिक गोष्टींत धर्माधिकाऱ्यांस जी सत्ता असावयाची तीही नाहींशी होऊन सामाजिक व्यवस्थेंत एक प्रकारचा लंगडे-

पणा आलेला आहे. हा लंगडेपणा काढावा कसा हा एक मोठाच प्रश्न आहे. त्याचा विचार येथे करणें शक्य नाही. तूर्त येवढेंच सांगणें आहे कीं, हा लंगडेपणा काढण्याकरितां परधर्मी सरकारास आपल्या सामाजिक किंवा धर्माच्या बाबतींत हात घालण्यास अधिकार असावा असे म्हणणे म्हणजे आपल्या घराची एका बाजूची भित मोडकळीस आली आहे म्हणून सर्व घरास आग लावून द्या असे प्रतिपादन करण्याइतकेच शहाणपणाचें आहे. स्वधर्मी आणि परदेशी सरकार यांमधील भेद लक्षांत न ठेवतां एकाचे अधिकार दुसऱ्यास असावेत असें प्रतिपादन करणे अगदी चुकीचें होय. न्यायमूर्तींनी ही चूक पहिल्यानेच केली आहे असे नाही व तिच्याविरुद्धही आम्ही पहिल्यानेच लिहितों असे नाही. मागे याबद्दल चर्चा झालेली आहे, परतु हल्लीच्या निबधांत त्याचा पुनः थोडा उल्लेख असल्यामुळ त्याबद्दल आम्हासही पुनः दोन शब्द लिहिणें जरूर पडलें.

निबंधांत केशवपन आणि विधवाविवाह यासबंधाचा आणखी एक मुद्दा होता. पानपतच्या लढाईंत पडलेल्या सदाशिवरावभाऊंच्या बायकोनें आमरणान्त सौभाग्य राखले व तिला त्याप्रमाणे राखूं दिले, यावरून न्यायमूर्तींनीं जी अनुमाने काढलीं आहेत ती आमच्या मते चुकीचीं आहेत. सदाशिवरावभाऊ घोड्यावरून उतरून पानपत येथें युद्धाच्या गर्दीत शिरले आणि दिसेनासे झाले एवढीच काय ती त्यांबद्दलची त्या वेळी त्यांच्याबरोबर असणाऱ्या लोकांस नक्की माहिती होती. त्यांस ठार मारल्याचें कोणी पाहिले नव्हतें अगर त्यांचें प्रेतही कोणाच्या दृष्टीस पडले नव्हते. अर्थात् सदाशिवरावभाऊ मेले असे प्रत्यक्ष पाहून सांगणारा कोणीही नव्हता. ते मेले असे अनुमान होतें, पण अशा अनुमानिक मरणावर विश्वास ठेवून कोणतीही स्त्री वैधव्य स्वीकारणार नाही इतकेच नव्हे, तर शास्त्रही त्याम अनुकूल नाही. पेशवाईंतील गोष्ट तर राहूं द्याच, पण आजमितीस अशा प्रकारची उदाहरणें असल्याचें आम्हास माहीत आहे. तोतया सदाशिवरावभाऊ पुढे उपस्थित झाला होता यावरूनही आम्ही म्हणतों तीच गोष्ट सिद्ध होते. नारायणराव पेशव्यांच्या बायकोसंबंधानेंही असाच प्रकार होय. नारायणरावांच्या मृत्यूच्या वेळी त्यांची बायको गरोदर होती व गरोदर स्त्रियांचें वपन करीत नाहींत असें शास्त्र असून व्यवहारही आहे. एकदां अशा कारणाकरितां वपन तहकूब राहिलें म्हणजे तें पुढें

कांही दिवस तसेंच राहतें ही गोष्टही हल्ली उपलब्ध असलेल्या उदाहरणांवरून कळण्यासारखी आहे. सारांश, या दोनही उदाहरणांवरून कोणतीही नवी गोष्ट सिद्ध होत नाही व न्यायमूर्तींनी आपल्या मताच्या पुष्टीकरणार्थ म्हणून त्यांचा जो उल्लेख केला आहे तो चुकीचा आहे. सदाशिवरावभाऊ किंवा नारायणराव यांच्या कुटुंबावर जे प्रसंग आले तशा प्रसंगी चांगल्या घराण्यांतून अद्यापही हीच वहिवाट कायम आहे, ही गोष्ट न्यायमूर्तींनी जरा शोध केला असता तर त्यास सहज कळण्यासारखी होती. परशरामभाऊ पटवर्धन यांनीं आपल्या विधवा मुलीचे लग्न करण्याकरितां केलेल्या खटपटीचे उदाहरण न्यायमूर्तींनी अनेकवेळा सांगितलेले आहे. पण या गोष्टीस दंतकथेखेरीज कांहीं पुरावा आहे की काय याचा मात्र अद्याप कोणास पत्ता नाही. पेशव्यांच्या रोजनिशीत हा मजकूर नाही हे न्यायमूर्तीच कबूल करतात, आणि पटवर्धनांच्या दप्तरांतही याचा पत्ता नाही असे कै. श्री. बापूसाहेब कुरुंदवाडकरांसारख्या शोधक अशा त्या घराण्यांतील पुरुषाचें आणि रा. रा. वासुदेव शास्त्री खरे यांचे म्हणणे आहे. ही गोष्ट अशी आहे की, त्याबद्दल त्या वेळी बरीच चर्चा झाली असली पाहिजे. अशा गोष्टीबद्दल पेशव्यांच्या रोजनाम्यांत किंवा पटवर्धनी दप्तरांत जर दाखला नाही, तर तीच गोष्ट पुनः पुनः समाजापुढे विधवाविवाहाच्या समर्थनार्थ मांडल्याने विधवाविवाहपक्षास काही बळकटी येते असे आम्हांस वाटत नाही. मग तत्पक्षीय न्यायमूर्तींसारख्या विद्वानांस पेशवाईतील रोजनाम्याचा सारांश देतां येत नाही, त्यांत नसलेली अप्रस्तुत गोष्ट मध्येच सांगणे इष्ट वाटत असल्यास त्याचे कारण अशा प्रकारची संवय हेंच होय असें म्हणावे लागते. ही संवय काही बरी नव्हे असे म्हटले असतां निबंधकाराच्या व्यापक विद्वत्तेस कांही कमीपणा येतो असे आम्हांस वाटत नाही. ज्या गोष्टीस पुरावा नाही ती नेहमींच लंगडी रहावयाची, मग ती विद्वानांच्या मुखांतून बाहेर पडो किंवा अविद्वानांच्या पडो. प्रस्तुतची गोष्ट अशाच प्रकारची आहे. ती गोष्ट महत्वाची आहे यांत शका नाही. पण तिला पेशव्यांच्या दप्तरांत किंवा पटवर्धनी दप्तरांत जर कांही आधार मिळत नाही असे आम्हांस माहीत आहे तर निदान आणखी पुरावा मिळेपर्यंत तरी त्या गोष्टीचा प्रमुखत्वाने कोठेहि उल्लेख करणें बरोबर नाही असें आम्हांस वाटते.

---

८ बाणभट्ट आणि श्रीहर्ष

वे. सं. रा. रा. पांडुरंग गोविंदशास्त्री पारखी यांनी अनेक इंग्रजी ग्रंथ, शिलालेख, ताम्रपट व संस्कृत ग्रथ याच्या आधारे लिहून नुकताच प्रसिद्ध केलेला संस्कृत कवि बाणभट्ट यांजवरील निबंध अभिप्रायार्थ आमच्याकडे आलेला आहे. रा. पांडुरंगशास्त्री पारखी हे कादंबरीसार, मित्रचंद्र, षड्रिपु-वर्णन, कृष्णाकुमारी, बोधामृत, हंसिका वगैरे अनेक गद्यात्मक किंवा पद्यात्मक महाराष्ट्र ग्रंथांचे कर्ते असल्यामुळे त्यांच्या भाषासरणीचा महाराष्ट्र वाचकांस बराच परिचय झालेला आहे. आणि कादंबरीसार ग्रंथावरून बाणभट्टाच्या ग्रंथाचेंही त्यांनी चांगलें परिशीलन केलें आहे हें व्यक्त होतें. मराठींत किंवा संस्कृतांत सुबोध व सरस पद्यरचना करण्याची हातोटी यांना चांगली साधली आहे. इतकेंच नव्हे, तर त्यांची गद्यरचनाही तशाच प्रकारची शुद्ध आणि प्रौढ असते, हे त्याचा कोणताही गद्यग्रंथ पाहिला असतां सहज कळून येणार आहे. तेव्हां प्रस्तुतच्या बाणभट्टावरील निबंधांत हे गुण चांगल्या प्रकारें आढळून येतात; आणि त्यामुळें त्यांनी लिहिलेलें बाणभट्टांचे चरित्र मनोवेधक झाले आहे हे निराळे सांगावयास नको. तसेच बाणभट्टाच्या कादंबरी आणि श्रीहर्षचरित या दोनही ग्रंथांतून कवीची योग्यता वाचकांच्या लक्षांत येण्याकरितां शास्त्रीबुवांनी जे उतारे दिले आहेत तेही मार्मिकपणानें निवडले असून एकंदर बाणभट्टाच्या रसाळवाणीचा त्यामुळें थोडाबहुत तरी अनुभव वाचकांस मिळण्यासारखा आहे. संस्कृत कवीपैकीं विशेषतः करून गद्यग्रथकारापैकी बाणभट्ट हा खरोखरच अग्रेसर आहे. अशा कवीचा जितका होईल तितका महाराष्ट्र वाचकांस परिचय करून देणे हें संस्कृत कवितेचा अभ्यास करणारांचे कर्तव्य आहे; व तें कर्तव्य रा. पांडुरंगशास्त्री यांनीं चांगल्या रीतीनें बजावले आहे, असें म्हणण्यास आम्हांस बिलकूल हरकत वाटत नाही. तथापि पांडुरंगशास्त्री यांनी हल्ली जे बाणभट्टाचे चरित्र लिहिले त्याबद्दल त्यांचे आम्ही अभिनंदन करतो तें केवळ वरील कारणाकरितां नव्हे. बाणभट्टाची कवि या नात्यानें योग्यता किती होती याचें कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं आपल्या बाणकवीवरच्या निबंधांत चांगले प्रतिपादन केलेलें आहे; परंतु निबंध-मालाकारांच्या वेळेस बाणभट्टाबद्दल जी माहिती उपलब्ध होती ती हल्लींच्या-

पेक्षां फारच कमी होती. हर्षचरित हा ग्रंथ त्या वेळेस नुकताच सांपडला होता; आणि बौद्धधर्मी चिनी यात्रेकरू हुएनछग यानें आपल्या प्रवासवर्णनांत श्रीहर्षाचा उल्लेख केला आहे; असें जरी माहीत होते तरी श्रीहर्ष राजाबद्दल जी एकंदर माहिती आज सर्वांस उपलब्ध झाली आहे तशी त्या वेळेस उपलब्ध नव्हती. यामुळें बाणभट्ट इ. स ६५० च्या सुमारास हयात होता यापलीकडे विष्णुशास्त्री यांच्या निबंधांत विशेष कांही ऐतिहासिक माहिती दिलेली नाहीं. 'हर्षचरित' तर आम्ही पाहिलें नाही असें विष्णुशास्त्री यांनीं आपल्या निबधांत लिहिलेलें आहे. अर्थात् कै. विष्णुशास्त्री यांचा निबंध केवळ बाणभट्टाच्या कादंबरी ग्रंथावरच आहे, असें म्हटले तरी चालेल. पांडुरंगशास्त्री यांचा प्रस्तुतचा निबंध कादंबरी आणि हर्षचरितच नव्हे तर चिनी प्रवासी हुएनछंग याचे ग्रंथ आणि शिलालेख व ताम्रपट वगैरे साधनांनीं उपलब्ध झालेली माहिती यावरून लिहिलेला आहे; व त्यांत निदान महाराष्ट्र वाचकांस तरी पुष्कळच नवी ऐतिहासिक माहिती मिळण्यासारखी आहे. मुसलमान लोक हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वी या देशाची स्थिती कशी होती हें ध्यानांत येण्यास ही ऐतिहासिक माहिती फारच उपयोगी आहे; आणि याच दृष्टीने पांडुरंगशास्त्री यांचे हा निबंध लिहिल्याबद्दल आम्ही अभिनंदन करितो. इंग्रजी वाचकांस ही माहिती भिन्न भिन्न ठिकाणी किंवा नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या स्मिथसाहेबांच्या हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासांत मिळण्यासारखी आहे. पण मराठींत आजपर्यंत ती कोणीही एकत्र केलेली नव्हती; इतकेंच नव्हे तर इंग्रजींतही बाणभट्टाचें कवि या नात्यानें, आणि श्रीहर्षाचें इसवी सनाच्या सातव्या शतकांतील एक प्रसिद्ध चक्रवर्ती या नात्यानें एकत्र वर्णन केलेलें आमचे पाहाण्यांत नाहीं. ही उणीव पांडुरंगशास्त्री यांच्या प्रस्तुतच्या बाणभट्टाच्या चरित्रानें दूर झाली आहे; आणि संस्कृत शिकणाऱ्या शाळेंतील व कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांनींच नव्हे, तर हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतीहासाची ज्यास गोडी आहे त्यांनीही हें पुस्तक निदान एकवार तरी वाचण्यासारखें झालें आहे. रत्नावलि, प्रियदर्शिका, नागानंद वगैरे नाटकांचा कर्ता श्रीहर्ष याच्याच आश्रयास बाण कवि होता ही गोष्ट निर्विवाद असल्याबद्दल पांडुरंगशास्त्री यांनीं जे पुरावे दिले आहेत ते, आणि भवभूती मयूर वगैरे कवींसंबंधानें मधून मधून जी माहिती दिली आहे ती निदान

महाराष्ट्र वाचकांस तरी नवी, मनोरंजक, आणि बोधप्रद वाटेल यांत शंका नाहीं. सारांश, बाणकवीचें चरित्र या नात्याने हा ग्रथ वाचनीय झाला आहे. पुस्तकाचें बाह्यांग हल्लीपेक्षां अधिक रम्य असते तर दुधांत साखर पडती. पण ती गोष्ट शास्त्रीबुवांच्या हातची नव्हती.

असो; वर सांगितलेच आहे की, आम्ही या ग्रंथाचें जे अभिनंदन करतों तें केवळ साहित्यदृष्ट्या नसून ऐतिहासिक दृष्ट्या होय. पांडुरंगशास्त्री यांनींच एके ठिकाणी असें म्हटले आहे की, बाण–श्रीहर्षाच्या काली जिकडे तिकडे पराक्रमाच्या चळवळी होत्या आणि त्यामुळें देशाचे स्वरूप आतांप्रमाणें शांत न दिसतां कांही निराळेच दिसत होते. हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासासंबंधी ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यारखी आहे. श्रीहर्ष राजा, ज्यास हर्षवर्धन किंवा नुसतें हर्ष असेही म्हणत, हा इ. स. ६०७ मध्ये गादीवर बसून सन ६४८ सांत मृत्यु पावला असे अलीकडील शोधावरून निश्चित झाले आहे. या वेळची हिंदुस्थानची किंवा उत्तर हिंदुस्थानची स्थिती फारच चमत्कारिक होती. ग्रीस देशांतील प्रसिद्ध योद्धा अलेक्झांडर हा हिंदुस्थानावर स्वारी करून परत गेल्यानंतर त्याच्यामागें जे ग्रीक योद्धे झाले त्यांनी हिंदुस्थान आपल्या हस्तगत होण्याची खटपट केली होती. पण चंद्रगुप्ताने त्यांचा पराभव केल्यामुळे हिंदुस्थानांत मौर्य राजांचे साम्राज्य स्थापन झालें आणि त्याच वंशांतील अशोकाच्या कारकीर्दीत सदर साम्राज्याच्या वैभवाची पराकाष्ठा होऊन बौद्धधर्मास उत्तेजन मिळाले. मौर्य साम्राज्याचा पुढे शक नांवाच्या परकी लोकांनी मोड केला; व कांही दिवस हिंदुस्थानांत या परकीय राजांचा अंमल चालू होता. कालिदासानें मालविकाग्निमित्रांत उल्लेख केलेल्या पुष्पमित्र, अग्निमित्र वगैरे राजांनीं या परकीयांचा मोड करून पुनः एकवार हिंदुसाम्राज्याची स्थापना केली. तथापि पुन्हा हूणांचे प्राबल्य होऊन उत्तर हिंदुस्थानच्या पश्चिमेकडील बराच भाग त्यांच्या ताब्यांत गेला. परतु गुप्तवंशांतील राजांनी या परकीयांचा पराभव करून अशोकाच्याही पेक्षां अधिक विस्तीर्ण असें हिंदुसाम्राज्य स्थापन केलें. कालांतराने हेंहि साम्राज्य लयास जाऊन हूणांची सरशी होती की काय अशी भीति पडली. ही ज्याच्या कारकीर्दीत नाहींशी झाली व ज्यानें पुन्हां हिंदुस्थानांत स्वदेशी साम्राज्याची स्थापना केली तोच हर्षचरितांत वर्णिलेला श्रीहर्ष होय. श्रीहर्षाचा बाप प्रभाकरवर्धन याचे वर्णन करतांना त्यास

बाणानें 'हूण-हरिण-केसरी' असें विशेषण दिलें आहे. प्रभाकरवर्धनास दोन पुत्र व एक कन्या अशी तीन आपत्ये होतीं. पुत्रांपैकी वडील राज्यवर्धन व धाकटा श्रीहर्ष, आणि कन्येचें नांव राज्यश्री. प्रभाकरवर्धन मरण पावल्यानंतर कोणी गादीवर बसावें याची वाटाघाट चालली असतांच मालव देशाच्या राजानें राज्यश्रीचा पति कनोजचा राजा यास मारून राज्यश्रीस कनोज येथें बंदीत ठेवल्याची बातमी येऊन पोहोचली. राज्यवर्धन हूणावर स्वारी करून तेव्हां परत आला होता. ही बातमी ऐकतांच त्यास त्वेष येऊन तो हर्षास मागें ठेवून आपणच आपला मामेभाऊ भंडी (यासच शिलालेखांत व हूएनछंगच्या ग्रंथांत भान म्हटलें आहे.) यास बरोबर घेऊन मालव देशच्या राजास शासन करण्यास निघाला. परंतु मालव राजास जिंकून परत येत असतां गौड-राजा शशांक याने मुलगी देतो या निमित्ताने त्याला फसवून आपले घरीं आणून कपटाने त्याचा वध केला. ही बातमी हर्षास समजतांच, तो 'गौड-राजाचा लवकरच वध करीन, नाही तर अग्निकाष्ठें भक्षण करीन, अशी प्रतिज्ञा करून दिग्विजयार्थ निघाला परंतु पुढे राज्यश्री बंदीतून निघून अरण्यांत गेली ही बातमी त्यास कळल्यावर भंडीस गौडराजाच्या शासनार्थ जाण्यास सांगून आपण राज्यश्रीच्या शोधार्थ विंध्यावटीत गेला, व तेथे ती त्यास दिवाकर मित्र नामक भिक्षूच्या आश्रमाजवळ मिळाली. राज्यश्रीच्या मनानें तेव्हांच बौद्ध-धर्माची दीक्षा घ्यावयाची होती; पण गौडवधाची प्रतिज्ञा करून आम्ही दोघेहि एकदम दीक्षा घेऊं असे हर्षाने दिवाकरमित्रास सांगितल्यावरून दोघेही गंगेच्या कांठी श्रीहर्षाचा तळ पडला होता तेथे आली.

येणेप्रमाणें हर्षचरित्रांतील कथानक आहे; आणि बाणकवीच्या शिरस्त्या-प्रमाणें श्लेषादि अनेक अलंकारांनी या ग्रंथाची पद रचना सुशोभित केलेली आहे. प्रभाकरवर्धन, राज्यवर्धन, राज्यश्री, हर्ष सर्व पात्रे व त्यांची हकीकत ऐतिहा-सिक आहे. पण मौज अशी की, सबंध हर्षचरित वाचले तरी श्रीहर्ष केव्हां झाला, त्याचें साम्राज्य कोठपासून कोठपर्यंत होतें, त्यानें कोणकोणते राजे जिंकले, त्याच्या सैन्याचा बंदोबस्त कसा होता, त्याच्या दिग्विजयास किती वर्षे लागली, दिग्विजय केल्यानंतर त्यानें राज्याचा बंदोबस्त कसा ठेविला अथवा आपल्या संपत्तीचा उपयोग कसा केला, याबद्दल प्रत्यक्ष अशी हर्षचरि-तांत कांहीं एक माहिती मिळत नाहीं. कोठें कोठें राजास जीं विशेषणें दिलीं

आहेत त्यांतील श्लेषांवरून ही माहिती उपलब्ध होते. उदाहरणार्थ श्रीहर्ष राजा दर पांच वर्षांनीं आपलें सर्व द्रव्य प्रयाग येथें सर्व मांडलिक राजांसमक्ष, ब्राह्मण, बौद्ध आणि गोरगरीब यांस वांटून देत असे असा जो हुएनछंग याने उल्लेख केला आहे, यावरून "सकलभुवनकोशश्चाग्न्यजन्मनां विभक्तः" असें जें श्रीहर्षराजाचें हर्षचरितांत आरंभी वर्णन केलें तें अगदी यथार्थ आहे; व टीकाकारानें "अग्न्यजन्मानो, द्विजाः आदिनृपाः श्रमणाश्च" असा जो अर्थ केला आहे तोही बरोबर आहे असें दिसून येतें. तसेच 'शेषभोगिमंडलस्योपरि क्षमाकृतः' या वाक्यानेंही कांही राजे जिंकून बाकीचे शरण आल्यावर त्यांस जीवदान दिलें किंवा क्षमा केली असा जो पांडुरंगशास्त्री यांनीं तर्क केला आहे तो संभवनीय दिसतो. श्रीहर्षाचा दर्पशांत नांवाचा हत्ती मदोन्मत्त होऊन कुमार राजाच्या अंगावर धांवून गेला असतां श्रीहर्षानें आपल्या तरवारीने त्याचें निवारण करून हत्तीस रानांत घालवून दिले, या कथेस अनुलक्षूनही एक श्लोक आहे. परंतु अशा प्रकारच्या श्लेषानें इतिहासाचे ज्ञान श्रीहर्षाच्या काली जरी होत असले तरी पुढें ती परंपरा कायम राहणे अशक्य होते. सारांश, हुएनछंग याच्या प्रवासाचे वर्णन जर आपणांस मिळालें नसते तर हे श्लेष समजले नसते, इतकेंच नव्हे तर बाणानें वर्णन केलेला श्रीहर्ष सातव्या शतकांतील चक्रवर्ति होता हे देखील समजण्याची मारामार पडली असती. बाणकवीचा उद्देश इतिहास लिहिण्यापेक्षां ऐतिहासिक कादंबरी किंवा आख्यायिका लिहिण्याचा होता असें मानलें तरी तत्कालीन लोकस्थितीबद्दल श्लेषघटित विशेषणांत जी माहिती मिळते त्यापेक्षां अधिक माहिती मिळूं नये ही मोठ्या आश्चर्याचीच गोष्ट होय. या वेळीं बौद्धधर्मास श्रीहर्षाचा पुष्कळ आश्रय मिळाला होता. किंबहुना हर्षाचा भाऊ राज्यवर्धन बौद्धधर्मी असून श्रीहर्षानेंही पुढे त्याच धर्माचा स्वीकार केला होता. इटसिंग तर असें म्हणतो कीं, नागानंद हें नाटक श्रीहर्षानें बौद्धधर्माचा स्वीकार केल्यावर लिहिलें; आणि जीमूतवाहनाचें सोंग स्वतः घेऊन राजा आपल्या नाटक मंडळीकडून त्याचा संगीतांत प्रयोग करवीत असे. बाणकवीस अशा प्रकारची माहिती आपल्या आख्यायिकेंत देणें कांहीं अशक्य नव्हतें. तसेंच श्रीहर्ष आपणांस कुमार म्हणवी, राजा म्हणवीत नसे असेंही 'अत्रदेवेन नाभिषिक्तः कुमारः' यावरून दिसून येतें. पण बाणकवीनें त्याचा स्पष्ट उल्लेख कोठें केला नाहीं. ऐतिहासिक कादंबरी

लिहिण्याची ही पद्धत हल्लीच्या काळांत कोणासही पसंत पडेल असें वाटत नाहीं; विशेषेंकरून आपल्या समकालीन किंबहुना पुरस्कर्त्या राजाची कथा सांगतांना तरी बाणानें इतिहासाकडे अधिक लक्ष द्यावयास पाहिजे होतें. पण तसा प्रकार घडला नाही. यावरून जुन्या महाकवीचे किंवा महापंडितांचे राजकीय विचार कसे असत याचे अनुमान होतें. बाणास इतिहासाची माहिती कांहीं कमी होती असें नाही. गुप्तवशाच्या राजांनी त्याच्या पूर्वजांस आश्रय दिला होता असें त्यानेंच कादंबरीच्या प्रस्तावनेत सांगितलें आहे. तसेंच गुप्त राजानंतरच्या किंवा पूर्वीच्या राजानी किंवा राजकीय पुरुषांनी जी जी विश्वासघाताची कृत्ये केली ती स्कंदगुप्ताच्या तोंडाने त्याने हर्षचरितांत वदविली आहेत; व यांपैकी बऱ्याच गोष्टी ऐतिहासिक आहेत याबद्दल आतां प्रत्यंतर पुरावा मिळालेला आहे. अशा ऐतिहासिक माहितीचा ज्याच्याजवळ संग्रह होता व सरस्वती वश असल्याने ज्यास हर्षराजाने 'वश्यवाणी कविचक्रवर्ति' अशी पदवी देऊन अपरिमित द्रव्य दिले होते त्याच्या हातून स्वस्थपणे तत्कालीन अथवा पूर्वीच्या इतिहासावर आख्यायिकेपेक्षा अधिक तपशीलवार ऐतिहासिक ग्रंथ लिहिला जाऊं नये याचे आश्चर्य वाटते. श्रीहर्षापूर्वीच्या सहाशें वर्षांत हिंदुस्थानावर यवन, शक आणि हूण यांच्या तीनदां स्वाऱ्या होऊन त्यांच्या ताब्यांत बराच मुलुखही गेलेला होता. पण हिंदुस्थानांतील हिंदु राजांनीं तीनदां त्यांचा पराभव करून देशी साम्राज्ये स्थापन केली आणि धर्माचा अगर जातीचा अभिमान न धरतां बौद्ध, जैन किंबहुना यवन आणि हूएनत्संगासारखे अगदी परस्थ प्रवाशी यांसही समबुद्धीने वागवून राज्यांत उत्तम बंदोबस्त ठेविला, व प्रजेच्या कल्याणाची अनेक उत्तम कामें केली, हा विषय कोणाच्याही बुद्धीस सहज स्फुरण आणणारा होता. बाणकवीच्या कवित्वास यामुळें स्फूर्ति मिळाली नाही असें नाही. पण हिंदुस्थानांतील एतद्देशीय शेवटला सार्वभौम श्रीहर्ष याच्या आख्यायिकेंत या ऐतिहासिक गोष्टींचा उल्लेख करण्यापेक्षां श्लेषादि चमत्कार करण्यांतच त्यास अधिक महत्त्व वाटलें. स्वदेशी सार्वभौम राजाचें वैभव किंवा कारकीर्द वर्णन करतांना जर ही स्थिति तर, जगन्नाथ पंडितानें 'दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः' अशी फुशारकी मारल्यास किंवा गढवालचे पंडित श्रीउर्वीदत्त यांनीं हल्लींच्या बादशहावर 'एडवर्डवंश' म्हणून रघुवंशासारखें काव्य करून प्रसिद्ध केल्यास त्यांत नवल

तें कोणते ? देशी साम्राज्य आणि परदेशी साम्राज्य यांत भेद काय असतो याचें तत्त्वच अशा प्रकारच्या कवीस किंवा पंडितास कळत नाही असें म्हणणें जरा साहसाचें आहे. पण वस्तुस्थिति पाहतां या पंडितास ऐतिहासिक वर्णन करण्याची गोडी नव्हती, अथवा कवित्वाच्या निदर्शनास हा विषय योग्य नाही असें त्याचें मत होते असे म्हणणे भाग येतें. कसेही असो, हर्ष हा मोठा राजा होता; त्याने अनेक राजे जिकले; बाणकवीस अपार संपत्ति दिली आणि आपला सर्व खजिना गोरगरिबांस वांटला, इत्यादि कांही ठरीव गोष्टीखेरीज हर्षचरितांत श्रीहर्षाच्या वेळच्या सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीची कांही माहिती मिळत नाही. कालिदासाने एकाच ठिकाणी म्हणजे मालविकाग्निमित्रांत जे ऐतिहासिक कथानक घेतले आहे ते श्रीहर्षाच्या कथानकापेक्षां ऐतिहासिक-दृष्ट्या अधिक चांगले साधलेले आहे; आणि त्यावरून बाणापेक्षा कालिदासाची ऐतिहासिक दृष्टि चांगली होती असे दिसते तथापि कालनिर्णयासंबंधाने दोघांचीही अनास्था आढळून येते.

असो; या विषयावर वर्तमानपत्राच्या एका लेखांत जास्त चर्चा होणें शक्य नाही. अशोक, विक्रमादित्य, श्रीहर्ष वगैरे नंदानंतर झालेल्या चक्रवर्ती राजांची कारकीर्द कशी होती, राज्यांत सुरक्षितपणा कसा होता, पशूकरतांहि तेव्हां दवाखाने कसे काढीत असत, किंवा कालवे अगर तलाव बांधून इरिगेशन खात्याचे काम कसे चालवीत, याबद्दल जी माहिती हल्ली मिळाली आहे ती विशेषतः करून परदेशी प्रवाशानी लिहिलेल्या ग्रंथांवरूनच उपलब्ध झाली आहे व हल्लीचा एखादा इतिहासकार जर त्या वेळचे चित्र काढील तर तें हर्षचरितापेक्षाही अधिक मनोरम वठेल. वर सांगितलेले इंग्लिश इतिहासकार मि. स्मिथ यांनी बाणाने केलेल्या स्कंधगुप्ताच्या वर्णनांत 'निजनृप वंशदीर्घं नासावंशं दधा नः' या श्लोकांबद्दल (तो नीट न समजता) जरी बाणाची थट्टा केली आहे तरी बाणाची वर्णन करण्याची शैली अपूर्व व जोरदार आहे ही गोष्ट त्यांनी कबूल केली आहे. अशा प्रकारच्या वश्यवाणी कविचक्रवर्तीच्या भाषेने हिंदुस्थानचा इतिहास लिहिला गेला नाही हे आमचें दुर्दैव होय.

वे. सं. पांडुरंग गोविंदशास्त्री पारखी यांच्या हल्लीच्या निबंधावरून जे थोडेसे ऐतिहासिक विचार सुचले ते वर दाखल केले आहेत. आता खुद्द निबंधासंबंधानें एकदोन गोष्टींत असलेला मतभेद सरतेशेवटीं सांगावयाचा तो

सांगून हा लेख पुरा करतो. बाणभट्टाच्या नांवावर मोडत असलेलें पार्वतीपरिणय नाटक कुमारसंभवावरूनच घेतलेलें आहे, असे कै. विष्णुशास्त्री चिपळुणकर यांजप्रमाणे आमचेंही मत आहे. हे नाटक बाणकवीच्या कवित्त्वास शोभत नाहीं, हे खरें आहे. पण श्रीहर्षाच्या दरबारांत लोकांच्या रंजनार्थ नागानंदासारखी नाटकें करीत असत तर तत्कालिन नाटकमंडळीच्या विनतीवरून बाणानें कुमारसंभवाचेच नाटक करून दिले असेल, असेंही म्हणतां येईल. हल्लीच्या काळांत राजाज्ञेवरून बाणाच्या कादंबरीचेही नाटक झालेलें आहे, हें लक्षांत आणले म्हणजे पार्वतीपरिणयाची कल्पना आम्हांस कांहीं असंभाव्य दिसत नाही. तसेच हालसाहेबांनी रत्नावलीतील व श्रीहर्षचरित्रांतील एका श्लोकाचे जें साम्य दाखविले आहे तेही आमच्या मते बरोबर आहे. आतां एके ठिकाणी दैवाची अनुकूलता व दुसऱ्या ठिकाणी प्रतिकूलता वर्णिली आहे हे जरी खरे आहे तरी दैवाच्या साधनविषयक कल्पनेचे आणि पद्यरचनेचे साम्य कायम राहतें ते राहतेंच. हर्षचरित्र हा ग्रंथ कदाचित् अपुरा राहिला असावा असें पांडुरंगशास्त्री म्हणतात; पण तसा प्रकार झाल्याचे आम्हांस आढळून येत नाहीं. हर्षचरिताची जी टीका आहे त्यावरूनही हल्लीचा ग्रंथ पूर्ण आहे असे दिसून येते. हर्ष व राजवर्धन या दोघां भावांचे राज्यश्रीवर असलेले प्रेम, राज्यश्रीची दैवामुळे झालेली विपन्नावस्था, संकटसमयीं श्रीहर्षाकडून तिची अकल्पित सुटका इत्यादि आख्यायिकेस अवश्य लागणाऱ्या गोष्टीपलीकडे हर्षचरित्र लिहिण्याचा बाणाचा उद्देश होता असे दिसत नाही. नाहीपेक्षां हुएनछंग याने लिहिल्याप्रमाणे दक्षिणेंत ज्याने त्या वेळी साम्राज्य स्थापन करून श्रीहर्षास नर्मदा उतरूं दिली नाही त्या सत्याश्रय पुलकेशी राजाचाही हुएनछंगाप्रमाणें बाणानें उल्लेख केला असता. अथवा प्रयाग येथे दर पांच वर्षांनी श्रीहर्ष आपली संपत्ति याग न करता लोकांस वांटी याचेही वर्णन या आख्यायिकेत आलें असते. कादंबरीच्या प्रस्तावनेंत हर्षाचा उल्लेख नाही, गुप्ताचा आहे. यावरून गुप्तांनीं आश्रय दिलेले ब्राह्मण विद्वानांचे घराणें श्रीहर्षाच्या राज्यांत पुष्कळ दिवस त्याच्या आश्रयावांचून पण चांगल्या स्थितींत होतें असें दिसून येतें. हुएनछंग यानें असें लिहिलें आहे कीं श्रीहर्षाच्या सैन्याचा तळ गंगातटाकीं असतां श्रीहर्ष बौद्धांचा अभिमानी म्हणून एक माथेफिरू वेड्या ब्राह्मणाने त्याचा खून करण्याचा प्रयत्न केला होता, व त्यामुळें कांहीं दिवस राजाची ब्राह्मणांवर गैरमर्जीही झालेली होती. ही

गोष्ट जर खरी असेल तर विद्वत्तेनें व गुप्तांच्या आश्रयानें लोकमान्यतेस चढलेलें बाणाचें ब्राह्मण घराणेंही श्रीहर्षाच्या गैरमर्जींत कांही दिवस तरी असण्याचा संभव आहे. बाणाच्या तारुण्यांत त्याच्या हातून गैरवर्तन झालें असावें व त्यास अनुलक्षून बाणाच्या प्रथम भेटीच्या वेळीं 'महानयं भुजंगः' असें श्रीहर्ष बोलल्याचें बाणानेंच श्रीहर्षचरितांत लिहिलें आहे. भुजंग म्हणजे जार असा पांडुरंगशास्त्री अर्थ घेतात. पण त्यांत यापेक्षां स्पष्टार्थ नाही तर व्यंगार्थ तरी जास्त असावा असें वाटतें. कसेंही असो; श्रीहर्षाच्या कारकीर्दींत ब्राह्मण पंडित व कवि यांस बौद्ध भिक्षूसारखाच आश्रय व मन्मान मिळत असे एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे. बौद्धाच्यासंबंधानें दिवाकर मित्राचें उदाहरण आहेच; पण हुएनछंग याचाही मोठा मान ठेवून श्रीहर्ष त्याचा उपदेश भक्तीनें ऐकत असे, असें स्वतः हुएनछंगानेंच वर्णन केलें आहे. श्रीहर्षाच्या पुढें कांहीं वर्षांनी कुमारिल व शंकराचार्य हे उत्पन्न होऊन ही स्थिति पालटली आणि ब्राह्मण धर्माचें वर्चस्व पुनः स्थापन झाले, ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे.

---

९ पूर्वेकडील लोकांचें विचारैक्य

या विषयावर जपानांतील ललितकलांचे प्रोफेसर मि. ओकाकुरा या जपानी गृहस्थांनी इंग्रजीत लिहिलेले पुस्तकाची एक प्रत आमचेकडे नुकतीच आलेली आहे. या पुस्तकाचें नांव वाचून आंतील मजकुराबद्दल चांगलीशी कल्पना येणारी नसल्यामुळें प्रथम त्याबद्दल थोडा खुलासा करून, नंतर पुस्तकांतील विषयाचा गोषवारा वाचकांस सादर करण्याचा आमचा विचार आहे. आशियाखंडांतील लोकांचे विचारैक्य म्हणजे काय, याचेंच आधी पुष्कळांस गूढ पडेल. परंतु जगाच्या नकाशाकडे दृष्टि दिली असतां आशियाखंडांतील देशांस युरोपखंडांतील राष्ट्रें कशीं ग्रासीत चाललीं आहेत, हें लक्षांत येईल, व ते लक्षांत आलें म्हणजे या ग्रासास पात्र झालेल्या देशांस असें कांहीं सामर्थ्य आहे कीं नाहीं, कीं जेणेंकरून हीं आपत्ति त्यांस टाळतां येईल, असा कोणासही सहज विचार सुचणार आहे. फार प्राचीन काळापासून युफ्रेटिस, सिंधु, गंगा, ब्रह्मपुत्रा आणि हो-हांग-हो या

नद्यांचे कांठीं आशियांतील राष्ट्रांच्या सुधारणेचा ध्वज फडक मध्य एशियांत कांहीं दिवस या लोकांची वस्ती होती, पण दक्षिणेकडील सुपीक प्रदेश सांपडल्यानंतर मध्य एशियांतील वस्ती मोडली आणि हूण, तार्तर, वगैरे रानटी लोक कांहीं चीनांत, कांही हिंदुस्थानांत व कांहीं इराणांत जाऊन राहिले. बॅबिलोन, निनवे, वगैरे आशियाखंडांतील अगदी पश्चिमेकडील राष्ट्रांची सुधारणा आतां बहुतेक नामशेष होऊन राहिलेली आहे, व इराणच्या लोकांस मुसलमानी धर्म स्वीकारावा लागल्यामुळें चीन, हिंदुस्थान, व तिबेट या देशांतून इराणास एका प्रकारचा वेगळेपणा प्राप्त झालेला आहे. हा वेगळेपणा सकृद्दर्शनी जितका भासतो, तितका वस्तुतः नाहीं हे खरें; तथापि अशोकराजाचे वेळीं हिंदुस्थानांत व हिंदुधर्माच्या छायेखालीं जमलेल्या व वाढलेल्या बौद्ध भिक्षूंनी व उपदेशकांनी ज्याप्रमाणे एकीकडे सिरियापालेस्ताईन, दुसरीकडे चीन, जपानपर्यंत 'पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्यस्थितः पृथिव्या इव मानदंडः' याप्रमाणें आपल्या धर्माचा दंड पसरून दिला तसा प्रकार आतां होईल की नाही, याबद्दल शंका आहे. तथापि तिबेट, चीन, जपान, सयाम, ब्रह्मदेश, हिंदुस्थान व सीलोन आदिकरून इराणच्या पूर्वेस जे देश आहेत त्यांचा विचार केला, तर त्यांस जोडण्यास कोणच्याही प्रकारचें साधन नाही असे कोणीही म्हणणार नाही. व आशिया खंडांतील राष्ट्रांमध्यें प्रमुख राष्ट्रें हींच आहेत. आतां एवढे खरें कीं, एक जपान खेरीज करून इतर राष्ट्रें लंगडी झालेली आहेत. सेंटपीटर्सबर्गमधून थेट मांचुरियापर्यंत रशियन रेल्वे होऊन हिमालयाच्या उत्तरेकडील भाग बहुतेक ग्रासून रशियानें चीनांत प्रवेश केलेला आहे. आणि दक्षिण महासागरांतून इंग्रज लोकांनीं इकडे येऊन हिंदुस्थान व ब्रह्मदेशावर आपला पूर्ण अंमल बसविला आहे, व समुद्राच्या बाजूनें इराण व चीन यांस शह दिलेला आहे. एक जपान काय तें मोकळे सुटलेलें आहे; व जपानी लोकांनी पाश्चिमात्यांचें जें अनुकरण केलें आहे व त्यांजपासून ज्या विद्या संपादिल्या आहेत, त्यामुळें त्यांचे स्वातंत्र्य पुढेंही असेंच कायम राहील अशी आशा आहे. अशा स्थितींत एका जपानी प्रोफेसरास एशियाखंडांतील लोकांच्या ऐक्याचे विचार सुचावे हें अगदीं स्वाभाविक आहे. जपानानें चीनवर स्वारी करून त्या देशाचें व्यंग पाश्चिमात्य राष्ट्रांचे नजरेस आणण्यास मदत केली हें उघड आहे. पण केव्हांना केव्हां

तरी आपण म्हणजे चीन, ब्रह्मदेश, हिंदुस्थान आणि जपान ह्या राष्ट्रांतील लोक एक आहो ही कल्पना कोणाही स्वतंत्र विचाराच्या पुरुषाचे डोक्यांत आल्यावाचून राहिली नसती; व तीच कल्पना मि. ओकाकुरा यांनी आपल्या पुस्तकांत ग्रथित केली आहे. हिमालयपर्वत चीन व तिबेट या राष्ट्रांस हिंदुस्थान-पासून वेगळें करतो हे खरे आहे. पण पूर्वीचा इतिहास मनांत आणला असतां जगांतील ह्या अत्युच्च पर्वतासही या दोन राष्ट्रांतील विचारैक्य मोडवलें नाहीं, असें पुस्तकाच्या आरंभीच प्रो. ओकाकुरा यांनीं म्हटले आहे. तिबेटांतून प्रवास करणे आतां कित्येकांस कष्टास्पद किंबहुना अशक्य वाटत असेल, पण बौद्ध धर्माचा ध्वज जेव्हां सारखा फडकत होता तेव्हां जपानांतील शेकडो प्रवासी हिंदुस्थानात येत व हिंदुस्थानचे धर्मोपदेशक त्याच वाटेनें चिनांतून जपानात जात असत. किंबहुना तिबेट हा या लोकांचा रहदारीचा रस्ताच होता असे म्हटले तरी चालेल. चीनच्या सरहद्दीवर प्राचीन काळी एकदां एक हिंदु, एक चिनी व जपानी प्रवाशी यांची गांठ पडली होती; त्यावेळी आपण तिघे एकच आहों, हे दाखविण्यास त्यांपैकीं एकानें असें रूपक रचलें की आपण तिघेही एकाच पंख्याचे अवयव आहों. हिंदु हा या पंख्याच्या कड्या आहे; त्यावरून पसरलेला कागद चिनी हा आहे आणि जपानी हा त्या पंख्याच्या काड्या सांधणारा खिळा आहे. चीन, जपान व हिंदुस्थान यांचे ऐक्य या प्रवाशांनी केलेल्या रूपकापेक्षां अधिक चागल्या रीतीने व्यक्त करणें अशक्य आहे; व प्रो. ओकाकुरा यांनी हेच रूपक आपल्या ग्रंथांत घेतलेलें आहे. बौद्धधर्माचा हिंदुधर्माशी पुष्कळ विरोध आहे; पण स्वामी विवेकानंद म्हणत असत त्याप्रमाणे बौद्धधर्म म्हणजे हिंदुधर्माचा बच्चा—पण बंडखोर बच्चा—आहे किंवा होता हे लक्षांत ठेवलें पाहिजे. पाश्चिमात्य राष्ट्रांची धांव ज्याप्रमाणें सुखोपभोगांकडे आहे, तशी पूर्वेकडील लोकांची नाहीं, व आयुष्य सुखांत घालविण्याच्या साधनापेक्षां आयुष्याचें परिणामीं साफल्य कसें होईल हाच विचार त्यांच्या डोळ्यांपुढें नेहमीं उभा असतो. आज जगांत प्रचलित असलेलें सर्व धर्म पूर्वेकडील म्हणजे आशियाखंडांतील राष्ट्रांतच प्रथमतः कां निपजले याचें बीजही वरील भेदांत आहे असें प्रो. ओकाकुरा यांचें म्हणणें आहे. सारांश, पूर्वेकडील राष्ट्रांतील लोकांमध्यें पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील लोकांपेक्षां विलक्षण असें जर एकादें विचारैक्य असेल तर तें वर निर्दिष्ट केलेलेंच होय

व त्यामुळे हिंदुस्थान, चीन, व जपान ह्या राष्ट्रांतून देवांच्या मूर्ति, धर्मोपदेशां-करितां केलेलीं लेणीं किंवा देवालयें यांच्या रचनेंत व कारागिरींतही एक प्रकारचें साम्य मर्मज्ञ प्रेक्षकांस दिसून येते असे मि. ओकाकुरा यांचें म्हणणे आहे. अजिंठा येथील लेणी ओकाकुरा हे पहावयास गेले तेव्हां तेथील कोरीव चित्रे अपूर्ण आहेत हे त्यांच्या ताबडतोब लक्षांत आलें, म्हणजे 'दगडाच्या कोरीव मूर्ति आहेत त्यांवर सनल्याचा किंवा दुसऱ्या कसल्या तरी लुकणाचीं थर देऊन त्यावर पुढे मनुष्याचे हावभाव मनोविकार रंगांनी दाखवावयाचे होते, परंतु ते काम झालें नाही, किंवा होऊन त्यांचा नाश झाला ' असे मि. ओकाकुरा यांचे म्हणणे आहे. कसेही असो, स्वतंत्र राष्ट्रांतील एका मर्मज्ञ विद्वानास पूर्वेकडील राष्ट्रांमध्यें असलेल्या ऐक्याची अशा रीतीनें एकदां प्रचीति आल्यावर लवकरच त्यास 'सर्वं ब्रह्ममयं जगत्' असे वाटूं लागल्यास त्यांत कांही नवल नाही. जपानांत हल्लीं दोन तऱ्हेचे पक्ष झालेले आहेत. एक जपानी लोकांनी सर्वस्वी पाश्चिमा-त्यांचें अनुकरण करून त्यांची रीतभात व सुधारणा उचलावी असे म्हणणारा, व दुसरा योग्य ती पाश्चिमात्य सुधारणा घेऊन जपानच्या लोकांनी आपला स्वाभिमान व आपलेपणा कायम ठेवावा असे प्रतिपादन करणारा. मि. ओका-कुरा हे या दुसऱ्या पक्षाचे आहेत; व जपानांतील चित्रकला किवा मूर्तिकला याच धोरणावर सुधाराव्या असे त्यांचे मत आहे. चित्रे, जुन्या मूर्ति, किंवा जुन्या कला यांचा त्यांनी पुष्कळ वर्षें अभ्यास केलेला असून या विषयांत त्यांचे प्रावीण्य जपानांतील सर्व लोकांस मान्य व समत आहे; इतकेंच नव्हे, तर हे विषय जेथे शिकवितात त्या संस्थेमध्ये हे प्रधान गुरु होते. पण पुढे या संस्थेचे काम इताली देशांतील कारागीर आणून या पाश्चिमात्य धर्तीवर चाल-वावे असें ठरल्यामुळें त्यांस संस्था सोडून द्यावी लागली. तथापि त्यांच्या लौकिकामुळे त्यांचे भोंवती नवीन शिष्यमंडळ तयार झाले; व त्यांच्या मतांचा अधिकाधिक प्रसार होऊं लागला. त्यांनी हिंदुस्थान, चीन वगैरे पूर्व देशच पाहिले असें नाहीं; तर त्यांनीं युरोपांतही प्रवास केलेला आहे, व त्यांचा असा दृढ समज झालेला आहे कीं आशियाखंडांतील लोकांचें विचारैक्य केवळ चित्र किंवा देवादिकांच्या मूर्ति यांमध्येच नव्हे, तर धर्मा-च्या इतर बाबतींतही अद्यापही चांगलें प्रत्ययास येते. व हें विचारैक्य युरो-

पियन राष्ट्रांतील लोकांच्या विचारापेक्षां भिन्न असल्यामुळें पूर्वेकडील विचारांचा व पश्चिमेकडील विचारांचा असे हे दोन भिन्न ओघच आहेत असें म्हणावें लागतें. या ओघांची भिन्नता कोणत्याही कारणानें एकदां लक्षांत आल्यानंतर हे दोन ओघ असेच भिन्न राहावयाचे किंवा एका ओघाच्या झपाट्याखालीं दुसरा ओघ गुरफटून जावयाचा किंवा नाहीसा व्हावयाचा कीं काय, असा सहजच प्रश्न निघतो; व त्यास जपानी मनुष्याकडून जें उत्तर मिळावयाचें तेंच ओकाकुरा यांनीं दिलेलें आहे. आशियाखंडांतील राष्ट्रांची उन्नति होणें जरूर आहे इतकेंच नव्हे, तर ती होण्यास पूर्वीच्या विचारैक्याचे जे मार्ग पडलेले आहेत तेच पुनः सुधारून आपण नीट केले पाहिजेत, असें ओकाकुरा यांचें म्हणणें आहे व तें पुष्कळ अंशी खरें आहे यांत शंका नाही. पाश्चिमात्य राष्ट्रांनीं पूर्वेकडील राष्ट्रांतील हें विचारैक्य मोडून टाकून नेहमी त्यांस पादाक्रांत करून ठेवलेल्या स्थितींतच ठेवणें जरूर व शक्य आहे, असें प्रतिपादन करणारे कांहीं पाश्चिमात्य ग्रंथकार आहेत; किंबहुना युरोपांतील राष्ट्रांनीं आशियाखंडांतील राष्ट्रांस नेहमीं कह्यांत ठेवून त्यांचेपासून आपला होईल तेवढा फायदा करून घ्यावा असाच ईश्वरी संकेत आहे, असें म्हणण्यापर्यंतहि कित्येकांची मजल येऊन ठेपलेली आहे. याची उलट बाजू म्हटली म्हणजे ओकाकुरा यांनीं दाखविली आहे तीच होय. आशियाखंडांतील लोकांमध्यें एक प्रकारचें प्राचीन काळापासून चालत आलेलें विलक्षण विचारैक्य आहे, व हिमालयपर्वत आड आल्यानेंही जर तें नाहींसें झालेलें नाहीं, तर अन्य कारणानेंही तें नाहींसें होणें शक्य नाही; बुडविलेल्या भोपळ्याप्रमाणें केव्हांना केव्हां तरी पाण्याच्या सपाटीवर तरंगून दृक्प्रत्ययास येईल हें निश्चित आहे अशी त्यांच्या मनाची खात्री झालेली आहे व ती खात्री हल्लींच्या पुस्तकांत त्यांनीं लोकांपुढें मांडलेली आहे. अशा प्रकारचें पुस्तक एशियाखंडांतील विद्वान् पुरुषानें लिहिलेलें हें पहिलेंच होय. व भगवद्गीतेंत सांगितल्याप्रमाणें भेदांतही साम्य पाहणारी अशा प्रकारची दृष्टि फारच थोड्या लोकांत आढळून येते. तथापि एकदां ही कल्पना प्रचलित केली म्हणजे तिचा प्रसार होण्यास फारशी पंचाईत पडत नाहीं असा ऐतिहासिक अनुभव आहे. हा अनुभव हल्लींच्या कल्पनेस लागू पडेल कीं नाहीं, पडला तर कोणत्या मानानें पडेल, आणि त्याचा शेवट कसा काय होईल इ. बरेच महत्त्वाचे प्रश्न मि. ओकाकुरा

यांच्या पुस्तकाचे वाचनानें मनांत उद्भवतात, व त्यासंबंधानें आजच आणखी दोन शब्द लिहिणार होतों, परंतु स्थलसंकोचास्तव तो बेत सध्यां रहित करणें भाग आहे.

---

१० थोर पुरुषांचीं चरित्रें

थोर पुरुषांच्या कृत्यांचें जें थोडेंबहुत विवेचन आम्ही पूर्वी केलें आहे त्यावरून असें दिसून येईल कीं (१) पराक्रमी पुरुष देशांत नेहमींच निपजतात असें नाही; (२) हे पुरुष निपजले तरी त्यांस सर्व गोष्टीची अनुकूलता मिळून त्यांच्या हातून मोठी कृत्ये होणें हें सर्वस्वी त्यांच्या प्रयत्नाधीन नसतें; (३) जन्मतःच अमुक मनुष्य मोठा आहे किंवा होईल हें सांगणें कठिण आहे. ज्याचे अंगीं विशाल बुद्धि, धैर्य वगैरे गुण स्वभावतःच असतात, व त्या गुणांचा पुढें विकास होऊन त्यांचा अकाली नाश न होतां त्या पुरुषाच्या हातून त्यांस इतर गोष्टींची अनुकूलता मिळून मोठमोठीं कामें होतात, तेव्हांच तो पुरुष मोठा असे प्रत्ययास येते; आणि (४) ज्या गोष्टीची अनुकूलता मिळणें हे मनुष्याच्या प्रयत्नाधीन नसतें त्या गोष्टी ईश्वरकृपेनें, दैवानें, कालसत्तेनें, सद्दीनें किवा सुधारकांच्यासारख्या नास्तिकांच्या मतें अज्ञेय कारणांनीं घडून येतात असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे. सारांश, मोठ्या बुद्धीचा किंवा धैर्याचा पुरुष निपजणे व त्यास मनुष्याच्या प्रयत्नाधीन नसलेल्या गोष्टींची अनुकूलता मिळणे हें ईश्वरकृपेचें लक्षण असून असले पुरुष भगवद्गीतेतील सिद्धान्ताप्रमाणें ईश्वरी अवतार नाहीत असे म्हणणें कठिण आहे असें जें आम्ही प्रथमतः लिहिलें होतें तें वस्तुस्थितीस व इतिहासासच धरून लिहिलें होतें. झाडाचीं पानें हलतात हीहि ईश्वराचीच कृपा आहे. म्हणून झाडास ईश्वरी अवतार म्हणावें अशासारख्या नास्तिकांच्या मूर्ख कोट्यांनी आम्ही दिलेल्या सिद्धान्तास यत्किंचितहि कमीपणा येतो असें आम्हास वाटत नाहीं. जगामध्यें आपणास जीं जी कृत्यें करावयाचीं आहेत, अथवा थोर पुरुष जीं जीं कृत्यें करतात तीं सर्वांशींच आपल्या प्रयत्नानें साध्य असतात असें नाहीं; व येवढ्याच अर्थानें असलीं कृत्यें होण्यास ईश्वरी साहाय्याची जरूर आहे असें लोक

म्हणत असतात. झाडाची पानें हलण्यासहि ईश्वरी सत्ता लागत नसते असें नाहीं. पुण्याच्या पश्चिमेस सुधारकांनी लाखो भाते लावले तरी हल्ली हलतात त्याप्रमाणें पुण्याच्या झाडांची पाने त्यांच्याच्याने हलवणार नाहीत; अथवा कितीहि खत घातलें तरी झाडास स्वभावसिद्ध जी पालवी, फळे व पुष्पें येतात ती त्याच्याच्यानं आणवणार नाहीत. पण येवढ्यामुळे जसे झाडे लावण्याचे व बागाईत करण्याचे काम लोक सोडून देत नाहीत, त्याचप्रमाणें थोर पुरुषांच्या जयंतीचे उत्सव करण्याचे आम्ही सोडून देतां कामा नये. आपल्या हातून ज्या गोष्टी होण्यासारख्या आहेत त्या आपण कराव्यात आणि ईश्वरी साहाय्याची अपेक्षा करीत बसावें हेच प्रत्येक मनुष्याचें खरे कर्तव्य आहे; व उद्योगी मनुष्यास ईश्वर साहाय्य करतो त्याचाहि खरा अर्थ हाच आहे.

ईश्वरी साहाय्याची जरूर असली तथापि केवळ ईश्वरी साहाय्यानेंच सर्व भाग उरकत नाही, त्यास प्रयत्नाची आवश्यकता असते. तेवढा प्रयत्न आपण केला म्हणजे आपल्या कर्तव्यांतून आपण मोकळे झालो हें उद्योगाचे खरे तत्त्व आहे. अमुक एका थोर मनुष्यास ईश्वरी अंश म्हटल्यानें इतर मनुष्यांच्या मनांतील उद्योगप्रवृत्तीची इच्छा नाहीशी होते हे म्हणणे अविचाराचे व कोत्या समजुतीचे आहे. ईश्वरी कृपेची अथवा साहाय्याची कोणत्याहि राष्ट्राचा अभ्युदय होण्यास जरूर आहे या वाक्याचा खरा अर्थ एवढाच आहे की, मनुष्याच्या प्रयत्नाहून त्यास इतर गोष्टींची आवश्यकता लागते. मनुष्यास मुळीच प्रयत्न करावयास नको असा त्याचा अर्थ होत नाही. उदाहरणार्थ, आपण एका उत्कृष्ट चितान्याची गोष्ट घेऊ. उत्कृष्ट कवीप्रमाणे उत्कृष्ट चितारीहि जन्मलेच पाहिजेत; ती गोष्ट मनुष्याच्या प्रयत्नाधीन नाही. समाजाची स्थिति, अथवा कालाचा ओघ, अथवा अज्ञेय गोष्टी याच थोर पुरुष निर्माण होण्याचें कारण आहे; परंतु कालाचा ओघ फिरविण्यातहि मनुष्याचे प्रयत्न थोडेबहुत अंशांनी उपयोगी पडतात. पूर्वी होऊन गेलेल्या मोठमोठ्या चितान्यांच्या उत्कृष्ट चित्रांच्या दर्शनानें ज्यांचे अंगी उपजतच चितान्याची बुद्धि असते त्यांची ती बुद्धि जागृत होऊन तो उत्कृष्ट चितारी होण्याचा पुष्कळ संभव असतो; परंतु ज्याचे अंगीं अशी उपजत बुद्धि नसते त्यानें उत्कृष्ट चित्रांचा संग्रह पाहिला तरी करमणुकीपेक्षां त्यापासून त्यास जास्त कांहीएक फायदा होत नाही. सारांश, उत्कृष्ट चितारी निपजणें ही गोष्ट जरी प्रयत्नाधीन नसली, अथवा उत्कृष्ट

चिताऱ्यास जरी आपण ईश्वरी अंश म्हटलें तरी उत्कृष्ट चित्रांचा संग्रह करणें ही आमच्या प्रयत्नानें साध्य होणारी गोष्ट आहे. इतकेंच नव्हे, तर कोणीहि उपजत बुद्धीचा मनुष्य चितारी होण्यास अशा प्रयत्नसाध्य साधनांचा आम्हीं संग्रह करून ठेवणें अगदीं जरूर आहे. ह्याच न्याय प्रकृत स्थलीं लागू करावयाचा. राष्ट्राचा अभ्युदय होण्यास रामदास, शिवाजीसारखे पुरुष राष्ट्रांत जन्मले पाहिजेत; म्हणजे पुढे होणाऱ्या थोर पुरुषांनीं रामदास–शिवाजीनी जी कृत्यें केली तींच केली पाहिजेत असें नाही. राष्ट्रांत थोर पुरुष निपजणे हे ईश्वरी कृपेचें लक्षण आहे; व असे थोर पुरुष निपजले म्हणजे त्यांनी काय केले पाहिजे हें त्यांस सांगण्यास कोणी लागत नाही. थोर पुरुषाचें लक्षणच हे आहे की, सभोंवतालची स्थिति पाहून तो आपल्या साधनांची योजना किंवा निवड करीत असतो; व या त्याच्या कामास त्याच्या प्रयत्नाबाहेरील गोष्टीची मदत मिळून त्यास यश आले म्हणजे त्याचा थोरपणा लोकांस कळून येतो. जन्मतःच कोणी थोर आहे असे कळून येत नाही हे वर सांगितलेच आहे. बाह्य साधनाची अनुकूलता न मिळाल्यामुळें प्रसिद्धीस न आलेले थोर पुरुष पाळण्यांत, बाळपणात अगर मोठे होऊनहि कित्येक मेले नसतील कशावरून? करिता या गोष्टीचा आपणास विचार करून उपयोगी नाही. ज्या गोष्टी ईश्वरीकृपेनें व्हावयाच्या त्या ईश्वरीकृपेनेच व्हावयाच्या. परतु पूर्वेतिहासावरून येवढी गोष्ट खास दिसून येते कीं, मनुष्य आपल्या उत्कर्षासाठी प्रयत्न करूं लागला असतां त्यास ईश्वरी साहाय्य पुढें मागें मिळाल्याखेरीज रहात नाही. शिवजयंतीसारखे थोर पुरुषाचे उत्सव करून त्यांच्या कृतीचे व उद्योगाचे आपल्या देशबांधवांत स्मरण जागृत ठेवणे हें आमच्या प्रयत्नाधीन असून कृतज्ञताबुद्धीने म्हणा, अगर देशहिताच्या दृष्टीने म्हणा, हे आपलें पहिलें कर्तव्य आहे. शिवराजाच्या चरित्राचीं पारायणे केल्यानें अथवा शिवजयंतीचे पुष्कळ उत्सव केल्यानें कोणी मावळा अगर बी. ए, सुधारक अथवा धर्माभिमानी शिवाजी अथवा रामदास होऊं शकतो असे नाहीं; पण ज्याप्रमाणें अलेक्झांडरचें चरित्र ज्युलियस सीझरास प्रोत्साहन मिळण्यास कारण झाले त्याप्रमाणें श्रीशिवाजीमहाराजासारख्या थोर पुरुषांच्या उत्सवापासून व चरित्रापासून कालांतरानें ज्या पुरुषांच्या अंगी नैसर्गिक बुद्धि किंवा ओज असेल त्यांस उमेद येण्याचा संभव आहे. थोर पुरुषांचीं चरित्रे, पुतळे, जयंत्या ज्या करावयाच्या त्या येवढ्याच-

करितां होत; व तात्त्विकदृष्ट्या विचार केला असतां त्यांत ईश्वरीकृपेचें कांहीं एक अंग नाही असें कधीहि म्हणतां यावयाचें नाहीं.

शिवाजीस थोर पुरुष म्हणा परतु ईश्वरी अवतार म्हणूं नका हें म्हणणे शुद्ध वेडेपणाचें आहे. कोणासहि ईश्वरी अवतार म्हटल्याने त्याच्या गुणांचें ज्यांस साधेल त्यानें अनुकरण करण्यास कोणतीहि कधीच अडचण येत नाहीं. फार लांब कशाला ? ईश्वरी अवताराची गोष्ट राहूंच द्या, पण स्वतः ईश्वराबद्दल विचार केला तरी ईश्वर आहे म्हणून त्याच्या गुणाचे आपल्या हातून होईल तितके अनुकरण करण्याचा मनुष्य प्रयत्न करीत नाही काय ? नाही असे उत्तर द्या, म्हणजे सर्व धर्मांची राखरांगोळी एकदमच झाली. मग तुमचे प्रार्थनासमाजहि नकोत, शुभवर्तमानहि नको आणि तुकोबाहि नकोत. ईश्वर सर्व गुणांचे आदिस्थान आहे व मनुष्याची आणि त्याची तुलनाहि करतां यावयाची नाही; असें असतांहि जर ईश्वरी गुण आपल्यांत यावेत याकरितां आम्ही प्रयत्न करतों तर थोर पुरुषांस ईश्वरी अंश मानल्यानें त्यांचे गुण आपल्यांत यावे याबद्दल आपण प्रयत्न करणार नाहीं काय ? या प्रयत्नांस सर्वांशीं यश येणें हें आमच्या स्वाधीनच नाही हे आम्हांस माहीत असते, तथापि उद्योग करण्याचें कांहीं कोणी सोडून दिले नाही. तद्वतच प्रस्तुतचा प्रकार होय. ज्यांनीं शिव-जयंतीचा उत्सव करण्याचा प्रयत्न केला त्यांची लोकांस फसविण्याची बिलकुल इच्छा नाहीं, व नास्तिक सुधारकाप्रमाणे ईश्वरीकृपेचा अंश काढून टाकून थोर पुरुष आपलीं सर्व कामें प्रयत्नानें करतात असाहि खोटें विधान करण्याचा त्यांचा इरादा नाहीं. सर्व लोकांस आमचे येवढेच सांगणें आहे कीं, तुम्ही आपल्या थोर पुरुषांचे स्मरण ठेवा, त्यांच्या कृतीचें काळजीनें व आस्थेनें मनन करा म्हणजे कालेंकरून तुम्हांस ईश्वराचे साह्य मिळून तुमचा खचित अभ्युदय होईल.

---

११ हर्बर्ट स्पेन्सर

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । —भगवद्गीता

हर्बर्ट स्पेन्सर यांचें नांव महाराष्ट्रांतच काय पण सर्व जगभर प्रसिद्ध झालेलें असून एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जे कांहीं प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ते

झाले त्यांच्यामध्यें हर्बर्ट स्पेन्सर यांस सर्वानुमते अग्रपूजेचा मान मिळालेला आहे. हे तत्त्वज्ञानी पुरुष आपल्या वयाच्या चौऱ्यांशाव्या वर्षी इहलोक सोडून गेल्याचे वर्तमान गेल्या आठवड्यांत प्रसिद्ध झालें आहे. अशा वेळीं त्यांनीं तत्त्वज्ञानांत जी कांहीं भर घातली त्याचे थोडेसे विवेचन करून तत्त्वज्ञ या दृष्टीनें या पुरुषाची योग्यता किती होती याचा महाराष्ट्र वाचकांस आणखी थोडासा परिचय करून देण्याचा आज आमचा विचार आहे. रा. रा. दाभोळकर यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथमालेंत स्पेन्सरचे ज्ञेयमीमांसा व अज्ञेय-मीमांसा हे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले असून, खेरीज नीतिशास्त्र, न्यायतत्त्वें, परोपकार वगैरे विषयांवरील स्पेन्सरसाहेबांचे विचार त्यांत आले आहेत. आणि अज्ञेयमीमांसा या ग्रंथाच्या अखेरीस स्पेन्सरसाहेबांचें चरित्रही जोडण्यांत आलें आहे. तेव्हां त्यासंबंधाने येथे जास्त लिहिण्याचें कारण नाहीं. शिवाय तत्त्वज्ञाचें चरित्र म्हणजे सतत अध्ययन, विचार आणि ग्रंथलेखन याखेरीज त्यांत दुसरें काय सांपडणार ! तशांत जे गृहस्थ आमरणांत ब्रह्मचारी होते व पैशाकरितां, इतर संसारसुखाकरितां अथवा सामाजिक अगर राजकीय सन्मानाकरितां ज्यांनी तहाहयात तिळमात्रदेखील काळजी केली नाही त्या स्पेन्सरसाहेबासारख्यांच्या चरित्रांत सांसारिक लोकांस मनोरंजक अशी माहिती मिळणें बहुधा अशक्यच आहे. त्यांनीं ज्या तत्वज्ञानाचा आमरणांत अभ्यास केला व आपल्या विचारानें तत्संबंधीं जे नवीन सिद्धान्त जगापुढें मांडले तेंच त्यांचें खरें चरित्र होय, व तशाच प्रकारचें थोडें चरित्र आज आम्हीं खाली देत आहों. शरीरप्रकृति नाजूक असूनही तिची सबब न सांगतां आजन्म विद्याव्यासंग आणि तत्त्वविचार यांत आपला सर्व वेळ घालविणारे व स्वभावतःच वैराग्यशील आणि विगततृष्ण असे महापुरुष आपल्या देशांत प्राचीनकाळीं बरेच होत असत परंतु ती प्रवृत्ति नाहींशी होऊन पुष्कळ दिवस झाले आहेत; व इंग्रजी शिकलेल्या विद्वानांतही वैराग्य, तत्त्व-ज्ञान, सतत विद्याव्यसंग हे गुण अद्याप दृष्टीस पडूं लागले नाहीत. अशा स्थितींत स्पेन्सरसाहेबांचें चरित्र प्रत्येक विचारी पुरुषानें मनन करून अनुकरण करण्यासारखें आहे. असे पुरुष आमच्या देशांत हल्लीं उत्पन्न होत नाहींत हें आमचें दुर्दैव होय. तथापि मोठे कवि किंवा महान् तत्त्वज्ञ हे कोणत्याही देशांत जन्मले असले तरी ते सर्व जगाचे उपकारकर्ते या नात्यानें पृथ्वीवरील

सर्व राष्ट्रांतील लोकांस ते आपलेसे वाटत असतात ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. आणि अशा दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे हर्बर्ट स्पेन्सर हे आमच्यापैकीच एक तत्त्वज्ञानी होते असें म्हणण्यास आम्हांस कांहीच शंका वाटत नाहीं. शिवाय, अलीकडील आमच्या इंग्रजी युनिव्हर्सिटींतून निघालेल्या विद्वानांस तत्त्वज्ञानाची ओळख करून देणारे जे मिल्ल आदिकरून प्रसिद्ध ग्रंथकार त्यांतील स्पेन्सरसाहेब हे अग्रगण्य होत; व यांच्या विचारांची छाप इंग्लंड, अमेरिका किंवा इतर पाश्चात्य देश यांतील विद्वानांवर जितकी बसलेली आहे तितकी किंवा त्याहून थोडी अधिकहि आमच्याकडील विद्वान् मंडळीवर बसलेली आढळून येते. इतकेंच नव्हे तर, कोणीही आधुनिक विद्वान् एखाद्या विषयाचा विचार करूं लागला तर तो बहुतेक स्पेन्सरसाहेबांनी घालून दिलेल्या उत्क्रांतीतत्त्वाच्या दिशेनेंच करीत असतो. सारांश, आपल्या खोल व प्रगल्भ विचारांनीं जगांतील लोकांच्या विचारपद्धतीस कायमचें नाही तरी बरींच वर्षे टिकेल असे वळण लावून देणारे जे विशाल बुद्धीचे पुरुष कधी कधी जगांत निर्माण होतात त्यांच्या यादींतच स्पेन्सरसाहेबांचें नांव घातलें पाहिजे. आणि त्यांच्या चरित्राचा जो विचार करावयाचा तोहि याच दृष्टीने केला पाहिजे.

तत्त्वज्ञान हा विषय हिंदुस्थान देशांतल्या भूमिकेस किंवा लोकांस अपरिचित आहे असें नाही; किंबहुना या विषयाचें आदिस्थान हाच देश होय असें म्हटलें तरी चालेल. पृथ्वीवरील कोणतेही राष्ट्र सुधारलेल्या अवस्थेंत येण्यापूर्वी आमचा देश सुधारणेच्या शिखरास पोहोंचलेला होता. समाजाची व्यवस्थित रचना होऊन मनुष्याच्या ऐहिक सुखास जी कांहीं साधनें लागतात तीं सर्व हिंदुस्थानांतील लोकांस फार प्राचीन काळींच उपलब्ध झालेलीं होतीं; आणि उत्तरेस हिमालय पर्वत, पश्चिमेस सिंधुनद, पूर्वेस ब्रह्मपुत्रा आणि सभोंवार समुद्र अशा स्वाभाविक मर्यादेनेच इतर रानटी लोकांच्या उपद्रवापासून बचाव झाल्यामुळें या देशांतील लोकांचें लक्ष जगाच्या बुडाशीं जीं गूढ तत्त्वें आहेत त्यांचा विचार करण्याकडे लागलेले होतें. उपनिषदादि ग्रंथ किंवा सांख्य, न्याय, योग इत्यादि तत्त्वज्ञानाच्या निरनिराळया पद्धति याच वेळीं या देशांत निर्माण झालेल्या आहेत; आणि त्यांतील विचार इतके कांहीं प्रगल्भ आहेत कीं, आज विसाव्या शतकांतील तर्कशास्त्राच्या कसोटीवरही त्यांची

बावनकशी रेषा अद्याप जशीच्या तशी उमटत आहे. या देशांत इंग्रजी राज्य होईपर्यंत याच तत्त्वविचाराचें प्राबल्य होतें व तत्कालीन विद्वान् लोकांच्या जिज्ञासेची त्याने तृप्ती होत असे. परंतु इंग्रजी राज्य झाल्यानंतर हा पूर्वीच्या विद्येचा व विचारांचा मनु पालटला. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत आधिभौतिकशास्त्राची जी विलक्षण वाढ झाली तिची ओळख इंग्रजी शिक्षणाच्याद्वारे आमच्या नव्या मंडळीस होऊं लागली; आणि पूर्वीच्या तत्त्वज्ञानावरील संस्कृत ग्रंथाचें अध्ययन प्रायः लुप्त झाल्यामुळें आमचें जुने तत्त्वज्ञान जुन्या परिस्थीतीत कितीही योग्य व उत्तम असले तरी बैलगाडीच्या ठिकाणीं आगगाडी, किंवा नावेच्या ठिकाणीं आगबोट आल्यावर ते ज्ञान या नव्या परिस्थितीस शोभण्यासारखें असेल अशी कल्पनादेखील नव्या मंडळीच्या डोक्यांत शिरेनाशी झाली. रसायनशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, प्राणिशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, जीवनशास्त्र यांतील नवे नवे अपूर्व शोध कानावर पडून एक प्रकारची नवीन सृष्टि किंवा जग आमच्या विद्वान् मंडळीच्या डोळ्यांसमोर उभें राहिले, आणि त्यानें त्यांचे डोळे दिपून जाऊन पूर्वीचे तत्त्वज्ञान यापुढे काय टिकतें, असें त्यांस साहजिकरीत्याच वाटूं लागले. ही परिस्थिति लक्षांत आणली म्हणजे मग स्पेन्सरसाहेबांच्या तत्त्वज्ञानाचा आमच्या आधुनिक विद्वानांच्या मनावर पहिल्यानें इतका परिणाम कां झाला याचें बीज वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. स्पेन्सरसाहेब हे खुद्द या नव्या परिस्थितीतच जन्मलेले होते, आणि वर सांगितलेली एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांतील शास्त्रीय शोधाची वाढ त्यांच्या देखत झाली होती. इतकेंच नव्हे तर ते शोध ज्या पुरुषांनी केले ते डार्विन, हक्स्ले वगैरे विद्वान् लोक स्पेन्सरसाहेबांचे समकालीन असून मित्र होते. अर्थात् ज्या नवीन शास्त्रीय शोधांनी पूर्वीची परिस्थिति बदलली ते शास्त्रीय शोध स्पेन्सरसाहेबांस अवगत होते इतकेंच नव्हे, तर त्या शास्त्रीय शोधांच्या ओघांतच स्पेन्सरसाहेबांचें सर्व आयुष्य गेलेलें होतें. येथें ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे की स्पेन्सरसाहेब हे शास्त्रज्ञ नव्हे तर तत्त्वज्ञ होते, म्हणजे भूगर्भशास्त्र, जीवनशास्त्र, किंवा विद्युच्छास्त्र अशा एखाद्या विशिष्ट शास्त्राचा अभ्यास करून त्यांत डार्विन, हक्स्ले, किंवा टिंडाल यांजप्रमाणें नवे शोध करण्याकडे त्यांच्या बुद्धीची प्रवृत्ति नव्हती. त्यांनीं जें काम हाती घेतलें होतें तें याहीपेक्षां अधिक व्यापक व

अधिक योग्यतेचें होतें. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांतील शास्त्रीय शोध व कल्पना आमच्याकडील विद्वानांस इंग्रजी शिक्षणानें कळल्याबरोबर त्यांच्या डोळ्यांपुढें जी नवी सृष्टी उभी राहिली तीच स्पेन्सरसाहेबांच्या डोळ्यांपुढें हळुहळू वाढत होती; आणि या नव्या शास्त्रीय विचारांच्या व कल्पनेच्या साहाय्यानें किंवा एकवाक्यतेनें जगाच्या मुळाशी कांही गूढ प्रश्न आहेत ते सोडवतां येतील की नाहीत, अथवा त्यासंबंधाने कांही सामान्य सिद्धांत बांधतां येतील की नाहीत, या विषयांत स्पेन्सरसाहेबांचें सर्व लक्ष गुंतलें होतें. डोळ्यांसमोर दिसणारें जग हें काय आहे व कोठून आलें, यास कोणी कर्ता आहे कीं नाही, याच्या मुळाशीं कोणतीं तत्त्वे आहेत, एक तत्त्व असेल तर त्याचे आपल्या दृष्टीस पडणारे निरनिराळे विकार कसे होतात, हे विकार कांही अबाधित नियमांनी होत असतात की काय, आणि असल्यास ते नियम कोणते, या विचारांत स्पेन्सरसाहेब गुंतलेले होते. तत्त्वज्ञान म्हणतात तें यासच होय; आणि कपिल, गौतम, कणाद, व्यास, शंकराचार्य, बुद्ध वगैरे हिंदुस्थानांत निर्माण झालेल्या तत्त्ववेत्त्यांनीं पूर्वी जे कांहीं सिद्धांत केले आहेत ते याच संबंधाचे आहेत. परंतु वर सांगितलेच आहे की, या प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांच्या वेळीं आधिभौतिक शास्त्रांची जी स्थिति होती ती एकोणिसाव्या शतकांतील शोधांनी पालटून गेल्यामुळें या नव्या शोधांचा पूर्वीच्या तत्त्वविचारांवर काय परिणाम होतो, हें पाहण्याचें आमचें काम असतांही आम्ही नव्या पद्धतीनें इतके भांबावून गेलों होतों कीं, हा उद्योग हातीं घेण्याइतका समर्थ पुरुष आमच्या देशांत निघाला नाहीं. परंतु ज्या देशांत विद्येचा जिवंत झरा कायम होता, आणि त्यामुळें आधिभौतिक शास्त्रांतील नवीन नवीन शोध झपाट्यानें निघत होते त्या देशांतच या तत्त्वज्ञानाच्या विषयांकडे हर्बर्ट स्पेन्सर यांचें लक्ष लागून त्यांच्या अपूर्व बुद्धिप्रभावानें नवीन शास्त्रीय शोधांनीं उपस्थित केलेल्या परिस्थितीचा तत्त्वविचारावर काय परिणाम होण्यासारखा आहे हें आपणास पहावयास मिळालें; आणि एकोणिसाव्या शतकांतील शास्त्रीय शोधांनीं भांबावून गेलेल्या आमच्या आधुनिक विद्वानांस स्वाभाविकरीत्याच स्पेन्सरसाहेबांचे विचार व तत्त्वज्ञान मोहक आणि रमणीय वाटून त्यांचें सत्यत्व निर्विवाद आहे अशी त्यांची खात्री झाली. स्पेन्सरसाहेबांच्या तत्त्वज्ञानाचा आमच्या युनिव्हर्सिटींतून निघालेल्या विद्वान् लोकां-

च्या मनावर एवढा मोठा परिणाम कां झाला हें यावरून लक्षांत येईल. पण स्पेन्सरीय तत्त्वज्ञानाचा जास्त प्रसार होण्यास याखेरीज दुसरें असेही कारण झाले की, त्यांच्या नव्या विचारसरणीने त्यांनी जे सिद्धांत काढले त्यांपैकीं कांही प्रमुख सिद्धांत आमच्या जुन्या तत्त्ववेत्त्यांनीं काढलेल्या प्रमेयांशीं बहुतेक अंशी मिळतात असें आढळून आले; आणि ही गोष्ट आढळून आल्यावर हिंदुस्थानांतील प्राचीन तत्त्वज्ञानाबद्दलची जी आदरबुद्धि नष्ट झाली होती तीही पुन्हा प्रादुर्भूत झाली. या जागृतीचा परिणाम काय होतो हें आजच सांगतां येत नाही. तथापि एवढी गोष्ट खरी आहे कीं, स्पेन्सरसाहेबांचे तत्त्वज्ञानाबद्दलचे सिद्धांत पहिल्यानें आमची विद्वान् मंडळी ज्या भावनेने शिरसावंद्य मानीत असत ती भावना शेवटपर्यंत तशीच राहणें शक्य नाहीं. यावरून स्पेन्सरसाहेबांच्या ग्रंथांचे महत्त्व किंवा त्यांच्या तत्त्वविचारांची योग्यता कमी होईल असे आम्ही म्हणतों असें कोणीं समजूं नये. त्यांच्या ग्रंथांची व विचारसरणीची जी छाप विद्वान् लोकांवर बसली आहे ती बऱ्याच अंशीं कायमची आहे असें म्हटले तरी चालेल. पण जुन्या तत्त्ववेत्त्यांच्या ग्रंथांच्या परिशीलनाने आणि दरवर्षी होत असलेल्या नव्या नव्या शास्त्रीय शोधांच्या योगानें स्पेन्सरसाहेबांच्या कांहीं सिद्धांतांस पुरवणी जोडण्याचा किंवा त्यांत कांही दुरुस्ती करण्याची आवश्यकता वाटण्याचा प्रसंग मागेपुढें आल्यास त्यांत कांही नवल नाही एवढेंच आमचें म्हणणें आहे.

आपण ज्या सृष्टीत राहत आहों ती सृष्टी निर्माण कशी झाली, निर्माणकर्ता या सृष्टीहून कोणी निराळा आहे की नाहीं, सृष्टीस पाहणारा आपल्या शरीरांत जो जीव आहे त्याचें स्वरूप काय, तो नित्य आहे कीं अनित्य आहे, सृष्टीच्या मुळाशीं जीं आदितत्त्वे आहेत त्यांचा आणि या जीवाचा कांही परस्पर संबंध आहे कीं नाही इत्यादि गूढ प्रश्न आमच्या लोकांस फार प्राचीन काळापासून परिचित झालेले आहेत. परमेश्वराने सात दिवसांत सृष्टि निर्माण केली, आणि प्राण्यांची उत्पत्ति करतांना पशु, पक्षी, कीटक, मनुष्य वगैरे निरनिराळ्या जाती आपल्या शक्तीनें पृथक् निर्माण केल्या इत्यादि बायबलांत गोंविलेल्या वेडगळ कल्पना बायबल रचिलें जाण्यापूर्वीच आमच्या तत्त्ववेत्त्यांनीं झुगारून दिल्या होत्या. जीवकोटींतील पशुपक्ष्यादि निरनिराळ्या जातींतील उपजाति एका सामान्य जातींतून उत्क्रांति-तत्त्वानें निघाल्या

आहेत, असें जे मत डार्विनसाहेबांनी प्रस्थापित केले व जें उत्क्रांति तत्त्व स्पेन्सरसाहेबांनी व्यवस्थित रीतीने सर्व सजीव–निर्जीव सृष्टीस लावून दाखवले, ते तत्त्व आमच्याकडे सांख्यांनी फार प्राचीन काळी शोधून काढलेलें होते. सर्व सृष्टीचे जड व चित् असे दोन मोठे वर्ग करून हे दोन्हीही भाग अनादि व नित्य आहेत असें सांख्य तत्त्ववेत्त्यांनी ठरवले होते. चित् सृष्टीस पुरुष आणि जड सृष्टीस प्रकृति अशी नांवें त्यांनी दिली होती. पुरुष हाच जीव; परंतु तो प्रकृतीहून अगदी भिन्न व प्रकृतीच्या गुणांनी अलिप्त आहे असें सांख्यांचे मत आहे. प्रकृति ही त्रिगुणात्मक म्हणजे सत्त्व–रज–तमोगुणात्मक आहे; आणि अगदी सृष्टीच्या आरंभी हे तिन्ही गुण अगदीं साम्यावस्थेंत असतात, आणि त्यांची ती साम्यावस्था बिघडली म्हणजे तिन्ही गुणांच्या कमजास्त मिश्रणानें प्रथमतः महत् तत्त्व, अहंकार आणि पंचमहाभूतांची तन्मात्रे निर्माण होऊन नंतर पुढे सृष्टीतील निरनिराळे पदार्थ प्रादुर्भूत होतात असा सांख्यांचा सिद्धात आहे. पुरुष किंवा जीव हा, प्रकृतीपासून वर सांगितल्याप्रमाणें उद्भूत झालेल्या हस्तपादादिक स्थूल किंवा बुद्धि आणि मन आदिकरून सूक्ष्म इंद्रियांनी वेष्टित असून त्यांच्या सान्निध्यानेच सभोवारच्या संघातांत संज्ञा किंवा संवेदनशक्ति दृश्य होते, आणि हा जो प्रकृतीपासून निघालेल्या विकारांचा जीवावर परिणाम तो नाहीसा झाला म्हणजे जीवास मुक्ति मिळते असे सांख्यांचे म्हणणें आहे. हा सिद्धांत अर्थातच स्थूल मानाने आम्ही दिला आहे. कारण यापेक्षा विस्तारानें आजच्या लेखांत त्यांची मतें सांगणें शक्य नाहीं. तथापि वर दिलेल्या स्थूल सिद्धांतावरूनही एवढे लक्षांत येण्यासारखें आहे की, त्रिगुणात्मक प्रकृतीची साम्यावस्था जिला अव्यक्त अशी संज्ञा आहे ती व्यक्त रूपाने दृग्गोचर होण्यास त्रिगुणांमध्ये वैषम्य उत्पन्न व्हावें लागतें हे मत फार प्राचीन काळीं या देशांत उपस्थित झालें आहे. भगवद्गीतेंतही ‘ गुणा गुणेषु वर्तन्ते ’ अशा रीतीनें जें वाढीचे किंवा उत्क्रांतीचें तत्त्व सांगितलें आहे तेंही हेच होय. या सांख्यमतांत वेदान्त्यांच्या दृष्टीने जो फरक करावयास पाहिजे तो एवढाच कीं, प्रकृति आणि पुरुष हे दोन्ही भिन्न न मानतां या दोहोंचेही अगम्य असें कांहीं तरी मूल आहे, आणि तें एक, अविभाज्य व चिद्रूप असून नित्य असल्यामुळें जड प्रकृतिही त्याचाच अनित्य आभास असून जीव हा स्वतः अज्ञेय

स्वरूप मानला पाहिजे. जीव आणि अज्ञेय यांचा हा संबंध कांही निराळ्या प्रकारचा आहे असें द्वैत व विशिष्टाद्वैतवादी म्हणतात. पण त्याचा विचार करण्याची सध्यां जरूर नाही. चित् आणि जड सृष्टीच्या मुळांशीं काय आहे एवढ्याचाच आपणास विचार करावयाचा आहे; आणि त्याचा बोध वर जे सांख्यांचे आणि वेदांत्यांचे सिद्धांत दिले आहेत, त्यावरून होण्यासारखा आहे. सांख्य आणि वेदांताखेरीज सृष्टीच्या उत्पत्तीबद्दल न्याय आणि वैशेषिक अशीही दुसरीं दोन मते आहेत. त्यांच्या दृष्टीनें जगांतील सर्व पदार्थ द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष, समवाय आणि अभाव या सात कोटींत पडतात; आणि सर्व द्रव्यांची उत्पत्ति परमाणूपासून झालेली असून द्रव्यामधील पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आदिकरून मूलभेद होण्यास परमाणूमधील भेदच कारण होतात असे वैशेषिकाचे म्हणणे आहे. तात्पर्य, त्रिगुणाच्या साम्यावस्थेपासूनच पुढे विषमावस्था होऊन पदार्थांचे भेद होतात असे सांख्यांचे मत आहे तें वैशेषिकांस कबूल नसून भेदाची उत्पत्ति भेदापासूनच झाली पाहिजे, व त्याकरितां विशेष हें तत्त्व निराळे मानले पाहिजे, असे त्यांचें म्हणणे आहे. त्याचप्रमाणे प्रकृति आणि पुरुष ही दोनच तत्त्वे न मानतां त्यापेक्षां आदितत्त्वांची संख्या न्याय व वैशेषिक मतांत जास्त धरलेली आहे. या दोन्ही मतांचे तत्त्ववेत्ते ईश्वराकडे जगाचे कर्तृत्व देतात, पण तें मत वेदांत्याच्या ईश्वरविषयक मतापेक्षां बरेच निराळें आहे. सांख्यांचे सेश्वर-सांख्य आणि निरीश्वर-सांख्य असे भेद आहेत. पण विस्तारभयास्तव ते येथे सांगतां येत नाहीत. स्पेन्सरसाहेबाच्या तत्त्वज्ञानाचा प्राचीन तत्त्वज्ञानाशीं कितपत मेळ आहे एवढेच थोडक्यांत आम्हांस सांगावयाचे आहे, व वर केलेला प्राचीन मतांचा उल्लेख तेवढ्यापुरता बस्स आहे. याखेरीज प्रस्तुत विषयास दुसरें उपयुक्त मत म्हटले म्हणजे चार्वाकाचे होय. वरील सर्व मतांत जीव किंवा चैतन्य हें जडाहून निराळें व नित्य मानलेलें आहे. चार्वाकाच्या दृष्टीने हे मत बरोबर नाहीं. जडाचेच देहाकार जें दृश्य स्वरूप झालेले आहे त्यांतलि द्रव्यसंघाताचाच चैतन्य हा एक धर्म आहे. आणि देहाचा नाश झाला म्हणजे त्याबरोबर तो धर्मही नाहींसा होतो; कारण 'न हि प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' असें चार्वाकांचें म्हणणें आहे. या मताप्रमाणें अर्थातच परलोक वगैरे कल्पना फुकीच्या होतात. तथापि जगांतील मनुष्याचे वर्तन नीतीचें व परोपकाराचें

असावें असें सिद्ध करण्यास या मताची कांहीं हरकत येत नाहीं. पण तीही गोष्ट चार्वाक मतवाद्यांनीं कबूल केलेली दिसत नाहीं.

असो; या प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांच्या मतांशीं आधुनिक शास्त्रपद्धतीनें स्पेन्सर-साहेबांनीं ठरविलेल्या मूल तत्त्वांचा कितपत मेळ आहे याचा आतां विचार करूं. स्पेन्सरसाहेबांस अलीकडील रसायनशास्त्र, जीवनशास्त्र, मानसशास्त्र, पदार्थ विज्ञानशास्त्र, वगैरे सर्व आधिभौतिक व आध्यात्मिक शास्त्रे व त्यांतील सर्व नवे शोध पूर्णपणें अवगत होते इतकेंच नव्हे तर या शास्त्रांची प्रगति पुढें कोणत्या दिशेने झाली पाहिजे यासंबंधी त्यांचे विचार त्या त्या विशिष्ट शास्त्रांतील वाकब्गार विद्वान् लोकांपेक्षांही पुढे गेलेले होते हे येथें वाचकांनी लक्षांत ठेवलें पाहिजे. उदाहरणार्थ, डार्विनसाहेबांनी जीवकोटीतील उपजातींसंबंधानें उत्क्रांतीमताचे निरूपण करण्यापूर्वीच ते मत स्पेन्सरसाहेबांनी काढलेले होते ही गोष्ट आतां सर्वांस मान्य आहे. तत्त्वज्ञान म्हणजे सर्व शास्त्रांतील सिद्धान्तांचें एकीकरण करून तद्द्वारा सृष्टीच्या मुळाशी असलेल्या आदितत्त्वाचे निदान करणें आणि त्या तत्त्वांची विकृति कशी होते हें ठरविणें हें होय; असें स्पेन्सर साहेबांनीच त्याचे लक्षण केलेले आहे. या लक्षणाप्रमाणे तत्त्वज्ञ होण्यास जगांतील सर्व शास्त्रांची करतलामलकवत् माहिती असणे जरूर आहे. आणि तसें ज्ञान स्पेन्सरसाहेबाच्या अंगांत वसत होते ही गोष्ट त्यांच्या सिद्धान्ताचा विचार करतांना विसरतां कामा नये. अशा रीतीने जे ज्ञान प्राप्त झालें त्याच्या साहाय्याने स्पेन्सरसाहेबांनी प्रथमतः असें ठरविलें आहे की, जगांत द्रव्य (Matter) आणि गति किंवा शक्ति (Force) अशी दोनच आदितत्त्वें आहेत. या दोन तत्त्वांत आणि सांख्यांच्या प्रकृति आणि पुरुषांत थोडासा मतभेद आहे तो पुढे सांगूं. गति किंवा शक्ति आणि द्रव्य ही दोन्हीही तत्त्वे परस्परांशीं संलग्न असून त्यांच्या वियोगाचें ज्ञान मनुष्यास होणें शक्य नाहीं; याकरितां त्यांचा संयोग अविनाशीच कल्पिला पाहिजे, असें स्पेन्सरसाहेबांचे मत आहे. तथापि, ज्याअर्थी द्रव्याचे ज्ञान होण्यास त्याचा इंद्रियावर आघात व्हावा लागतो त्याअर्थी द्रव्य व शक्ति या दोन्ही परस्परसंलग्न तत्त्वांत गति किंवा शक्तीलाच स्पेन्सरसाहेब अधिक प्रामाण्य देतात. द्रव्य आणि गति यांची साम्यावस्था असते तेव्हां जें जगाचें स्वरूप तें मूल स्वरूप होय. परंतु ही साम्यावस्था चिरस्थायी

नसल्यामुळें तिचा समतोलपणा आपोआपच नाहींसा होतो, आणि तो नाहींसा झाल्यावर त्यांच्या विषम संयोगाने सृष्टींतील नानाप्रकारचे भेद उत्पन्न होतात. उत्क्रांति ज्यास म्हणतात ती हीच होय. साम्यावस्थेची विषमावस्था होणें किंवा अभेदापासून भेदोत्पत्ती होणें हें उत्क्रांतीचें मुख्य लक्षण होय. आणि या तत्त्वाप्रमाणे उत्क्रांती होऊं लागली म्हणजे द्रव्याचीं भिन्न भिन्न स्वरूपें होऊन त्यांपैकीं प्रत्येक स्वरूप पूर्णतेस पों चितें. या पूर्णतेस द्रव्य व गति याचें ' तत्कालीन समतोलन ' असें स्पेन्सरसाहेबांनीं म्हटलें आहे. पण हें समतोलनही कायमचें टिकत नाही आणि तें बिघडलें म्हणजे पुन्हा अपक्रांतीस सुरवात होते, आणि पुन्हां द्रव्य आणि शक्ति हीं साम्यावस्थेस येऊन पोहोंचतात. द्रव्य व गति यांच्यामध्ये हा जो व्यापार चालू आहे तोच जगाच्या प्रवृत्तीचें कारण होय. आणि हे त्यांचें आंदोलन (खेळ) जोंपर्यंत चालू आहे, तोपर्यंत जगामध्ये कांही ठिकाणी अपक्रांति चालू राहावयाचीच असें स्पेन्सरसाहेबांचें मत आहे. यावरून गतीसंयुक्त जड द्रव्यच स्पेन्सरसाहेबांच्या मताप्रमाणे सृष्टीचे मूलकारण होय असे कित्येकांस वाटण्याचा संभव आहे; पण खरा प्रकार तसा नाहीं. द्रव्य म्हणजे काय, शक्ति म्हणजे काय, हीं दोन्ही ज्या पदार्थांत अधिष्ठित झालेलीं आहेत त्याचें स्वरूप कोणतें, आणि काल व दिशा इत्यादि ज्या द्रव्याच्या नित्य संयुक्त उपाधि आहेत, त्या स्वतंत्र आहेत किंवा द्रव्याश्रित आहेत, अनादि आहेत किंवा सादि आहेत इत्यादि गूढ प्रश्नांचा सूक्ष्म विचार करून अखेरीस ज्योतिष, जीवनशास्त्र, मानसशास्त्र वगैरे शास्त्रांतील अनेक दृष्टान्त देऊन तद्द्वारा स्पेन्सरसाहेबांनी असें ठरविले आहे की, द्रव्य व गति हीं ज्या ठिकाणीं आविर्भूत होतात अशी कांहीं तरी वस्तु त्यांच्या मुळाशीं आहे; परंतु तिच्या सद्भावनेखेरीज तिचें दुसऱ्या प्रकारचें ज्ञान आपणास होऊं शकत नाहीं. जगामध्यें जें कांहीं दृश्यमान होते तें,' आणि त्याची मूल अवस्था अर्थात् द्रव्य आणि गति यांचा संघात हीं या अज्ञेयाचीच आविर्भूत स्वरूपें होत असें स्पेन्सरसाहेब म्हणतात. पण आपले सर्व विचार दिक्कालादिकांनीं मर्यादित असल्यामुळें दिक्कालादिकांच्या उपाधींनीं विरहित असें जें आदितत्त्व त्यासंबंधानें आपणांस अधिक ज्ञान होणें अशक्य आहे असें त्यांनीं सिद्ध करून दाखविलें आहे. वेदान्तांतील परब्रह्मही अशाच प्रकारचें अज्ञेय असून तें सत्, चित्

आणि आनंदरूप आहे, यापेक्षां जास्त कांहीं सांगवत नाही असें जे वेदान्त्यांचे तत्त्व आहे त्याचा आणि स्पेन्सरसाहेबांनी सिद्ध केलेल्या सत्तारूप अज्ञेयाचा बहुतेक अंशीं पूर्ण मेळ आहे असें यावरून ध्यानांत येईल. सारांश जगाच्या बुडाशी जे तत्त्व आहे ते जरी अज्ञेय असले तरी ते चिद्रूप आहे एवढे तरी त्याबद्दलचें ज्ञान आपणांस होते असें स्पेन्सरसाहेबानी सर्व आधुनिक शास्त्रांचा विचार करून सप्रमाण व व्यवस्थित रीतीने सिद्ध केलेलें आहे. आणि या बाबतीत सांख्यापेक्षां एक पाऊल ते पुढें गेले असून वेदान्तांतील ब्रह्मवाद्यांच्या मतांशी त्यांची एकवाक्यता आहे. जगाच्या मुळाशी जें हे अज्ञेयतत्त्व त्याचेच दृश्य जग हे आविर्भूत किंवा विकृत स्वरूप आहे असें मानल्यावर सदर स्वरूपास एकप्रकारे सापेक्ष अनित्यता प्राप्त होते हे सांगावयास नकोच. स्पेन्सरीय तत्त्वज्ञानापासून वेदांतमताचे जरी अशा प्रकारे पुष्टीकरण झालें तरी दुसऱ्या एका बाबतीत स्पेन्सरसाहेबाचे मत बहुतेक प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांच्या मतांशी अगदी विरुद्ध आहे. हे मत चैतन्य किंवा जीव या संबंधाचे होय- चैतन्यरूप जीव नित्य आहे, अविनाशी आहे, देहाव्यतिरिक्त तो राहूं शकतो असे सांख्य, वेदान्त, न्याय किंवा वैशेषिक या सर्वांचें म्हणणें आहे. पण स्पेन्सरसाहेब असे म्हणतात की, ज्याप्रमाणे गति नेहमी द्रव्याश्रित असते त्याप्रमाणे चैतन्यही देहामधील विशिष्ट रीतीनें परिणत झालेल्या मेंदुखेरीज अन्यत्र दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. संज्ञा किंवा संवेदनशक्ति मेंदूतच असते इतकेच नव्हे, तर या दोहोंचा संयोग नित्य असल्यामुळें मेंदूव्यतिरिक्त संवेदनशक्ति राहते असें मानण्यास कांही पुरावा नाही. सारांश, संज्ञा किंवा संवेदनशक्ति (Consciousness) ही देहाच्या नाशाबरोबरच नाहीशी होते असे स्पेन्सरसाहेब मानतात. म्हणजे या बाबतीत ‘ नहि प्रेत्य संज्ञाऽस्ति ’ हे चार्वाकाचें मत त्यांस ग्राह्य आहे. देहाव्यतिरिक्त संज्ञाशक्ति किंवा आत्मा राहणेंच जर अशक्य तर पुनर्जन्मादि कल्पना किंवा देहाच्या मरणानंतर जीवाची अमुक एक प्रकारची स्थिति होते इत्यादिक मतें ‘ मूले कुठारः ’ या न्यायानें उध्वस्त होतात. अर्थात् परलोक आदिकरून धर्मकल्पनाचे मूळ कुंठित होतें हें सांगावयास नकोच. देहामध्यें उत्क्रांतीतत्त्वाप्रमाणें एका विशिष्ट प्रकारच्या पूर्णतेस पोहोचलेली जीवरूप जी शक्ति तिचा देहास मरण आलें असतां एकदम नाश व्हावा आणि अपक्रांतीच्या नियमास अनुसरून तिचा अनादि अज्ञेय-

शक्तीत एकदम लय व्हावा असें मानणें चत्मकारिक आहे, व हें तत्त्व मान्य करण्यास आपली बुद्धि जरा कचरते असेंही स्पेन्सरसाहेब म्हणतात; पण मेंदू आणि संज्ञाशक्ति निरनिराळी मानण्यास पुरावा नसल्यामुळें ह्याच सिद्धान्त कबूल केल्याखेरीज गती नाहीं असे त्यांचे म्हणणें आहे. आत्म्यास किंवा जीवास देहाव्यतिरिक्त जर राहातां येत नाही तर धर्मकल्पना मनुष्याच्या मनांत कोठून आली असा प्रश्न सहज उद्भवतो. यास स्पेन्सरसाहेबांचे असें उत्तर आहे की, स्वप्नामधील अवास्तविक अनुभवावरून आणि भूत किंवा पिशाच्च इत्यादिकांच्या गोष्टीवरून जीव हा शरीरास सोडून राहूं शकतो अशी खोटी कल्पना प्रथमतः रानटी मनुष्याच्या मनांत आली, आणि त्याच कल्पनेंची वाढ होऊन धर्माची इमारत उभी करण्यांत आली. स्पेन्सरसाहेबांचें हें मत म्याक्समूलरादिकरून विद्वानांस मान्य नव्हते. व त्यांनी तें खोडण्याचाहि प्रयत्न केलेला आहे. शिवाय जीव आणि मेंदू यांचा संबंध स्पेन्सरसाहेब म्हणतात त्याप्रमाणे नित्य नसून देहास सोडूनही जीव राहूं शकतो अशाबद्दल 'सोसायटी फॉर सायकीकल रिसर्च' इनें अलीकडे कांहीं पुरावाही गोळा केला आहे. तेव्हां जीवासंबंधाने स्पेन्सरसाहेबांचें मत केव्हांही सर्वमान्य होईल असे वाटत नाही. कसेंही असो; जीव किंवा आत्मा यासंबधाने स्पेन्सरसाहेबांचें मत चार्वाकाप्रमाणें, आणि जगाच्या बुडाशीं जें अज्ञेय तत्त्व आहे त्या बाबतीत त्यांचे मत वेदान्त्याप्रमाणें आहे असें यावरून दिसून येईल. जगांमध्यें दृष्टोत्पत्तीस येणाऱ्या निरनिराळया भेदांची उत्पत्ती द्रव्य आणि शक्ति यांच्या साम्यावस्थेपासूनच उत्पन्न होते असें जें त्यांचें मत तें वैशेषिक मतास जरी विरुद्ध आहे तरी सांख्याच्या मताशी मिळते. तेव्हां एकंदर विचार करतां परमेश्वर, जीव आणि जडसृष्टि यासंबंधाचीं स्पेन्सरसाहेबांची मतें अनुक्रमें वेदांत, चार्वाक आणि सांख्य यांच्या मतांच्या मिश्रणानें झाली आहेत असें म्हणावें लागतें. परंतु यांत जें चार्वाकमताचें मिश्रण आहे ते जुन्या चार्वाकमताहून अत्यंत भिन्न आहे हें पूर्णपणें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. देहाबरोबर जीवाचाही नाश होतो असें जरी स्पेन्सरसाहेब मानतात तरी चार्वाक'प्रमाणे 'ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्' या चैनी तत्त्वाचा त्यांनीं कोठेंही अंगीकार केलेला नाही. इतकेच नव्हे तर उत्क्रांतीचे तत्त्व समाजास व नीतिशास्त्रास लावून सर्व समाजाचें किंबहुना मानव जातीचें हित साधून

परोपकार करणें हीच जगामध्यें जीवाच्या कर्तव्याची सीमा आहे असें त्यांनीं सोपपत्तिक व आपल्या नेहमींच्या पद्धतीनें अनेक शास्त्रांतील दृष्टांत देऊन प्रतिपादन केलें आहे.वेदांतमताप्रमाणे ते सृष्टीस केवळ आभास मानीत नाहींत,आणि सांख्याप्रमाणें प्रकृति पुरुषाच्या पलीकडे कांहीं नाही असेंही म्हणत नाहींत, हा त्यांचा आणि वेदांत आणि सांख्य यांच्या मतांत मोठा फरक आहे. जीवासंबंधीं त्यांचें मत धर्मप्रवृत्तीस प्रतिकूल आहे खरे, व त्यामुळें केवळ ख्रिस्ती मिशनरी लोकांचेच नव्हे तर कांहीं तत्त्वज्ञ मंडळींचेही आघात त्यांस सहन करावे लागले; व कांहीकांनीं तर त्यांची नास्तिक शिरोमणीतही गणना केली होती. पण आमच्या मतें असे करणे अगदी गैर आहे. तत्त्वज्ञ मनुष्याने जगाची पर्वा न ठेवून कांही उपयोगी नाही, किंबहुना तशी पर्वा न ठेवितां आपणांस सूक्ष्म विचारांती जें खरें दिसेल तेंच जगापुढे मांडणें हे त्यांचें कर्तव्य होय. आणि हे कर्तव्य जर स्पेन्सरसाहेबांनी पूर्णपणें बजावलें तर त्याबद्दल त्यांस नांवे ठेवणें मूर्खपणाचे आहे. जीव देहाव्यतिरिक्त असूं शकतो. यास स्पेन्ससारहेबास जर पुरावा मिळत नाही अथवा मिळालेला पुरेसा वाटत नाहीं, तर तो पुढें कधींही मिळणार नाही अथवा पुरेसा होणार नाहीं असें समजणें चुकीचें होय. शिवाय यासंबंधाने स्पेन्सरसाहेबानी आपले मत देतांना आपली बुद्धि या बाबतीत कशी कुंठित होते हें जर स्पष्ट सांगितलें आहे, तर " दंतभंगोहि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणें " या न्यायाने त्यांचे आम्ही अभिनंदनच केलें पाहिजे. आयुष्याचीं ६० वर्षें सतत अभ्यासांत घालवून ज्यांचा मेंदु जगाच्या गूढ तत्त्वांशीं टक्कर देण्यांत गुंतला होता अशा तत्त्वज्ञ पुंगवास त्याची बुद्धि एखाद्या ठिकाणी कुंठित झाली म्हणून नांवें ठेवणें यासारखा दुसरा असमंजसपणा नाहीं असें स्पष्ट म्हणण्यास हरकत नाही. शिवाय हीही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, नीतितत्त्वाचें उदात्त स्वरूप उत्क्रांति तत्त्वाच्या साहाय्यानें सिद्ध करण्याचें श्रेय स्पेन्सरसाहेबांनींच संपादिलें आहे, इतकेंच नव्हे तर वेदांती लोकांप्रमाणें आत्म्यास अमुक एक प्रकारची शुद्धावस्था प्राप्त झाली असतां तो मुक्त होतो, इतर गोष्टींची आम्हांस जरूर नाहीं असें म्हणणाऱ्यापैकीं स्पेन्सरसाहेब नव्हते. तसेंच जीवाच्या कर्तव्याची सीमा परोपकार आहे असें सांगून ते स्वस्थ बसले नाहींत. अगदीं रानटी स्थितीपासून मनुष्याची सामाजिक स्थिति सुधारतां सुधारतां उत्क्रांति तत्त्वानें हल्लीचा समाज कसा

बनला गेला याचेंही त्यांनीं एक स्वतंत्र शास्त्र बनविलें आहे; व प्रत्येक मनुष्याचें, समाजाचें, राजाचे आणि प्रजेचे कर्तव्य काय, आणि त्याच्या अभिवृद्धीची दिशा कोणती, अथवा या प्रश्नांचा विचार कोणत्या दिशेनें केला पाहिजे, या बाबतींत शास्त्रीय ग्रंथ लिहून त्यांनी अशा प्रकारच्या प्रश्नांचा विचार करणाऱ्या लोकांस एक प्रकारचा कायमचा मार्ग दाखविला आहे. फार लांब कशाला ? शिक्षणावर जो त्यांचा निबंध व ज्याचे आज दहापंधरा भाषांत भाषांतर झालें आहे तोच घेतला तरी व्यावहारिक गोष्टीस तत्त्वज्ञाच्या हातांत किती उदात्त स्वरूप प्राप्त होतें व त्यापासून समाजास किती फायदा होतो याची वाचकांस कल्पना येईल. वेदांतांतील तत्त्वज्ञान किंवा सांख्यांचें तत्त्वज्ञान अशा रीतीने व्यवहारोपयोगी करण्याचा आमच्यामध्यें पूर्वीं कधीच प्रयत्न झालेला नव्हता. नाही म्हणावयास भगवद्गीता हाच काय तो अपवाद आहे; पण वेदांत्यांच्या हातांत या अपूर्व व्यवहारोपयोगी तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथाची बरीच दुर्दशा झालेली आहे. स्पेन्सरसाहेबांच्या ग्रंथापासून जर कांहीं नवें वळण आपणांस घ्यावयाचें असेल तर तें हेच होय कीं, सृष्टीच्या बुडाशी जी कांही अगम्य तत्त्वे आहेत त्यांचा विचार करून तत्त्ववेत्यांनीं आपणांस मुक्ति मिळाली म्हणून उगीच बसावयाचे नाही. या गूढ तत्त्वांचा विचार करणें तत्त्वज्ञांचें जितकें कर्तव्य आहे तितकेंच हीं तत्त्वें व्यवहारास कशी लावावी हे जगाच्या नजरेस आणून देऊन मानवजातीची पूर्णावस्था कशी संपादावी ह्याचा त्यांस बोध करणें हेंही त्यांचें काम होय. ही दोन्हीही कामे स्पेन्सरसाहेबानी आपल्या ८४ वर्षाच्या आयुष्यांत उत्तम रीतीनें बजाविली आहेत; व यामुळें कपिल, गौतम, कणाद, बुद्ध वगैरे प्राचीनकाळी जे मोठमोठे तत्त्ववेत्ते होऊन गेले त्यांच्याप्रमाणें तत्त्वज्ञ या दृष्टीने यांचें नावही चिरकाल राहील. शास्त्राच्या प्रगतीमुळे यांनी सिद्ध केलेल्या तत्त्वांत पुढेंमागें कांही फेरफार करावे लागले तर ती गोष्ट त्यांनी सिद्ध केलेल्या उत्क्रांती तत्त्वास अनुरूपच आहे किंवा होईल असें म्हटलें असतां त्यांत कांही गैर होणार नाहीं. परंतु तेवढ्यामुळे त्यांनी समग्र आधुनिक शास्त्रांचे सर्व आयुष्यभर आलोडन करून संसारसुखाची अपेक्षा न धरतां परोपकार बुद्धीनें जगाच्या बुडाशीं असलेलीं जीं तत्त्वें शास्त्रीय पद्धतीनें सप्रमाण सिद्ध केलेलीं आहेत त्यांची योग्यता कमी होत नाहीं; अगर ज्ञानी

या नात्यानें स्पेन्सरसाहेबांस जो मान आम्ही द्यावयास पाहिजे त्यांतही कमतरता येत नाहीं. अशा प्रकारचे ज्ञानी पुरुष फारच विरळा. शेंकडों वर्षांत एखाददुसरा उत्पन्न होत असतो; व ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या कोत्या समजुती-प्रमाणें जरी हे नास्तिक ठरले, तरी श्रीकृष्णांनी भगवद्गीतेत म्हटल्याप्रमाणे आर्त, जिज्ञासू, अर्थार्थी आणि ज्ञानी यांपैकी—

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥

ज्ञानी हेच अखेरीस ईश्वरास प्रिय होतात व त्याच्या पदाप्रत पावतात हें निश्चित आहे. असे पुरुष देशांत उत्पन्न होणे हेंच देशाच्या सजीवतेचें लक्षण होय. व असलेच पुरुष जगाच्या गूढ तत्त्वांशी झुंजून ती मानव जातीस अधिकाधिक सुगम करून देऊन मनुष्यमात्राची आध्यात्मिक व आधिभौतिक उन्नति करून देतात व आपल्यास व आपल्या बांधवांस कृतार्थ करून घेतात. स्पेन्सरसाहेबांनी लग्न केले नव्हते, द्रव्याचीही तृष्णा धरली नव्हती, किंवा पार्लमेंटमध्ये, लोकलबोर्डांत अगर म्युनिसिपालिटीमध्ये सभासद होण्याची हाव धरली नव्हती; तर वैराग्याने आणि एकनिष्ठपणाने, एकोणिसाव्या शतकां-तील आधिभौतिक विचाराने ग्रस्त झालेल्या उत्तरार्धांतहि आध्यात्मिक प्रश्नांचा विचार करण्यांत जन्म घालविला, आणि आपल्या अलौकिक बुद्धि-सामर्थ्यानें या बाबतीत पुढील पिढीच्या विचारांस नवीन वळण घालून दिलें. असले पुरुषच जगाचे खरे हितकर्ते होत आणि वर सांगितल्याप्रमाणें ते कोणत्याही देशांत उत्पन्न झाले असले तरी ‘ विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ’ या न्यायानें सर्व देशांतल्या व सर्व ठिकाणच्या लोकांस ते एकसारखे पूज्य असतात. स्पेन्सरसाहेबांचे वय मरणसमयी ८४ वर्षांचे असल्यामुळें व शास्त्रीय विचारांची तत्त्वज्ञानदृष्ट्या एकवाक्यता करण्याचें जे काम त्यांनी हातीं घेतलें होते तें बहुतेक पुरें झालें असल्यामुळें त्यांचे मृत्यूबद्दल हळहळ वाटावयाचें कांही कारण राहिलें नाही; तथापि, विशाल बुद्धिमत्तेचे पुरुष क्वचित् निर्माण होतात हे लक्षांत आणलें आणि आमच्या देशांतील बुद्धिवान् लोकांची सद्यः-प्रवृत्ति मनांत आणली म्हणजे दुःख वाटल्याखेरीज रहात नाही.

---

१२ प्रो. मॅक्सम्यूलर यांचा मृत्यु

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥

श्रीऋग्वेदभाष्याचे प्रकाशक प्रसिद्ध प्रो. मॅक्सम्यूलर अथवा त्यांच्या संस्कृत ग्रंथांत लिहिल्याप्रमाणें भट्ट मोक्षमूलर यांच्या मृत्यूचें वर्तमान ऐकून हिंदुस्थानांतील नव्या-जुन्या सर्व विद्वान् मंडळींस वाईट वाटल्याखेरीज राहावयाचें नाहीं. यांचा जन्म सन १८२३ साली डिसेंबर महिन्याच्या ६ व्या तारखेस झाला. तेव्हांपासून तो आतांपर्यंत सतत ७७ वर्षें यांचा सर्व काळ अध्ययन, अध्यापन व ग्रंथलेखन यांत गेला. यांच्या मृत्यूनें जगामधील एक अमूल्य विद्वद्रत्न हरपले असे म्हणण्यास कांही हरकत नाही. 'स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते' असे जे आम्ही या लेखाच्या आरंभी लिहिलें आहे त्याची सत्यता नजरेस येण्यास प्रो. मॅक्सम्यूलर यांचें चारित्र हें एक उत्तम साधन होय. हे जात्या जर्मन असून यांचा जन्म व पूर्वाभ्यास जर्मनीत झाला व पुढें कांहीं दिवस प्रसिद्ध विद्वान् बर्नाफ याच्या हाताखाली अभ्यास करण्याकरितां हे पारीस शहरांत गेले. हे ज्या वेळी पारीस शहरांत अभ्यासाकरितां गेले तो काल असा कांही चमत्कारिक होता की, तेव्हां युरोपांतील विद्यापीठांतून आशिया खंडांतील व विशेषेकरून संस्कृत, झेंद, पाली वगैरे भाषांतून जो धर्मग्रंथांचा संग्रह आहे त्याचा नव्या पद्धतीने आस्थापूर्वक अभ्यास करण्याइतका तो महत्त्वाचा आहे; व त्या कामी कांही बुद्धिवान पुरुषांनीं आजन्म परिश्रम केले असतां त्यापासून पाश्चात्य राष्ट्रांचे पुष्कळ हित होण्याचा संभव आहे अशी तिकडील विद्वानांची खात्री होत चालली होती. जर्मनी, फ्रान्स, इग्लंड वगैरे देशांतील युनिव्हर्सिटयांतून या कालापूर्वी जें शिक्षण मिळत असे ते प्रायः ग्रीक व रोमन लोकांतील प्रसिद्ध विद्वान, तत्त्वज्ञानी किंवा मुत्सद्दी यांच्या ग्रंथांच्या अभ्यासानेच प्राप्त होई. सारांश, संस्कृत आणि इतर प्राच्य भाषा यांतील ग्रंथभांडाराची अथवा तत्त्वविचारांची किल्ली जेव्हां पहिल्याने पाश्चात्य विद्वानांस सांपडली तेव्हां तिचा परिणाम पुष्कळ अंशी ग्रीक व रोमन लोकाचे विद्याभांडार जेव्हां पहिल्यानें लुटलें गेलें त्या वेळच्याप्रमाणेच झाला, ही गोष्ट आतां निर्विवाद सिद्ध झालेली आहे. प्राच्य भाषांत, प्राच्य धर्मांत अथवा प्राच्य ग्रंथसमूहांत पाश्चात्य

विद्वानांच्या तीव्र बुद्धीस योग्य असे विचार, माहिती किंवा तत्त्वज्ञान सांपडणे अशक्य अशी पुष्कळांची पहिल्याने समजूत होती, व पहिल्या पहिल्याने कित्येक पंडितांनी तर ग्रीक व रोमन लोकाचे ग्रंथ चोरून नेऊन हिंदुस्थानांतील पंडितांनीं आपल्या स्वतःच्या नांवावर खोटेच बनावट ग्रथ रचलेले आहेत व त्यांत जर कांही ग्राह्यांश असला तर तो ग्रीक लोकांपासून चोरलेला आहे असा आक्षेप घेऊन प्राच्य भाषेचा अभ्यास करणारांची थट्टाहि करण्यास मागे-पुढें पाहिलें नव्हतें. अलेक्झांड्रिया येथील लायब्ररी खलिफानें जाळली, तेव्हां त्याने अशाच प्रकारचे उद्‌गार काढल्याचे प्रसिद्ध आहे. लायब्ररीतील ग्रंथांत जर कांही ज्ञान असेल तर ते मुसलमानी धर्मातून घेतलेले आहे, सबब द्विरुक्त म्हणून निरुपयोगी आहे; आणि ज्ञान नसेल तर ते ग्रंथच ठेवण्यालायक नाहीत, अशी कोटी लढवून खलिफाने हा मोठा ग्रंथसमूह जाळण्यास परवानगी दिली अशी गोष्ट इतिहासांत नमूद आहे. ही गोष्ट खरी असो व खोटी असो, प्राच्य भाषेंतील ग्रंथसमूहास हा न्याय लावण्याचा कित्येक पाश्चात्य पंडितांनीं प्रयत्न केला असतांहि त्यांस यश न येतां शेवटी पुष्कळ विद्वान, बुद्धिवान, शोधक आणि विद्याव्यासंगी फ्रेंच व जर्मन पंडितांच्या लेखांनी, शोधांनीं आणि उद्योगाने प्राच्य ग्रंथांची योग्यता व महत्त्व युरोपांतील सर्व विद्यापीठांतल्या विद्वानांस कबूल होऊन अखेरीस आजमितीस जर्मनी व फ्रान्स यांतील मोठमोठ्या युनिव्हर्सिटयांतून प्राच्य भाषांच्या अध्यापकांच्या, कायमच्या जागा स्थापन झालेल्या आहेत. प्राच्य भाषांतील ग्रंथसमूहापैकीं युरोपांतलि विद्वानांवर ज्यांचा विशेष परिणाम झाला ते ग्रंथ भाषाविषयक आणि धर्मविषयक होत; व भाषाविषयक ग्रंथांतहि पाणिनीचे व्याकरण हा पहिला श्रेष्ठ ग्रंथ होय. सर्व जगाच्या प्राचीन किंवा अर्वाचीन इतिहासांतील पांच मोठ्या विद्वानाचीं नांवे घ्यावयास सांगितलीं तर त्यांत पाणिनीच्या नांवाचा समावेश करावा लागेल असे पांचसहा वर्षांपूर्वी अमेरिकेंतील एका विद्वान गृहस्थानें उद्गार काढलेले आहेत. संस्कृत भाषेचें प्राचीनत्व व विशेषेकरून प्रकृति, प्रत्यय वगैरे मूळ शब्दांपासून किंवा धातूपासून भिन्न करून त्यांच्यापासून साधित शब्द कसे बनवावे याबद्दल भाषेंतील सर्व शब्दांस लागू पडणारे व्यापक नियम व अपवाद यांचा पाणिनीच्या अपूर्व ग्रंथांत जो समावेश केलेला आहे त्याने तर पाश्चात्य भाषा-

विद्वानांच्या उद्योगास एक प्रकारचें नवें वळण लागलें आणि गेल्या ३०।४० वर्षांत निरनिराळ्या भाषांचें तुलनादर्शक भाषाशास्त्र म्हणून जर्मन पंडितांनीं एक नवीनच शास्त्र निर्माण केले आहे. हे शास्त्र पूर्णतेस आणण्यास बॉप वगैरे पंडितांनी पुष्कळ परिश्रम केले आहेत ही गोष्ट खरी आहे; पण पाणिनी-चा ग्रंथ याचें मूल आहे हें विसरतां कामा नये. भाषाशास्त्रावर प्राच्य ग्रंथ-समूहाचा व प्राच्य भाषांच्या अभ्यासाचा हा परिणाम झाला. प्राच्य भाषांच्या अध्ययनाचा दुसरा परिणाम धर्मविषयक होय. बर्नाफ, बॉप, कॉलरिज, जोन्स वगैरे प्राच्य भाषाभिज्ञ पाश्चात्य विद्वान निपजण्यापूर्वी युरोपांतील लोकांस आशिया खंडांतील पॅलेस्टाईन प्रांतांत निघालेला एकच काय तो धर्म माहीत होता. मुसलमानी धर्मपंथाची ओळख त्यांस झालेली होती खरी, पण मुसल-मानी धर्महि बायबलांतूनच निघाला असल्यामुळे ख्रिस्ती धर्माहून भिन्न तऱ्हे-च्या धर्मकल्पना, धर्मविचार, धर्मतत्त्वे किंवा धर्मग्रंथ त्यांच्या अवलोकनांत येत नसत. रोमन आणि ग्रीक लोक यांचे पूर्वीचे धर्म किंवा इजिप्तमधील पूर्वी-च्या लोकांचा धर्म यांचीच काय ती ख्रिस्ती धर्माशीं तुलना होत असे व कित्येक विद्वानांनीं तर ख्रिस्तधर्माचीच तत्त्वें रोमन लोकांच्या जुन्या धर्मांत आहेत असें प्रतिपादन केलेले होतें. पाश्चात्य पंडितांच्या विचाराचा हा ओघ वेद, झेंदावेस्ता, बौद्ध धर्माचीं धर्मसूत्रें किंवा त्रिपिटिका यांच्या अध्ययनानें पालटला आणि त्यायोगानें त्यांच्या विचारसरणीतहि पुष्कळ फेर पडून अखेरीस निरनिराळ्या धर्मांचें तुलनादर्शक नवीन शास्त्र निघालें. त्याच-प्रमाणें रोमन आणि ग्रीक लोकांच्या जुन्या धर्मांतून देवतांच्या वगैरे ज्या कथा आहेत त्यांची आणि ऋग्वेदांतील कथांची, व ग्रीक, रोमन, संस्कृत वगैरे भाषांची तुलना करण्यांत आली. तेव्हां देवता-विषयक या सर्व कथांचें बीज प्राच्य ग्रंथांत आहे व युरोपांतील नव्याजुन्या भाषा व जुन्या धर्मांतील कथा यांचे सादृश्य मनांत आणलें असतां युरोप आणि आशिया या दोन खंडांत सुधारलेले म्हणून जे लोक आहेत किंवा होते ते सर्व मूळ एका मानवी शाखेचे व एक भाषा बोलणारे असावेत असा विचार जागृत होऊन तो उत्तरोत्तर दृढावत गेला, आणि अखेरीस आर्यधर्माची व आर्यभाषेची मूलतत्त्वे प्राच्य ग्रंथांत आणि प्राच्य भाषांत आहेत ही गोष्ट सर्वमान्य झाली. किंबहुना आर्य लोकांचा प्राचीन धर्म,

रीतिभाति, आचारविचार किंवा कल्पना यांचे प्राच्य भाषांतील ग्रंथ हें एक भांडारच आहे, व युरोप आणि आशिया खंडांत ज्या आर्य–शाखेच्या लोकांनीं आपलें वर्चस्व स्थापित केलें होतें किंवा आहे ते मूळचे एके ठिकाणी राहणारे होते ही कल्पना प्राच्य भाषेच्या अभ्यासानेच उदयास येऊन दृढ झाली आहे. प्रो. मॅक्सम्यूलर यांच्या उद्योगाचे, विद्वत्तेचे आणि ग्रंथांचें खरें महत्त्व लक्षांत येण्यास वर सांगितलेली हकीकत पूर्णपणें ध्यानांत ठेवली पाहिजे. प्रो. मॅक्सम्यूलर यांचा जन्म सन १८२३ सालीं झाला व आपल्या वयाच्या २२ व्या वर्षी म्हणजे सन १८४५ साली ते बर्नाफ नामक प्रसिद्ध व बुद्धिमान गुरूंचीं व्याख्याने ऐकण्यास पारीसमध्ये गेले. एखाद्या ठिकाणीं एखादा प्रसिद्ध विद्वान गुरु असल्यास बुद्धिवान विद्यार्थ्यांची तिकडे कशी ओढ लागते याचा परिचय दुर्दैवाने अलीकडे आपणास मिळत नाहीसा झाला आहे. पण युरोपांतील युनिव्हर्सिटयांतून अशी उदाहरणे पुष्कळ पाहण्यांत येतात. प्राच्य भाषा व प्राच्य ग्रंथ यांचा त्या वेळीं नुकताच प्रवेश होत होता. अर्थात् तेव्हांपासून १९ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत प्राच्य भाषेंच्या व प्राच्य धर्माच्या ज्ञानाचा युरोपांत जो प्रसार झाला, जी महती वाढली, ती सर्व प्रो. मॅक्सम्यूलर यांच्या डोळ्यादेखत वाढली; इतकेंच नव्हे, तर ती वाढवण्याच्या कामीं ज्यांनी अश्रांत मेहनत घेतली त्यांपैकी प्रो. मॅक्सम्यूलर हे एक प्रमुख विद्वान होते एवढें म्हटलें म्हणजे यांच्या उद्योगाचें आणि विद्याव्यासंगाचें खरें स्वरूप वाचकांच्या नजरेस येईल. मॅक्सम्यूलरसाहेबांनी युरोपांतील विद्यापीठांतल्या विद्वानांच्या विचारसरणीत झालेला हा फरक आपल्या डोळ्यांनी पाहिलेला आहे, किंबहुना त्यांच्या हयातीत तो झालेला आहे, आणि या विचारक्रांतीचा इतिहास जेव्हां लिहिण्यांत येईल, तेव्हां त्याजबरोबर प्रो. मॅक्सम्यूलर यांचें नांवहि नेहमीं जोडलेलें राहील यांत शंका नाहीं.

परंतु मॅक्सम्यूलरसाहेबांची आज जी सर्वत्र प्रसिद्धि झाली आहे व त्यांच्याबद्दल पृथ्वीतील सर्व देशांतील विद्यापीठांतून जी पूज्यबुद्धि आहे तिचें वर सांगितलेल्या हकीकतीपेक्षांहि दुसरें एक कारण आहे. प्राच्य भाषा, प्राच्य ग्रंथ, प्राच्य धर्मतत्त्वें, प्राच्य विचार यांची जी लाट युरोपांत उसळली, व त्यामुळें जी विचारक्रांति झाली तिचे शोधक बुद्धीने व मार्मिकपणानें परीक्षण करणारे

विद्वान जर्मनी, फ्रान्स वगैरे देशांतून पुष्कळ झाले व अद्यापहि हयात आहेत. रॉथ, बोथलिंग, बॉप, बॅर्नाफ, डार्मेस्टेटर, वेबर, बुल्हर व अगदी अलीकडील लडविग, ग्रासमन, व्हिटने वगैरे विद्वानांची परंपरा जर्मनी व फ्रान्स या देशांमध्यें बरीच झालेली आहे व त्यांनी प्राच्य भाषा, प्राच्य धर्म, सर्व धर्मांची व भाषांची तुलना वगैरे विषयांवर अनेक ग्रंथ लिहून ठेवलेले आहेत; इतके की, प्राच्य भाषांचा किंवा धर्मग्रंथांचा इतउत्तर जर कोणास सूक्ष्म व नव्या पद्धतीनें अभ्यास करावयाचा असेल तर या पाश्चात्य विद्वा-नांचे ग्रंथ वाचल्याखेरीज त्याच्या अध्ययनाची परिपूर्ति कधीही व्हावयाची नाहीं. पण हे ग्रंथ प्रायः जर्मन आणि फ्रेंच या भाषेतच असल्यामुळें पृथ्वी-तील नाना देशांतून त्यांचा जितका प्रसार किंवा प्रसिद्धि व्हावयास पाहिजे तितकी झालेली नाही. मॅक्सम्यूलर यांनी आपल्या ग्रंथांतून घातलेले विचार सर्वच त्यांचे आहेत असे नाही. जर्मन व फ्रेंच पंडितांच्या विचारसरणीचेच, प्रायः त्यांनीं अवलंबन केलेलें असून सदर पंडितांचेच विचार आपल्या मोहक व गोड भाषेंत त्यांनी व्यक्त करून दाखवले आहेत. पण मॅक्सम्यूलरसाहे-बांची विशेष प्रसिद्धि होण्यास मुख्य कारण म्हटले म्हणजे ते इंग्लंडांत येऊन राहिले व इंग्रजी भाषेचा पुरा अभ्यास करून तद्द्वारां त्यांनी आपले विचार जगापुढें मांडले हें होय. इंग्रजांचे राज्य व इंग्रजी भाषा हल्ली जगावर चोहो-कडे पसरलेली आहे. याकरितां जर्मन किंवा फ्रेंच भाषेंत लिहिलेल्या ग्रंथा-पेक्षां इंग्रजी भाषेंत लिहिलेल्या ग्रंथांचा स्वभावतःच अधिक प्रसार होतो व कोणतीहि नवी गोष्ट किंवा तत्त्व या भाषेच्या द्वारे जगांत अधिक प्रसिद्धीस येतें; त्यांतूनहि प्रो. मॅक्सम्यूलरसारखा मोहक आणि गोड भाषा लिहिणारा जर्मन कवीचाच मुलगा लेखक मिळाल्यावर मग तर विचारावयासच नको. बॅर्नाफ, बॉप वगैरे फ्रेंच किंवा जर्मन महापंडितांच्या नवीन विचारांचीं सणगें त्यावर इंग्रजी ‘ पॉलिश ’ चढवून मॅक्सम्यूलरसाहेबांनी जगापुढें जेव्हां पहिल्या-नें विक्रीस मांडली तेव्हां या वस्त्रांच्या सौंदर्यानें ग्राहकांचे डोळे दिपून जाऊन भाषासौदागरांत प्रो. मॅक्सम्यूलर यांस त्यांनी अग्रस्थान दिलें यांत कांहीं आश्चर्य नाही. विचारांची अपूर्वता, भाषेचें सौंदर्य, मार्मिक आणि सप्रमाण नवीन शोध आणि इंग्रजी भाषेचा सार्वत्रिक असलेला प्रचार या गोष्टी एकत्र झाल्यावर कोणती विचारक्रांति व्हावयाची नाही ? जर्मन किंवा

फ्रेंच पंडितांनीं प्राच्य भाषा, प्राच्य ग्रंथ आणि प्राच्य विचार यांस तावून-सुलाखून व पूर्ण कसोटीस लावून तयार केल्यावर त्या विचारांची योग्यता व महत्त्व सोप्या, मोहक आणि सर्वत्र प्रचलित असलेल्या भाषेत लोकापुढे मांडण्याचे काम भट्ट मोक्षमूलर यांनी सतत पचावन्न वर्षें केलेले आहे, व त्यांनी ही जी मोठी कामगिरी बजावली आहे त्याबद्दल प्राच्य देशांतील लोकांनी त्यांचें किती ऋणी असलें पाहिजे याची कल्पना त्यांचे ग्रंथ वाचल्या-खेरीज कोणासहि यावयाची नाही. संस्कृतांत हे प्रवीण होते हें तर सांगावयास नकोच, पण त्याखेरीज झेद, पेहलवी, पार्शी, पाली किंबहुना जगांतील बहुतेक प्रमुख भाषा यांचा त्यांनी थोडाबहुत अभ्यास केलेला होता व आपल्या आयुष्याची ५०।६० वर्षें सतत या अभ्यासांत घालवली होती. विद्यादेवीची इतक्या एकनिष्ठपणाने सेवा करणारे पंडित आमच्या देशांत प्राचीन कालीं पुष्कळ होत असत व सायणाचार्यांसारखे तेराव्या शतकापर्यंत झालेले आहेत. पण मध्यंतरीं ही परंपरा जी कमी झाली ती अद्यापहि पूर्ववत् जिवंत झाली नाहीं ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. जर्मनीत जन्मून, पारिस येथें अभ्यास करून व इंग्लंडांत राहून आपल्या अपूर्व बुद्धिवैभवानें, उद्योगानें, शोधानें आणि ग्रंथलेखनानें सर्व जगास चकित करण्याची प्रो. मॅक्सम्यूलर यांस जी सवलत मिळाली ती दुसऱ्या कोणा विद्वानास मिळाली नसती असें नाहीं. पण यांच्यासारखा विद्याभिरुचि असणारा व एकनिष्ठपणानें विद्याव्यासंग करणारा आमच्यामध्यें हल्लीच्या काळांत तरी कोणी नजरेस येत नाहीं ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. हिंदुस्थानांतील आधुनिक विद्वानांनी प्रो. मॅक्सम्यूलरांच्या चरित्रापासून जर कांहीं बोध घ्यावयाचा असेल तर हाच होय. राजकीय बाबतींत आम्हास आमच्या अंगीं कितीहि गुण असले तरी पुढाकार घेण्यास या राज्यांत संधि सांपडणें कठिण आहे; पण सर रिचर्ड टेंपल यांनीं सांगितल्याप्रमाणें विद्याव्यासंग,तत्त्वज्ञान, धर्मविचार किंवा शास्त्रीय शोध या बाबतीत आमच्या बुद्धीचा बराच उपयोग आम्हास अद्याप करून घेण्यासारखा आहे, व तेवढा जरी आमच्या विद्वानांनीं करून घेतला तरी त्यापासून देशाचें पुष्कळ कल्याण झाल्याखेरीज राहावयाचें नाहीं.

असो. प्रो. मॅक्सम्यूलर यांची सर्वत्र प्रसिद्धि होण्यास वर जीं कारणें दिलीं आहेत, त्याखेरीज त्यांचा सात्विक स्वभाव आणि विचारौदार्य हेंहि एक

आणखी कारण होय. नाना देश, नाना भाषा, नाना धर्म यांच्या इतिहासाचें सतत परिशीलन केल्यामुळे मॅक्सम्यूलरसाहेबांच्या स्वभावतः उदात्त बुद्धीचें 'वसुधैव कुटुंबकम्' या सिद्धान्तांत पर्यवसान झालेले होतें. परधर्माची महती किंवा परभाषेचें सौदर्य पूर्णपणे समजल्याने, स्वधर्मावरील किंवा स्वभाषेवरील श्रद्धा कमी होते असें नाही, हे प्रो. मॅक्सम्यूलर यांच्या चरित्रावरून विशेष शिकण्यासारखे आहे. प्रो. मॅक्सम्यूलर हे शेवटपर्यंत ख्रिस्तीच होते. पण त्यांचा ख्रिस्ती धर्म अथवा विचार मिशनरी डबक्यांतील विचाराप्रमाणें स्तिमित झालेला नसून नाना भाषा व धर्म यांच्या परिशीलनाचा जो कांहीं त्याच्यावर योग्य परिणाम व्हावयास पाहिजे होता तो झालेला होता. हे त्यांचे धर्मविचार विलायतेंतील कोत्या धर्मसमजुतींच्या मिशनरी लोकांस अप्रिय झालेले असून एकदां त्यांनी ऑक्सफोर्ड विद्यालयांतील संस्कृत प्रोफेसराची जागाही मॅक्सम्यूलरसाहेबांस मिळूं दिली नाही! पण दीर्घोद्योग व सत्यनिष्ठा यांचा अखेरीस जय होऊन मॅक्सम्यूलरसाहेबांचे विचारच सर्वमान्य ठरले. असो. सांगावयाची गोष्ट एवढीच की, 'वसुधैव कुटुंबकम्' या न्यायानें पृथ्वीवरील सर्व देशांतील लोकांबद्दल, त्यांच्या धर्मविचारांबद्दल अथवा आचारांबद्दल समताबुद्धि कायम ठेवून त्यांचें कल्याण व्हावें अगर त्यांनी ऊर्जित दशेस यावें अशी मनापासून इच्छा बाळगून त्याकरितां आपल्या हातून होईल तेवढा उद्योग करणें हे खरें सत्त्वशील विद्वानाचे लक्षण होय व ते लक्षण प्रो. मॅक्सम्यूलर यांच्या अंगी पूर्णपणे आढळून येत असल्यामुळे पत्रव्यवहारानें, समक्ष भेटीनें किंवा त्यांच्या ग्रंथांच्या परिशीलनाने त्यांच्याशी ज्यांचा प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष संबंध झालेला होता त्या लोकांची, मग ते कोणत्याही धर्माचे असोत, त्यांच्याबद्दल पूज्यबुद्धि झालेली होती. 'शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः' असें जे भगवद्गीतेतील वाक्य आहे तें बऱ्याच अंशी मॅक्सम्यूलरसाहेबांस लागू पडत होतें, याची त्यांच्या ग्रंथांतून, विचारसरणीतून व किरकोळ लेखांतूनही जागोजाग प्रतीति येते. जगांतील निरनिराळ्या धर्मांची पुस्तकें इंग्रजींत भाषांतर होऊन 'सेक्रेड बुक्स ऑफ धी ईस्ट' या नांवाची जी एक ग्रंथमाला प्रसिद्ध झाली आहे, तिचें पुरस्कर्तृत्व मॅक्सम्यूलरसाहेबांनीच घेतलें होते व याखेरीज याच विषयावर त्यांनीं ग्रंथ लिहिलेले आहेत. त्या सर्वांवरून त्यांची विद्वत्ता, समताबुद्धि व विचारौदार्य ही चांगल्या रीतीने व्यक्त होतात.

परंतु आमच्या हिंदुस्थान देशाच्या दृष्टीनें विचार करतां संस्कृत भाषा, संस्कृत धर्मग्रंथ वगैरे विषयांसंबंधानें पाश्चात्य देशांतून पूज्यबुद्धि उत्पन्न करून आर्य लोकांचे प्राचीन ग्रंथ, धर्मविचार किंवा बुद्धिवैभव यांस युरोपांतील राष्ट्रांत आपल्या ग्रंथलेखनानें यांनी जे अग्रस्थान मिळवून दिले आहे, त्याबद्दल आम्ही त्यांचे उपकार मानावे तितके थोडेच आहेत. वेद किंवा इतर संस्कृत धर्मग्रंथ यांच्या सतत अभ्यासानें हे अंतःकरणाने व विचारानें हिंदूच बनून गेले होते; व तारुण्यांत असतां हिंदुस्थानांत जाऊन गंगेच्या पवित्र उदकांत मी एकदां केव्हां स्नान करीन असे यांस झालेलें होते. पण दैवगति अशी कांहीं विचित्र आहे की, हा त्यांचा हेतु आमरणान्त त्यास कांहीना कांही तरी कारणाने तडीस नेतां आला नाही. शांकर अद्वैतसिद्धान्ताचें मर्म कळून त्यांचें मंडन करणारे जर्मन प्रोफेसर ड्यूसन जेव्हां इकडे आले होते तेव्हां ते पूर्वजन्मीं मी हिंदु होतों असे म्हणत असत. प्रो. मॅक्सम्यूलर यांची हिंदुस्थानबद्दलची कळकळ मनांत आणतां तेही पूर्वजन्मीं हिदूच होते की काय असा विचार सहज मनांत येतो. प्रो. मॅक्सम्यूलरसाहेब हे हिदुस्थानांत आले नाहीत ही एक चांगलीच गोष्ट झाली; कारण ते इकडे आले असते तर हल्लींची हिंदुस्थानाची स्थिति पाहून प्राचीन ग्रंथाध्ययनाने हिंदु लोकांबद्दल जो त्यांचा अनुकूल ग्रह झालेला होता तो फिरला असतां असें मुंबईच्या टाईम्सकारांचें म्हणणें आहे. पण हें म्हणणें अगदीं चुकीचें आहे. हिदुस्थानावर किंवा हिदु लोकांवर राज्य करण्याकरितां किंवा येथे पैसे मिळवण्याकरितां आलेल्या अंमलदारांस किवा व्यापाऱ्यांस हिदूंची हल्लीची स्थिति पाहून त्यांच्याबद्दल कळकळ न बाळगण्यास ही एक नवीन सबब होते किंवा होईल हे खरे आहे; कारण उदार बुद्धीचा यांच्या हृदयांत बहुतेक नष्टांशच झालेला असतो. पण जुन्या संस्कृत ग्रंथांच्या अध्ययनाने या देशांतील लोकांच्या बुद्धिमत्तेचें खरें स्वरूप ज्याने ओळखलें आहे, त्यास आज सतत हजार-अकराशें वर्षें पराज्याखाली राहिल्यानें ज्यांच्या अंगच्या शौर्यादि गुणांचा थोडाबहुत ऱ्हास झालेला आहे त्यांची सद्यःस्थिति पाहून कीवच येईल यांत शंका नाहीं. सारांश, प्रो. मॅक्सम्यूलर हिंदुस्थानांत आले असते तर हल्लींच्या निकृष्ट स्थितीबद्दल सर्व दोष आमच्या माथी न मारतां त्यांनी तो बऱ्याच दिवस चालत आलेल्या आमच्या परवशतेचे फल आहे असे मत दिलें असते, असें म्हणण्यास त्यांच्या

ग्रंथांचा पूर्ण आधार आहे. जगांतील राजकीय घडामोडी कशा चालल्या आहेत हें त्यांस अवगत नव्हतें असें नाही, तसेच मनुष्याचा स्वभाव व धर्म यांचेंही त्यांस पूर्ण ज्ञान होते. तेव्हां हल्लीची हिंदु लोकांची स्थिति निकृष्ट असल्यास प्राचीन ग्रंथाध्ययनानें हिदु लोकांबद्दल उत्पन्न झालेली त्यांची आस्था व कळकळ गेली असती असे म्हणणे अगदी असमंजस होय. सारांश, त्यांच्या अंतःकरणाचा ओढा जात्याच हिदु लोकांकडे होता. तशाच प्रकारची हिंदु लोकांबद्दल आस्था व कळकळ येथे राज्य करण्याकरितां येणाऱ्या लोकांनीं ठेवली पाहिजे असे सिव्हिल सर्व्हिसच्या विद्यार्थ्यांस त्यांनी जीं व्याख्यानें दिली त्यांत स्पष्ट म्हटलेले आहे. हिंदुस्थानाबद्दलची त्यांची कळकळ खऱ्या निष्काम बुद्धीची होती आणि असला सहजस्नेह 'मनो हि जन्मांतरसंगतिज्ञम्' किंवा 'व्यतिषजाति पदार्थान् आन्तरः कोऽपि हेतुः' या न्यायानेच उत्पन्न होत असतो. त्यांची कळकळ आणि येथे आमच्यावर राज्य करण्याकरितां येणाऱ्या व आमच्या पैशाने श्रीमत होऊन पुनः स्वदेशी जाऊन आम्हास हलके समजणाऱ्या किवा शिव्या देणाऱ्या लोकाची बेगडी कळकळ याच्यामध्यें पुष्कळ अंतर आहे. एक खरें बावन्नकशी सोने होय, आणि दुसरी नुसती पितळ होय; व यांपैकी पहिल्यास दुसऱ्याच्या मापाने मोजण्याचा किंवा पारखण्याचा प्रयत्न करणे वेडेपणाचे लक्षण होय. असो. हिदुस्थान देशासंबंधानें खरी निष्काम कळकळ बाळगणारा व ज्या आर्यावर्ताच्या प्राचीनविद्वानांच्या ग्रंथांचे अध्ययन करण्यांत आपले आयुष्य सुखाने गेले त्यांतील हल्लीच्या पिढीचे मनापासून कल्याण व्हावें असे इच्छिणारा एक विद्वान व आजन्म विद्याव्यासंगी गृहस्थ जगांतून नाहीसा झाला याबद्दल सर्व हिदुस्थानवासीयांस वाईट वाटल्यास त्यांत कांही नवल नाही. केसरीकारास तर हा न्याय विशेषेंकरून लागू पडतो हें येथे सांगितले पाहिजे असे नाहीं.

अशा तऱ्हेच्या समदृष्टीच्या विद्वानास सर्व देशांतील राजांनीं, राजपुरुषांनीं आणि विद्यापीठांनीं सन्मान देण्यास नेहमी उत्सुक असावें हें साहजिकच आहे. 'विद्वान् सर्वत्र पूज्यते' असें आम्ही वर म्हटलेच आहे व त्याप्रमाणें ग्रीस, रोम, टर्की, फ्रान्स, जर्मनी, अमेरिका, स्वीडन, इंग्लंड वगैरे सर्व राष्ट्रांतील लोकांनीं मॅक्सम्यूलरसाहेबांची विद्वत्ता, बुद्धिमत्ता व जबर विद्याव्यासंग आणि सात्विक स्वभाव ओळखन त्यांस डॉक्टर. नाईट. प्रिव्ही

कौन्सिलर इ. अनेक सन्मानाच्या पदव्या दिल्या होत्या व निरनिराळ्या देशांत विद्यावृद्धयर्थ किंवा शास्त्रिय शोध करण्याकरितां ज्या मंडळ्या निघाल्या आहेत त्या सर्वांनी आपले सदस्यपद यांस प्रेमानें अर्पण केले होतें. तथापि हा सर्व मान विद्यामूलकच असल्याने प्रो. मॅक्समूलर या विद्यामूलक उपपदानेंच त्यांचे आम्ही वर्णन केलें आहे. या सर्व मानांस ते पात्र होते हें त्यांच्या आचरणावरून व लेखावरून आज सर्वत्र जाहीर झालेलें आहे, त्याबद्दल सविस्तर माहिती देत बसल्यास पुष्कळ विस्तार होईल. सबब त्यांच्या सत्कर्माप्रमाणे त्यास सद्गति प्राप्त होवो व अशी विद्वद्रत्ने पुष्कळ निपजोत अशी ईश्वराची प्रार्थना करून आम्ही हा लेख संपवतों.

---

१३ श्रीस्वामी विवेकानंद हे समाधिस्थ झाले !

श्रीमत् स्वामी विवेकानंद हे कलकत्त्यास गेल्या शुक्रवारीं आपल्या बेलूर मठांत समाधिस्थ झाल्याची बातमी ऐकून हिंदुधर्माविषयीं कळकळ बाळगणाऱ्या हजारों हिंदूंस वाईट वाटल्यावांचून राहणार नाही. श्रीमत् स्वामी विवेकानंद याचे नाव ज्यास माहीत नाही असा हिंदु क्वचितच सांपडेल. एकोणिसावे शतक म्हणजे आधिभौतिक शास्त्रांच्या उत्कर्षाचें उच्च स्थान मानले आहे. अशा प्रकारच्या शतकाच्या उत्तरार्धांत हजारों वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानांत प्रचलित असलेलें आध्यात्मिक शास्त्र पश्चिमेकडील राष्ट्रांतील विद्वानास समजून सांगून त्यांच्याकडून सदर शास्त्राच्या अपूर्वतेबद्दल मान्यता मिळवणें आणि ज्या राष्ट्रांत अशा प्रकारचे शास्त्र निर्माण झाले, त्यांतील लोकांबद्दल सहानुभूति उत्पन्न करणें, हे कांही लहानसान काम नव्हे. पाश्चिमात्य आधिभौतिक शास्त्राचा ओघ इंग्रजी विद्येबरोबर इतक्या कांही झपाट्याने येत होता की, तो परतून लावण्यास असामान्य धैर्याचा व बुद्धीचा पुरुष उत्पन्न होणे जरूर होतें. थिऑसॉफिकल सोसायटीनें हें काम स्वामी विवेकानंदांच्या पूर्वी सुरू केलें होतें, पण त्यांच्या उद्योगास अस्सल हिंदुत्वाचें स्वरूप स्वामी विवेकानंद यांनीच प्रथम आणलें, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. अलीकडे आमच्या देशांतील शाळांतून जें शिक्षण मिळतें तें निवळ तार्किक

असल्यामुळें विद्यार्थ्यांच्या मनांत धर्मविचारांची जागृति न होतां उलट स्वधर्माचीच नव्हे तर, धर्ममात्राचीही टवाळी करण्यास ते प्रवृत्त होतात. स्वामी विवेकानंद यांची लहानपणची वृत्ति अशाच प्रकारची होती. हे मूळचे बंगालचे राहणारे असून हल्ली यांचें वय सुमारें ३५।४० वर्षांचें असावें. म्हणजे त्यांस जे शिक्षण मिळालें ते सुमारें २० वर्षांच्या पूर्वीचे होतें व एवढ्यावरून तें कसें होतें याची वाचकांस सहज कल्पना करतां येईल. कारण कलकत्त्याच्या इंग्रजी शाळा आणि मुंबई–पुण्याच्या इंग्रजी शाळा बहुतेक सारख्याच प्रकारच्या आहेत, असें म्हटलें तरी चालेल. स्वामीचे पूर्वाश्रमीचे नांव नरेंद्र सेन असून हे जातीने क्षत्रिय होते व अशी गोष्ट सांगतात की, लहानपणींच एका जोश्याने यांची पत्रिका पाहून "हा मुलगा कधीही गृहस्थाश्रम घेणार नाही" असें त्यांच्या आईस कळवलें होतें. असो. आपल्या वयाच्या १८।१९ व्या वर्षी हे कलकत्ता युनिव्हर्सिटीची बी. ए. ची परीक्षा पास झाले व तेव्हां-पासूनच त्यांस तत्त्वज्ञानाचा नाद लागला. पहिल्या–पहिल्यानें यांची प्रवृत्ति नास्तिक मताकडे असे व पुष्कळ धर्मगुरूंशी वादविवाद करतांना "तुम्ही आपला देव तरी प्रत्यक्ष पाहिला आहे काय?" असा प्रश्न विचारून हे त्यांस कुंठित करीत असत. पण श्रीमत् स्वामी रामकृष्ण परमहंस यांची गाठ पडल्या-दिवसापासून यांच्या बुद्धींत फरक झाला. आणि ते सदर स्वामीचे अखेर पट्टशिष्य होऊन संन्यासी बनले. श्रीमत् रामकृष्ण परमहंस यांचें चरित्र सुप्र-सिद्ध असून इंग्रजीत प्रो. मॅक्सम्यूलर यांनी तें लिहून काढले आहे. श्रीमत् रामकृष्ण हे १८८६ साली समाधिस्थ झाले. तेव्हां त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या अद्वैत मताचा प्रसार करण्याचें काम त्यांच्या शिष्यशाखेनें पत्करलें व त्यांत विवेकानंदही सामील होऊन त्यांनीं अमेरिकेंतील लोकांसही अद्वैत सिद्धां-ताची ओळख करून दिली. स्वामी विवेकानंद यांनी प्रथमतः कांही वर्षे कोणास न कळत म्हणजे आपलें स्वरूप प्रकट न करतां हिमालय पर्वतांत सिद्ध लोकांस भेटण्यांत व हिंदुस्थानांतून प्रवास करण्यांत घालवलीं. या अज्ञात प्रवासांतच ते पुणें मुक्कामीं सन १८९१।९२ साली आले होते; व येथून महाबळेश्वरास जाऊन तेथून पुढें बेळगांव–धारवाडहून मद्रास–रामेश्वरा-कडे गेले. यांस अमेरिकेंस पाठवण्याची कल्पना प्रथमतः मद्रासेंत निघून तेथील लोकांनीं त्यांस साह्य केलें; व सन १८९३ सालीं शिकागो प्रदर्शनाच्या

वेळीं तेथें जी मोठी राष्ट्रीय धर्मपरिषद झाली त्यांत हिंदुधर्माच्या अद्वैत ज्ञानाची पताका अग्रस्थानीं नेऊन लावण्याचें सर्व श्रेय स्वामी विवेकानंद यांजकडे आहे. धर्मपरिषद संपल्यानंतर अमेरिकेत एक–दोन वर्षे राहून तेथें त्यांनी अद्वैत मताचा प्रसार केला व त्याचे मठ स्थापन करून तेथे शिष्य-संप्रदायही सुरू केला. अमेरिका खंड म्हणजे आज सर्व शास्त्रांचे माहेरघर होय. अशा देशात ख्रिस्ती धर्मगुरूंच्या समक्ष अद्वैत सिद्धान्ताचें प्रतिपादन करून अद्वैत मत प्रचलित करणे हे काम सामान्य पुरुषाच्या हातून निभावणें शक्य नाही. स्वामी विवेकानंद यांचे असे मत असे की, हिंदुस्थानांतील हिंदु लोकांस हिंदुत्व किंवा हिंदुधर्म हेच काय ते सामान्य बंधन आहे व या धर्मांतील तत्त्वें इतकी श्रेष्ठ आहेत की, हिंदुस्थानातच काय पण दुसऱ्या कोणत्याही धर्माच्या लोकांत किंवा देशांत १९ व्या शतकाच्या अखेरीसही त्यांचा प्रसार करणें शक्य आहे इतकेंच नव्हे, तर असा प्रसार करणें हें हिंदु लोकांचे कर्तव्य होय. हिंदु लोकाजवळ जर आतां कांहीं अमोल वस्तु राहिली असली तर तो त्यांचा धर्म होय. तो जर ते सोडतील तर ते आपणास जगाच्या निंदेस व उपहास्यतेस पात्र करून घेतील. हिंदुधर्म काय आहे तो पुरा ओळखा, त्याची तत्त्वे काय आहेत याचा अभ्यास करा, ती शास्त्राच्या कसोटीस लावा आणि सर्व जगभर त्यांचा प्रसार करून आपलें व आपल्या देशाचें नांव चिरस्मरणीय करा, असे उद्गार त्यांच्या मुखांतून अनेक वेळां निघाले आहेत. भक्ति हे धर्माचे मुख्य लक्षण खरे, पण अद्वैत ज्ञानाची त्यास जोड असल्याखेरीज धर्माचे स्वरूप लंगडे पडतें, असें त्यांचें म्हणणें होतें. परधर्माविषयी ते जेव्हां बोलत तेव्हां याच तत्त्वावर कटाक्ष ठेवून बोलत असत. ख्रिस्ती लोकांस तुम्ही ख्रिस्ती धर्म सोडून द्या, असा त्यांनी कधीही उपदेश केला नाही. तुम्ही ख्रिस्तास भजा, परंतु तुमच्या धर्मांत तत्त्वज्ञान नसल्यामुळें आमच्या हिंदुधर्मातील अद्वैत सिद्धान्ताची त्यास जोड देणें अवश्य आहे. किंबहुना तुमच्या धर्मगुरूंनीही तीच तत्त्वे स्पष्टपणें नाहीं तरी अस्पष्टपणें लक्षांत ठेवून आपापल्या धर्माची रचना केली आहे, असें ते सांगत असत. सारांश, ज्ञानयाग, कर्मयोग किंवा राजयोग हे खऱ्या धर्माचे सार्वत्रिक मार्ग असल्यामुळें कोणत्याही धर्माशीं त्यांचा विरोध नाहीं इतकेंच नव्हे, तर सर्वांनी ते घेण्यासारखे असून हें ज्ञान पिढीजात ज्यांस प्राप्त झालें आहे त्यांनी

याचा प्रसार करणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे, असा ते उपदेश करत असत. हिंदुस्थानांतील लोकांची धर्माबद्दल हयगय पाहून त्यांचें अंतःकरण तिळतिळ तुटत असे, व धर्माची उन्नति झाल्याशिवाय राष्ट्र वर यावयाचें नाही, असा त्यांच्या मनाचा ग्रह झालेला होता; व त्याकरितां त्यांची जिवापाड मेहनत चालू असे. अमेरिकेत शिष्यपरंपरा स्थापून व अद्वैत मताचा प्रसार करून ते इकडे आल्यावर प्रथमतः सिलोनमधून मद्रासेंत आले; व तेथून कलकत्त्यांत व हिमालयांत त्यांचा अलमोरा येथे मठ आहे तेथें गेले. या सफरींत त्यांचा सर्वत्र जयजयकार होऊन त्यांनी दिलेलीं व्याख्यानेंही कळकळीचीं आहेत. अमेरिकन लोकांच्या साहाय्यानेच त्यांनी कलकत्त्यास हुगळीच्या कांठीं बेलूर मठ स्थापन करून तेथे आपल्या मताप्रमाणें धर्मोपदेशक तयार करण्याची सोय केली आहे, व मठास जोडून रामकृष्ण परमहंस यांचें समाधिमंदीर बांधलें आहे. अलमोरा येथें ' प्रबुद्ध भारत ' पत्र निघत असे तें यांच्याच मित्रमंडळींकडून निघत असे, व ९६।९७ सालाच्या दुष्काळांत राजपुतान्यांत रामकृष्ण परमहंस मिशनची मंडळी जाऊन ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या हातांत गरीब अनाथ मंडळी पडण्याचें यांनी बंद केलें. धर्मोपदेशकांचा जितका भरणा असावा तितका शिष्यसंप्रदाय वाढला नसल्यामुळें हिंदुस्थानांत सर्व ठिकाणीं आपले उपदेशक ठेवावेत, अशी त्यांची जी इच्छा होती ती सफल झाली नाहीं. तथापि कलकत्ता, अलमोरा, अजमीर, मद्रास वगैरे ठिकाणीं त्यांचे उपदेशक असत. व अमेरिकेतही एकदोन शिष्य राहत असत. १९०० सालीं पॅरिस येथें जें प्रदर्शन झालें त्या वेळीं सहा महिन्यांत फ्रेंच भाषेचा अभ्यास करून स्वामी विवेकानंद यांनीं वेदान्त विषयावर तेथें व्याख्यान दिलें होतें व त्याबद्दल त्यांची तिकडच्या पत्रांतून पुष्कळ प्रशंसा झाली होती. हल्लीं वर्षभर हे छातीच्या दुखण्यानें अस्वस्थ होते, यामुळें जपानांतून निमंत्रण आलें असतांही तिकडे जाण्यास त्यांस फावलें नाहीं. गेल्या शुक्रवारीं नित्याप्रमाणें हे संध्याकाळीं फिरून आले व अस्वस्थता वाटल्यावरून शिष्यास हांक मारून आपण आतां हा लोक सोडून जाणार, असें सांगून त्रिवार दीर्घोच्छ्वास करून समाधिस्थ झाले, असें आम्हांस आलेल्या तारेवरून समजतें. भरतारुण्यांत त्यांसी समाधिस्थ होण्याची वेळ यावी हें आमच्या देशाचें मोठेंच दुर्दैव होय. श्रीरामकृष्ण परमहंस ह्यांच्या एकनिष्ठ [illegible]

स्वामीप्रमाणें पुरे ब्रह्मनिष्ठ होते खरे; पण सर्व जगांतील देशांत अद्वैत मताची पताका फडकत लावून हिंदुधर्माची अर्थात् हिंदु लोकांची महती सर्व जगभर करून धर्मसंस्थापना करण्याचें काम श्रीमत् विवेकानंदांनींच हातीं घेतलें होतें व आपल्या विद्वत्तेनें, वक्तृत्वानें, उत्साहाने व कळकळीने त्या कामाचा पाया त्यांनी भक्कम घातला होता. या पायावर इमारत उभी होऊन तिच्यावरील कळस स्वामी विवेकानंद यांच्याच हस्ताने बसविण्यांत येईल अशी सर्वास आशा व उमेद होती. पण ती स्वामी समाधिस्थ झाल्यानें आतां नाहींशी होण्याचा प्रसंग आला आहे. हिंदुधर्माचें उज्ज्वल स्वरूप कोणतें ? अशा प्रकारचा धर्म आमच्या देशांत झाला हेंच आमचे अमूल्य धन व बळ; आणि त्याचा सर्व जगभर प्रसार करणे हेच आमचे खरें कर्तव्य असे बोलणारे नव्हे, तर जगास सिद्ध करून दाखवणारे सत्पुरुष हजार-बाराशें वर्षांपूर्वी एक शंकराचार्य होऊन गेले व १९ व्या शतकाच्या अखेरीस दुसरे स्वामी विवेकानंद झाले. परंतु स्वामी विवेकानंदाचे काम अद्याप परिपूर्ण व्हावयाचे आहे व ते त्यांच्या शिष्यवर्गापैकीं अगर दुसऱ्या कोणी तरी हातीं घेऊन परिपूर्ण करावे, अशी आमची त्यास विनंति आहे. आमच्याजवळ जर कांहीं महत्त्वाचा ठेवा असेल तर तो आमचा धर्मच होय. आमचें वैभव, आमचे स्वातंत्र्य सर्व कांही लुप्त झालें आहे. परंतु आमचा धर्म अद्याप आमच्यापाशी शिल्लक आहे व तो असा तसा नव्हे तर सुधारलेल्या राष्ट्रांत उघड रीतीने कसोटीस लावला असतांही त्याचा कस शुद्ध व उत्कृष्ट येतो, हे आतां अनुभवास आलेलें आहे. अशा स्थितींत जर आम्ही त्यास सोडून देऊं तर इसापनीतींतील कोंबड्याप्रमाणें आम्ही रत्नपारखी आहों अशी आमची सर्व जगभर नालस्ती होईल, हे लक्षांत ठेवलें पाहिजे. हल्लींचा कालच असा आहे की, आपल्याजवळ कोण-तींही उत्तम वस्तु असली तर जगाच्या चढाओढीच्या व्यापारांत ती मांडून तिची योग्यता स्थापन केली पाहिजे. स्वामी विवेकानंद यांनीं हें काम केलें होतें आणि आमच्या सुदैवानें आणखी कांहीं दिवस ते वांचते तर राष्ट्राला राष्ट्रीयत्व येण्यास जें कांहीं तेज लागतें तें थोडेबहुत तरी त्यांच्यापासून आम्हास प्राप्त झालें असतें. असो. त्यांच्या कर्माप्रमाणें त्यास उत्तम गति प्राप्त होईल यांत शंकाच नाहीं; पण त्यांनीं आम्हावर जे उपकार करून ठेवले आहेत त्यांचे उतराई होण्यास त्यांनीं घालून दिलेलाच धडा आम्हास

गिरवला पाहिजे, हें उघड आहे. करितां यांच्या चारित्रावरून अशा तऱ्हेची उत्तरोत्तर लोकांची प्रवृत्ति होवो आणि सर्व धर्मांचें अद्वैतमतांत एकीकरण करण्याचें श्रेय आमच्या ऋषीच्या अर्वाचीन वंशजास प्राप्त होवो, अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना करून स्वामी विवेकानंद यांचे हें स्वल्प चारित्र येथें समाप्त करतो. अमेरिकेतून परत आल्यावर पुण्यास येण्याबद्दल स्वामीना दोन-तीन आमंत्रणे केली होती. पण एकदां स्वामी आजारी असल्यामुळें व व दुसऱ्या वेळी कांही अन्य कारणांमुळें स्वामींची व्याख्यानें प्रत्यक्ष ऐकण्याचा योग पुणेकरास आला नाही, हे मोठे दुर्दैव होय !

---

१४ कै. न्या. महादेव गोविंद रानडे

न्यायमूर्ति महादेव गोविद रानडे यांच्या मृत्यूची वार्ता ऐकून हिंदुस्थानांतील, महाराष्ट्रांतील व विशेषतः पुण्यांतील लोकांस आपल्या घरचाच एक कार्यकर्ता पुरुष गेल्याइतकें दुःसह दुःख होईल व निदान कांही कालपर्यंत तरी या दुःखदायक बातमीने त्याचे भान नाहीसे होईल यांत शंका नाहीं. मनुष्याचे जीवित नश्वर आहे वगैरे तत्त्वज्ञानाचे विचार कितीही डोक्यांत घोळत असले तरी वैभवाने, बुद्धीने, कर्तृत्वाने किंवा विद्वत्तेने ज्या थोर गृहस्थांनी राष्ट्राचा कार्यभार उचलून पुढाकार घेतलेला असतो त्यांच्या मृत्यूनें कांहीं कालापर्यंत तरी जग शून्यवत् भासणे अगदी स्वाभाविक आहे. माधवरावजीचे चारित्र दुसरीकडे सविस्तर दिले आहे त्यावरून कॉलेजांत असताना त्यांच्या विद्वत्तेचा लौकिक कसा वाढला होता, पुढें नोकरीत त्यांचा प्रवेश कसा झाला, तेथे त्यांस कोणकोणते मान मिळाले व अखेरीस हायकोर्ट जज्जाच्या जागेपर्यंत त्यांची मजल कशी पोहोंचली वगैरे गोष्टी वाचकांस कळून येतील. अलौकिक बुद्धिमत्ता, दीर्घ व सतत व्यासंग, देशाबद्दलची खरी कळकळ, विद्यार्जनाचे स्वाभाविक जडलेले व्यसन, अचूक कल्पकपणा वगैरे अनेक गुणांनीं माधवरावजीचे चरित्र बोधप्रद असून महत्त्वाचें झाले आहे. याखेरीज राजदरबारीं व लोकांत त्यांस जो वेळोवेळीं मान मिळत गेला व लोकांची आणि सरकाराची जी कामगिरी त्यांनीं बजावली तीहि कांहीं साधारण नाहीं.

दुसऱ्या कोणा पुरुषाच्या हातून एवढीच कामगिरी जरी झाली असती तरी-देखील त्यांची थोर पुरुषांत गणना करावी लागली असती. पण रावसाहेबां-करितां (न्यायमूर्ति हें कृत्रिम नांव सोडून देऊन आम्हा पुणेंकर लोकांच्या तोंडीं बसलेल्या त्यांच्या नेहमीच्या नांवानेच येथें उल्लेख करणे आम्हास अधिक प्रशस्त वाटते.) आज महाराष्ट्रांतील प्रत्येक समजूतदार मनुष्य जो हळहळत आहे तो ते कांहीं हायकोर्टाचे जज्ज होते, प्रार्थनासमाजाचे अध्यक्ष होते किंवा सामाजिक सुधारणेचे अध्वर्यु होते म्हणून नव्हे. या गोष्टी थोरपणा प्राप्त होण्यास साधनीभूत नाहींत असे नाही. पण तेवढ्याने माधवरावजीच्या थोरपणाची उपपत्ति लागत नाहीं अशी आमची समजूत आहे. कै. कृष्णशास्त्री चिपळूण-करांसारखे बुद्धीनें बृहस्पतितुल्य विद्वान् आमच्यांत झाले नाहीत असें नाहीं. प्रार्थनासमाज किंवा समाजसुधारणा यांचे निःसीम भक्तही माधवरावजीच्या बरोबरीचे किंवा कांकणभर जास्तही असूं शकतील व हायकोर्टांत एक नेटिव्ह जज्ज असावयाचा असा सरकारचा जोंपर्यंत विचार आहे तोंपर्यंत नेटिव्ह हायकोर्ट जज्जाचीही परंपरा कायम राहील. माधवरावजींकरितां महा-राष्ट्र देश जो आज हळहळत आहे व आपले अपरिमित नुकसान झालें असें आज जे प्रत्येकास वाटत आहे ते कांही असल्या बाह्य गुणांकरितां नव्हे. न्यायमूर्ति हे मार्मिक लेखक, चांगले वक्ते, उत्तम विद्वान्, अलौकिक बुद्धि-मान्, जबर विद्याव्यासंगी, असाधारण कल्पक आणि सरळ मनाचे व शांत स्वभावाचे होते हें सर्वांस महशूर आहे. पण कमलाची खरी योग्यता ज्या-प्रमाणें पाकळ्यांच्या आकारांत, रंगांत किंवा मार्दवांत नसतां त्याच्या सुगंधी-पणांत असते, तद्वत् माधवरावजींच्या खऱ्या लोकप्रियतेचें व मोठेपणाचें बीज ज्यांस पाहणें आहे त्यानें वरील गुणांखेरीज दुसऱ्या कांहीं गोष्टींचा विचार केला पाहिजे.

हा विचार कोणता हें सांगण्यापूर्वी माधवरावजी पुण्यास पहिल्यानें जेव्हां आले तेव्हां पुणें किंवा महाराष्ट्र यांची काय स्थिति होती याचें थोडक्यांत दिग्दर्शन केलें पाहिजे. एक राज्य जाऊन दुसरें राज्य कायम होईपर्यंत मध्यंतरीं जो काल जातो तो राष्ट्राच्या अभिवृद्धीस पुष्कळ प्रकारें प्रतिबंधक असतो, हें ऐतिहासिक तत्त्व सुप्रसिद्ध आहे. सन १८२० पासून सन १८७० पर्यंत महा-राष्ट्र देशाची स्थिति अशान्त प्रकारची होती. ज्या पुणें शहरांत बाबापलभोला-

सारख्या मुत्सद्दयांनीं कांहीं वर्षे वास्तव्य करून मराठी राज्याचा गाडा हाकला व जेथें पेशवाईची अखेर होईपर्यंत मुत्सद्दी व शूर पुरुषांची परंपरा कायम होती तेथें एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत सर्व बाबतींत बहुतेक प्रेतकळा आली होती असे म्हटलें असतां त्यांत अतिशयोक्ति होणार नाहीं. ज्या सरदार घराण्यांतील पुरुषांनीं पेशवाईंत मोठमोठीं कामें केली होतीं त्यांच्या वंशजांस इंग्रज सरकारानें पेन्शन घेऊन स्वस्थ बसण्यास सांगितलें असल्यामुळें नवीन राज्यव्यवस्थेच्या बरेवाईटपणाबद्दल विचार करण्याचें त्यांचें कुलव्रत त्यांनीं सोडून दिले होते. देशाचे पुढारीच असे कर्तव्यपराङ्मुख झाल्यावर गरीब रयतेची स्थिति कशी झाली असेल हे सांगावयास नकोच. टोपीवाल्याची राज्य करण्याची शिस्तवार रीत, चोहोकडे त्याने घालून दिलेली कायद्याचीं बंधनें, जमीनपाहणी, आगगाड्या, तारायंत्रें, शाळा, पोस्ट ऑफिसें वगैरे राज्यव्यवस्थेच्या अपूर्व थाटानें लोक दिपावून गेल्यासारखे झाले होते. त्यांतून बंडवाल्यांचा पराभव झाल्यानंतर तर इंग्रजी राज्याची अधिकच छाप बसली गेली. जुन्या सरदार घराण्यांतील पुरुषांस राजकारणांत पडण्याची जरूर नसल्यामुळें त्यांच्या अंगचे गुण लुप्तप्राय झाले, व पुणे पाठशाळेतून तयार झालेले नवीन विद्वान् सरकारी नोकरीत आणि त्यामुळें प्राप्त झालेल्या मानांतच दंग होऊन राहिले. जी पुण्याची तीच सगळ्या महाराष्ट्राची स्थिति होती. माधवरावजी पुण्यास येण्यापूर्वी येथील विश्रामबाग कॉलेज किंवा पूना कॉलेजमधून बुद्धिवान् व विद्वान् मंडळी तयार होऊन बाहेर पडली नव्हती असें नाहीं, पण वर निर्दिष्ट केलेल्या अनेक कारणांमुळें राष्ट्रामधील चळवळ अगदीं बंद पडून गेली होती व कोणास आपण पुढे काय करावें हें सुचत नसून आपली हल्लींची स्थिति बरी किंवा वाईट हेंही कळत नव्हतें. ज्या प्रांतांतील लोकांनीं एकदां मराठी राज्याचा गाडा हाकला होता, त्यांतील पुढाऱ्यांच्या वंशजांची दोन पिढ्यांत अशी स्थिति होऊन जावी ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट होय. पण माधवरावजींनीं पुण्यांत जेव्हां पाऊल ठेवलें तेव्हां या महाराष्ट्राच्या जन्या राजधानीची स्थिति वरच्याप्रमाणे झाली होती, यांत बिलकुल संदेह नाहीं. कोणत्याही प्रकारची चळवळ करण्याविषयीं पराङ्मुखता आणि केवळ स्वहितपरायणतेमुळें अथवा पूर्वींच्या अमदानींत ज्या गुणांची चहा होत होती तेच गुण नेटिवांच्या अंगीं तरीं असण्याची आवश्यकता न राहिल्यामुळें एक

प्रकारचे लोकांच्या पुढाऱ्यांच्या आंगी आलेले शैथिल्य हेच काय ते सर्व देशभर नजरेस येत होतें. लोकांच्या आंगचे तेज अगदींच नाहीसें झालेले होतें असें नाही, पण वर लिहिलेल्या कारणामुळें महाराष्ट्र देश म्हणजे त्या वेळी एक थंड गोळा होऊन पडला होता. या थंड गोळ्यास कोणत्या तऱ्हेने ऊब दिली असतां तो पुनः सजीव होईल व हातपाय हालवू लागेल याचा रात्रंदिवस एकसारखा विचार करून अनेक दिशांनी, अनेक उपायांनी, अनेक रीतींनीं त्यास पुनः सजीव करण्याचे दुर्धर काम अंगावर घेऊन त्याकरितां जिवापाड जर कोणी मेहेनत केली असेल तर ती प्रथमतः माधवरावजीनीच केली असें म्हटले पाहिजे; व आमच्या मते हेच त्याच्या थोरवीचे किंवा असामान्य मोठेपणाचे मुख्य चिन्ह होय. मुंबईच्या कॉलेजांत विद्याभ्यास करीत असतां इंग्रजी विद्येने माधवरावजीच्या मनावर जे परिणाम झाले असतील अथवा त्यांच्या अंतःकरणात जो प्रकाश पडला असेल त्याखेरीज त्यांच्या मनाची सार्वजनिक चळवळींकडे प्रवृत्ति होण्यास डॉ. भाऊ दाजी, दादाभाई नौरोजी वगैरे थोर गृहस्थांची प्रत्यक्ष उदाहरणे बरीच कारणीभूत झाली असावी; एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे की, माधवराव मुंबई सोडून कायमचे पुण्याच्या प्रिन्सिपॉल सदरअमिनच्या जागेवर आले, तेव्हां दादाभाई नौरोजीसारख्या पुढारी गृहस्थांच्या उदाहरणाने व कृतीनें त्यांच्या मनावर बराच परिणाम झालेला होता. माधवरावजी मुंबईसच राहाते, तर आपल्या असाधारण बुद्धि-सामर्थ्यानें त्यांनी तेथेही उत्तम लौकिक संपादन केला असता, यांत बिलकुल शंका नाही. तथापि महाराष्ट्राची राजधानी जे पुणे शहर तेथें येऊन त्यांस जी कामगिरी करावयास सांपडली, त्यामुळे माधवरावजीच्या आंगचे अलौकिक गुण लोकांच्या पूर्णपणे नजरेस आले असे म्हणण्यास कांही हरकत नाही. सरकारी नोकरीचे काम चांगल्या रीतीने संभाळून देशाच्या उत्कर्षाकरितां कोणकोणत्या दिशेने काय काय प्रयत्न केले पाहिजेत हे ठरविणें व ते अमलात आणण्याकरितां सतत परिश्रम करून जागरूकता ठेवणें हें कांही सामान्य बुद्धिमान् पुरुषाचे काम नव्हे. कित्येकांस नित्य व्यवसायापुढें सार्वजनिक कामें सुचत नाहीत; सुचली तर करण्याची उमेद नसते; आणि यदाकदाचित् करण्यास प्रवृत्त झाले तर त्यास मनुष्यबळ किंवा इतर जी सामुग्री लागते ती ज्या उपायांनी प्राप्त करून घ्यावयाची ते उपाय योजण्यास ते असमर्थ असतात.

कित्येक विद्वानांची तर या व्यापक प्रश्नाने बुद्धिच गुंग होऊन जाते, व कित्येक एकदेशीय असून कोणास अमुक एक दिशेने राष्ट्राची उन्नति होईल असे वाटत असल्यास दुसरीच दिशा पसंत पडते. माधवरावजींच्या आंगचा पहिला गुण हा होय की, सर्व बाजूनी राष्ट्राची उन्नति झाली पाहिजे असें त्यांस वाटत होते. व या सर्व दिशाचे व बाजूचे सागोपांग परीक्षण करून त्यांच्या योग्या-योग्यतेबद्दल निर्णय करण्याइतकी परमेश्वराने त्यांस प्रगल्भ व व्यापक बुद्धि दिली होती. धर्मव्यवस्था, समाजसुधारणा, उद्योगधंदे, शिक्षण, राजकीय व्यवस्था वगैरे सर्व बाबतीत आम्ही मागे आहों व या सर्व गोष्टीत सुधारणा झाल्याखेरीज इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांची आपणास बरोबरी करतां यावयाची नाही असा त्यांचा पक्का ग्रह झालेला होता यांपैकी कांही बाबतींत त्यांची मते पुढे ज्या नवीन चळवळी निघाल्या त्यामुळें सर्व लोकांस पसंत पडेनाशीं झालीं होतीं. पण तेवढ्याने त्यांची योग्यता कमी होते असें नाही. घाटांतून एकदां एका कुशल इंजिनियराने आगगाडीची लाइन मारल्यानंतर त्यांत सुधा-रणा करणारे जरी पुष्कळ लोक निघाले तरी ज्याप्रमाणें मूळ इंजिनीयरच्या कल्पकपणास कमीपणा येत नाही, तद्वतच रावसाहेब रानडे यांची स्थिति होय. वर सांगितल्याप्रमाण सर्व प्रकारे थंड झालेल्या देशाच्या प्रत्येक गात्रास कसें सजीव करतां येईल याचा रात्रदिवस विचार करणारा तीस वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रांत एकच पुरुष झाला. सन १८०० साली निवर्तलेल्या नाना फडणि-सास मोडकळीस आलेली पेशवाई कशी सुरक्षित ठेवावी याची ज्याप्रमाणें रात्रदिवस काळजी वाटत असे, तद्वतच एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटची पंचवीस-तीस वर्षे माधवरावजींनी राज्यक्रांतीनें कांही वेळ स्तब्ध झालेल्या महाराष्ट्रास कसे सजीव करतां येईल या काळजीत घालविली. आणि केवळ महाराष्ट्राकरितांच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानाबद्दल अशाच तऱ्हेचे विचार त्यांच्या मनामध्यें सदैव घोळत असत. पाश्चिमात्य शिक्षणाबरोबरच एक प्रकारची सार्वजनिक जबाबदारी आपणावर येऊन पडते ही गोष्ट माधवरावजीनी पुरी ओळखली होती व आपल्या पंचवीस-तीस वर्षांच्या वर्तनक्रमाने लोकांस ती जबाबदारी कशी बजवावी याचे उत्कृष्ट उदाहरण घालून देऊन त्यांनी महा-राष्ट्राचाच नव्हे तर हिंदुस्थान देशाचा लौकिक राखला असें म्हणणें भाग आहे.

हिंदुस्थानची किंवा महाराष्ट्र देशाची जागृति अमुक उपायानें होईल आणि अमुक उपायानें होणार नाहीं, हें ठरविण्यास असामान्य व व्यापक बुद्धि लागते हें वर सांगितलेंच आहे. पण अशा प्रकारची अलौकिक बुद्धि असूनही जर दुसरे गुण पुढाऱ्यांच्या अंगीं नसतील, तर त्यांच्या हातून मोठीशी कामकिरी कधीही व्हावयाची नाहीं. राष्ट्राची उन्नति होण्यास ज्या हजारों गोष्टी कराव्या लागतात, त्या अेकट्याच्या हातून होत नाहींत. त्यास योग्य माणसांची निवड करून त्याचें साह्य घ्यावें लागतें; किंबहुना अशा प्रकारचीं माणसें तयार करावीं लागतात असें म्हटलें तरी चालेल. माणसें तयार करण्याचें हें काम किती कठीण आहे हें अनुभवावांचून समजणें अशक्य आहे. मनुष्याची पारख त्यांच्या हातून चुक्या घडल्या असतां त्यास शांतपणे संभाळून घेऊन पुनः उत्तेजन देण्यास अवश्य लागणारे उत्साह, शांति वगैरे गुण पुढाऱ्यांचे आंगीं जरूर असावे लागतात. माधवरावजींच्या आंगीं हे गुण पूर्णपणें वसत होते व म्हणूनच त्यांच्या हातून इतकीं कामें येथें सिद्धीस गेलीं. सार्वजनिक सभा, वक्तृत्वसभा, लवादकोर्ट, प्रार्थनासमाज, फीमेल हायस्कूल, औद्योगिक चळवळ वगैरे ज्या अनेक संस्था पुणें शहरांत झाल्या किंवा आहेत त्या सर्वांशीं माधवरावजींचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें संबंध होता असें आढळून येईल. या सर्व चळवळी सुरू ठेवण्या-बद्दल लोकमत जागृत करून कायम ठेवणें, निरनिराळ्या संस्थांकरितां निर-निराळीं मनुष्यें पाहून त्यांच्या हातून तीं तीं कामें करून घेणें, स्वदेशांतल्या किंवा परदेशांतल्या सर्व प्रकारच्या हालचालींवर नजर ठेवून त्याचा देशाच्या उत्क-र्षाशीं कसा संबंध पोहोंचतो याचें अहोरात्र मनन करणें हें माधवरावजींचें व्यसनच होऊन राहिलें होतें. त्यांच्या घरीं केव्हांही जा, तेथें कांहीं कांहीं तरी सार्वजनिक विषयाची चर्चा चालू असावयाचीच. बारा आणि बारा चोवीस तास अशा रीतीनें सार्वजनिक कामांत एकसारखें मन घालून तीं सुयंत्रित रीतीनें चालविण्याइतकें बुद्धिसामर्थ्यच आधीं फार थोड्या लोकांत असतें. आणि ज्या थोड्या लोकांच्या आंगी अशा प्रकारचें सामर्थ्य असतें त्यांस आलस्यानें, स्वहितपरतेनें किंवा उत्साहभंगानें पछाडलें असल्यामुळें युनिव्हर्सिटींतून दरसाल शेंकडों ग्रॅजुएट बाहेर पडताहेत, तरी रात्रंदिवस देशहितार्थ तनमनधन अर्पणारा 'यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' या न्यायानें एखादाच माधवरावजींसारखा पुरुष निर्माण होतो. असा पुरुष

आपल्यामधून गेला असतां एकाएकीं सूर्यास्त झाल्याप्रमाणें सर्व लोक विङ्मूढ झाले यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं.

माधवरावजींनीं जी ही सर्व कामें केलीं ती त्यांस सुखानें करतां आलीं अशी जर कोणाची समजूत असेल तर ती चुकीची आहे. मुंबईपेक्षां पुणें किंवा महाराष्ट्र देश यांतील अधिक एकरूप असल्यामुळें सार्वजनिक चळवळीचें माधवरावजींनी मुंबईहून आणलेलें बीं येथें लवकरच उदयास आलें हें गेल्या पंचवीस-तीस वर्षांच्या महाराष्ट्राच्या इतिहासावरून कोणासही सहज समजण्यासारखें आहे. हें बी रुजत घालून त्यास पाणी घालणे व पुढें तज्जन्य वृक्षाचें पालनपोषण करणें हें सर्व काम माधवरावजीच करीत होते. त्यांच्या हाताखालीं कै. सार्वजनिक काका, कै. सीतारामपंत चिपळोणकर, रा. रा. शिवराम हरि साठे वगैरे बरीच मंडळी असून पुढें पुढें कै. रा. ब. नूलकर, कै. कुंटे यांच्यासारख्यांचेंही साहाय्य त्यांस मिळालें होतें. पण या सर्व गृहस्थांची व त्यांनी चालविलेल्या कामाची मदार काय ती माधवरावजीवरच असे. ही गोष्ट लवकरच सरकारच्या नजरेस आली. मल्हारराव गायकवाड यांस पदच्युत केल्यानंतर त्यांची कमिशनमार्फत जी चौकशी झाली तेव्हां पुणें शहरांत झालेली चळवळ आणि सन १८७९ साली बुधवारचा वाडा जळाला असतां गांवांत झालेली धामधूम ज्यांस आठवत असेल ते रावसाहेबांनीं अंगीकारलेला क्रम बिनधोक्याचा होता असें कधींही म्हणणार नाहीत. महाराष्ट्रांतील लोकांस सार्वजनिक बाबतीत चळवळ करण्याचें जर कोणी शिक्षण देत असेल तर ते माधवरावजीच होत ही गोष्ट सरकारास कळून चुकली होती, व माधवरावजींची पुण्याहून नाशिकास व नाशिकहून धुळ्यास जी उचलबांगडी झाली ती कांहीं केवळ एक जागीं एक मनुष्य पुष्कळ वेळ ठेवणें योग्य नाहीं एवढ्याचकरितां नव्हे, हें सर्वांस माहीत आहेच. फार लांब कशाला, माधवरावजींनीं स्थापिलेली सार्वजनिक सभा ही राजद्रोही आहे असा सर रिचर्ड टेंपलच्या कारकीर्दीत बूट निघाला होता; पण या सर्व अडचणीतून आणि संकटांतून धिमेपणानें माधवरावजींनीं हातांत धरलेलीं सर्व कार्यें तडीस नेली. यांच्यापेक्षां कमी उत्साहाचा पुरुष प्रसंगीं डगमगून गेला असता. पण रावसाहेबांच्या बुद्धीचें व्यापकत्व जितकें अलौकिक होतें तितकाच शांति हा गुण त्यांचे अंगीं असामान्य असल्यामुळें त्यांच्या दीर्घोद्योगास अखेरीस यश येऊन

मुंबई इलाख्याच्या मध्यभागांत एक प्रकारची विशेष जागृति प्राप्त झाली. माधवरावजींसारखे पुरुष जेथे निपजले नाहीत तेथल्या आणि महाराष्ट्राच्या स्थितीची तुलना केली असतां आमच्या म्हणण्याची सत्यता कळून येईल. सारांश, महाराष्ट्रांत जर कांही आजमित्तीस जोम आढळून येत असला, त्यांतील वक्ते व लेखक जर निर्भयपणें सार्वजनिक गोष्टीची चर्चा करीत असले तर ते माधवरावजीच्या २५ वर्षांच्या दीर्घोद्योगाचे फल होय असें म्हणण्यास कोणतीही हरकत नाही.

अशा तऱ्हेचा पुरुष देशांत निर्माण होणे हे देशाचें एक भाग्यच आहे. विद्वत्ता, मुत्सद्दीपणा, काम करण्याची हौस, सार्वजनिक हित कोणत्या उपायांनीं करितां येईल याबद्दल एकसारखा निदिध्यास, आणि लोकांनी नेहमी आपल्या उन्नतीच्या चळवळीत व्यग्र असावे अशी अनिवार इच्छा, इतके गुण आंगीं वसत असलेले थोर पुरुष राष्ट्रांत वारंवार निपजत नसतात. महाराष्ट्र देशांत अठराव्या शतकांत नाना फडणीस अशा प्रकारचे मुत्सद्दी होऊन गेले खरे, पण विद्वत्तेचें मान लक्षांत आणितां त्यांची आणि माधवरावजीची तुलना करण्यापेक्षां महाराष्ट्राच्या किंवा दक्षिणेच्या प्राचीन इतिहासांत प्रसिद्धीस आलेले हेमाद्री किंवा माधवाचार्य यांची उपमा आमच्या मते माधवरावजीस अधिक साजण्यासारखी आहे. माधवाचार्यांची बुद्धि चोहोकडे अकुंठित असल्यामुळें त्यांस 'सर्वज्ञः स हि माधवः' असे म्हणत असत. माधवरावजीचें बुद्धिवैभवही अशाच प्रकारचें विस्तृत व व्यापक होतें; व या इंग्रजी राज्यांत जर हायकोर्टच्या जजाच्या कामापलीकडे त्यांच्या विशाल बुद्धीचा उपयोग झाला नाहीं तर तो दोष माधवरावजीचा नव्हे, हल्लीच्या राज्यपद्धतीचा आहे हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. माधवरावजी जर आणखी कांही दिवस जगते तर त्यांनी सुरू केलेल्या चळवळी उघड रीतीने हातीं घेऊन दादाभाई किंवा ह्यूम यांच्याप्रमाणें त्या शेवटास नेण्याचा उद्योग निकराने होण्याचा संभव होता. पण त्यांच्या हातून आम्हा लोकांचें अशा प्रकारे कल्याण व्हावे असा ईश्वरी संकेत नव्हता असेंच म्हटले पाहिजे. एरव्हीं त्यांस ६० वे वर्षे लागलें म्हणून त्यांची ज्युबिली करण्याऐवजीं त्यांचा मृत्युलेख लिहिण्याचा दुःखदायक प्रसंग आमच्यावर आला आहे तो आला नसता.

माधवरावजींचा महाराष्ट्राकडे आणि महाराष्ट्रीयांचा माधवरावजींकडे विशेष ओढा कां होता याचा यावरून विशेष खुलासा होईल. कायदेपंडित,

लेखक वगैरे बाबतीत माधवरावजींची योग्यता इतर कोणत्याही राष्ट्रीय पुढाऱ्यापेक्षां कमी नव्हती. किंबहुना सर्व विषय अवगत करून घेण्याची हौस आणि कोणताही विषय हातीं घेतला असतां त्यासंबंधी कांही तरी नवी शकल काढून त्यास मनोहर रूप देण्याची त्यांची अपूर्व हातोटी दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रीय पुढाऱ्यांत सांपडेल असे आम्हास वाटत नाहीं. पण याहीपेक्षा त्यांच्या आंगचा लोकोत्तर गुण म्हटला म्हणजे आपल्या राष्ट्राचा अभ्युदय केव्हां ना केव्हां तरी खास झाला पाहिजे. किंबहुना ही गोष्ट परमेश्वरानेंच संकल्पित आहे अशी जी त्यांच्या ठायी उमेद होती ती होय. भावी सुपरिणामाबद्दल अशा तऱ्हेची निःसंशय मनोवृत्ति फारच थोडया पुढाऱ्यांच्या ठायी आढळून येते. सरकाराचा ताबेदारपणा, योग्य माणसांची कमतरता, समाजामध्ये रूढ असलेल्या समजुती इत्यादि अनेक कारणानी माधवरावजीस आपल्या मनाप्रमाणें सर्व गोष्टी करता आल्या नाहीत. तथापि दूरवर नजर देऊन धिमेपणानें अंगीकृत कार्यें त्यानी अव्याहत रीतीने चालूं ठेवली होती. प्राचीन व अर्वाचीन सुधारणेच्या झगड्यांत मनुष्यास पदोपदी कसे बुचकळल्यासारखे होते याचें एके प्रसंगी त्यांनीं मोठ्या मार्मिक रीतीने वर्णन केले आहे. या सर्व अडचणी सोसून बिनतक्रार देशोन्नतीच्या कार्याकरितां उत्साहाने भगवा झेंडा हाती घेऊन सदैव पुढे राहणे हे कांही लहानसान मुत्सद्दीपणाचें काम नव्ह. पण माधवरावजींची लोकसेवा एवढ्यावरच थांबली नाही. त्यांनी आपल्या हयातींत, आपल्या जन्मभूमीतील लोकांस शहाणे करून सोडण्याचा क्रम अबाधित चालू ठेवला होता. राष्ट्रामध्ये लिहिणारे व बोलणारे पुढारी जरी पुष्कळ असले, तरी अशा रीतीने लोकसमाजामध्ये जागृति उत्पन्न करण्याचें गुरुत्व ज्यांकडे देतां येईल असे लोक फारच विरळा आहेत. माधवरावजी हे अशा विभूतींपैकीच एक होते व म्हणूनच त्यांच्याकरितां आज सर्व लोक आम्हा सर्वांचा एक अप्रतिम हितकर्ता गेला म्हणून हळहळत आहेत. अशा तऱ्हेचा पुरुष इंग्रजी राज्य झाल्यापासून तरी महाराष्ट्रांत निघाला नाही व पुढेही माधवरावजींची जागा लवकर भरून येईल असें वाटत नाही.

अशा तऱ्हेचा पुरुष काळाने आमच्यामधून ओढून न्यावा हें आमचें मोठें दुर्दैव होय. माधवरावजीच्या कुटुंबाची त्यांच्या मृत्यूनें जी हानी झाली आहे ती तर खरोखरीच दुष्परिहार्य होय. त्यांच्यावर हा दुःखाचा डोंगर कोसळला

आहे खरा व आम्ही कितीही शांतवन केलें तरी तें दुःख कमी होणें कठिण आहे तथापि महाराष्ट्रांतील प्रत्येकजण त्यांच्या दुःखाचा वांटेकरी आहे या गोष्टीकडे लक्ष देऊन त्या आपलें मन विवेकानें आवरतील, आणि महाराष्ट्रांतील लोक ज्या महापुरुषाच्या मृत्यूकरितां आज आपण सर्वजण दुःख करीत आहों त्यांचेंच उदाहरण आपणापुढें ठेवून यथाशक्ति पण खऱ्या कळकळीनें त्यांनीं घालून दिलेला कित्ता गिरवून त्यांच्या ऋणांतूनअंशतः तरी मुक्त होतील अशी आम्हास आशा आहे. माधवरावजी तर गेलेच पण त्यांनी घालून दिलेलें उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेवून सर्वजण जर यथाशक्ति देशकार्याकरितां झटण्याचा प्रयत्न करतील तर आपल्या सर्वांस जी गोष्ट पाहिजे आहे ती प्राप्त झाल्याखेरीज कधींही राहणार नाहीं. माधवरावजींच्या गुणाबद्दल जितकें जास्त लिहावें तितकें थोडेंच आहे; करितां आजचा लेख आम्हास जरी अपुरा वाटत आहे, तरी माधवरावजींस त्यांच्या सत्कर्माप्रमाणें गति मिळो एवढी अखेरीस प्रार्थना करून हा दुखवट्याचा लेख येथेंच संपवतों.

---

१५ कै. श्रीधर गणेश जिनसीवाले

सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः ॥

—तैत्तिरीयोपनिषद्.

प्रो. श्रीधर गणेश जिनसीवाले हे गेल्या मंगळवारी सुमारें साडेसात वाजता त्यांचे स्नेही रा. रा. श्रीधरपंत आपटे यांच्या घरी मुंबईस परलोकवासी झाले, हें कळविण्यास आम्हास अत्यंत दुःख वाटतें. प्रत्यक्ष नाहीं तरी वर्तमानपत्रांतून त्यांच्या प्रसिद्ध झालेल्या व्याख्यानांवरून प्रोफेसरसाहेबांचा महाराष्ट्रांत कोणालाही परिचय झालेला नाहीं असें नाहीं; आणि त्यांचे देशाभिमान, कळकळ, विद्वत्ता, वाक्चातुर्य व मनाचा कोंवळेपणा वगैरे गुण सर्वांस माहीत आहेत. आमच्या युनिव्हर्सिटींतून गेल्या तीस-पस्तीस वर्षांत जे कांहीं थोडे प्रसिद्ध विद्वान् लोक बाहेर पडले त्यांतच प्रो. जिनसीवाले यांची गणना होती; व पश्चात् यांच्याइतक्या खऱ्या कळकळीचा, विद्वान् आणि बहुश्रुत पुरुष आम्हास मिळण्यास बराच काल लागेल असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. युनिव्हर्सिटीतून दरवर्षास बी. ए. किंवा

एम्. ए. होऊन बरेच लोक बाहेर पडतात; पण शाळेंत, कॉलेजांत व कॉलेज सुटल्यानंतर आमरणान्त वाचनाची अभिरुचि कायम ठेवून सतत विद्याभ्यासंग करणारे आणि अशा रीतीनें संपादन केलेल्या ज्ञानाचा लोकांस फायदा करून देणारे युनिव्हर्सिटीच्या पदवीधरांतही क्वचित् आढळतात. "शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे" असें जें एका पुरातन कवीचें वचन आहे तेंच युनिव्हर्सिटीच्या पदवीधरांसहि लागू पडतें; आणि अशा दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे प्रो. जिनसीवाले यांच्या मृत्यूनें आम्हांपैकी एक मोठा विद्वान्, देशाभिमानी आणि खऱ्या कळकळीचा पुरुष नाहीसा होऊन आमचें अपरिहार्य नुकसान झालें असें म्हणणे भाग येते. प्रो. जिनसीवाले हे ग्वाल्हेर येथें हल्ली जहागिरदार म्हणून जे जिनसीवाल्यांचे घराणे आहे त्यांपैकींच होत; व वडिलोपार्जित इस्टेटीची योग्य वांटणी होऊन जर प्रोफेसरसाहेबांचा हिस्सा त्यांस किंवा वडिलांस मिळाला असतां तर प्रोफेसरसाहेबांस निदान चारपांच लाखांची तरी इस्टेट मिळून 'प्रोफेसर' याच्याऐवजी त्यांच्या मागें 'श्रीमंत' हे विशेषण लावावें लागलें असतें. पण दैवगति विचित्र आहे. प्रोफेसरसाहेबांचा जन्म १८५२ इसवीच्या नोव्हेंबर महिन्यांत झाला. तेव्हां त्यांचे वडील व ग्वाल्हेरचें घराणे हीं एकत्रच होती; परंतु पुढें पांच-सात वर्षांनीं विभागाच्या वेळीं प्रोफेसरांचे वडील व इतर आप्त यांच्यामध्यें तंटा होऊन "घेईन तर माझ्या वांट्यास येतें तितकें सर्व द्रव्य घेईन, नाही तर भिक्षा मागेन" अशा निश्चयानें वडील ग्वाल्हेरीहून निघाले, व लक्ष्मीस अखेरचा नमस्कार करून आपल्या अल्पवयी चिरंजिवासह नगर जिल्ह्यांत येऊन राहिले. त्या वेळीं यांच्या उदरनिर्वाहाचें साधन म्हणजे खरोखरच ब्राह्मण्याचा सहज अधिकार म्हणजे माधुकरी होय. वडिलांचा हा करारी स्वभाव जन्मतःच मुलामध्यें उतरला होता असें प्रोफेसरसाहेबांच्या चरित्रावरून दिसून येतें. असो. उभयतां बाप लेकांची जोडी अशा रीतीनें लक्ष्मीचा परित्याग करून आल्यावर मुलाकडून विद्याभ्यास करवून त्यास हुशार करावयाचें असा तीर्थरूपांनी संकल्प केला; दारिद्र्यादि संकटावस्थेंतही परमेश्वरकृपेनें तो तडीस गेला. प्रो. जिनसीवाले यांचा लहानपणचा विद्याभ्यास कांहीं नगरास व कांहीं पुण्यास झाला होता; व तो सर्व, कांहीं लोकांच्या मदतीनें व कांहीं स्वतःच्या हुशारीनें स्कॉलरशिप्स किंवा बक्षिसें मिळवून त्यांनीं केलेला होता. पुढें कॉलेजांत जाण्या-

वरही अशाच प्रकारच्या मदतीने त्यांनी आपला अभ्यास पुढें चालविला. व १८७२मध्यें बी.ए. परीक्षा पास होऊन फेलोशिप मिळाल्यावर १८७६ सालीं ते एम.ए. पास झाले, आणि नंतर त्यांनी डेक्कन कॉलेज सोडले. कॉलेजांत असतांना यांचा ऐतिहासिक वाचनाबद्दल चांगला लौकिक होता. व प्रो. वर्डस्वर्थसारख्या विद्वानांची यांच्यावर पूर्ण मर्जी होती. इतिहास, तर्कशास्त्र, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान व संस्कृत हे यांचे आवडीचे विषय असत; आणि कॉलेजांत असताना या विषयावरील अनेक पुस्तकांची टिपणे किंवा 'नोट्स, जितक्या यांनी हातानें लिहून काढल्या होत्या तितके त्या विषयाचे वाचनहि सामान्य विद्यार्थ्यांकडून होत नसे. अर्थात् कॉलेजापासून या विषयांतील प्राविण्याबद्दल यांची कीर्ति होती व तीच अखेरपर्यंत आपल्या उद्योगाने व व्यासंगाने त्यांनी कायम ठेवली होती. कॉलेजातील परीक्षा पास होऊन पुढे पुष्कळांनी नोकरीनें किंवा अन्य तऱ्हेने हजारो रुपये कमाविले आहेत; पण प्रो. जिनसीवाले याजपाशी जसा पाच महा हजारांचा निवडक पुस्तकसंग्रह होता तशा प्रकारच्या पुस्तकसंग्रहांत पदरचे पैसे खर्च करणारे ग्रॅज्युएट विरळाच आढळतात ! कॉलेज सोडल्यावर काही वर्षेपर्यंत हे पुणे येथील हायस्कुलांत मास्तर होते व नंतर त्यांनी मुंबईच्या विलसन कॉलेजांत संस्कृतच्या प्रोफेसराची जागा पत्करली. हे काम त्यानी सुमारे १४।१५ वर्षे केलें; परंतु काही उपद्व्यापी मंडळीच्या खटपटीने त्यांस पुढे या जागेचा राजीनामा देणे भाग पडले. ह्या प्रसंगाची हकीगत त्यावेळी प्रसिद्ध झालेलीच आहे. करितां त्याची द्विरुक्ति येथे करीत नाही. इतकेच सांगतो की, त्या वेळी झालेली सर्व कृत्यें जर बाहेर पडतील, तर प्रो. जिनसीवाले यांच्या त्या वेळच्या प्रतिपक्ष्याची अनुदारता आणि खोटेपणा ही मात्र अधिक व्यक्त होतील. प्रो जिनसीवाले यांच्या अंगी कांही दोष नव्हते असें आम्ही म्हणत नाही जो पुष्कळ प्रसंगी गुण असतो तोच एखाद्या प्रसंगीं अवगुण होतो हें संसारांतील तत्त्व सर्वांस माहीत आहे; व कोणत्याही पुरुषाच्या चरित्राची मीमांसा करतांना हें तत्त्व नेहमीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे. परंतु तसें काही एक न करतां व प्रो. जिनसीवाले यांच्या मनाचा कोवळेपणा किती होता हे लक्षांत न आणतां त्यांनी आपल्या बायकोस एका प्रसंगी थोडी शिक्षा केली यावरून गवगवा करून त्यांच्या हितशत्रूंनी त्यांस नोकरी सोडण्याचा प्रसंग आणिला हें लक्षांत आणलें म्हणजे

"तत्को नाम भवेत् गुणो हि गणिनां यो दुर्जनैर्नांकितः" या सुभाषिताची आठवण झाल्याखेरीज राहत नाहीत. असो; प्रो. जिनसीवाले यांनीं ही जागा सोडल्यावर मरेपर्यंत आपला निर्वाह सदर मुदतीत त्यांनीं जो कांहीं द्रव्यसंचय केला होता त्यावरच चालविला होता. कॉलेजांतील अभ्यास परिपूर्ण झाल्यावर त्यांचें लग्न झालें व त्यास एक मुलगाही झालेला होता. पण दोन वर्षांपूर्वीं त्यांची पत्नी व मुलगा ही दोघेही प्लेगानें वारली, व या आकस्मिक घाल्याने शेवटीं शेवटी त्यांचें मन फार उद्विग्न झालें होते. तथापि, मूळचा स्वभाव निश्चयी असल्यामुळे त्यांनी आपला आयुष्यक्रम पूर्वीप्रमाणेंच अबाधित चालूं ठेविला होता. त्यांस आग्रही म्हणून कांही लोक दूषणे देत असत, परतु हंसस्वरूपस्वामीची पुणें येथे जेव्हां व्याख्यानें झाली तेव्हां त्यांच्या व रा. टिळक यांच्या दरम्यान सभेत उघड मतभेद व वाद होऊनही त्यांनी पुनः रा. टिळकांशी आपलें वर्तन पूर्वीप्रमाणेच ठेविले हे ज्यांनी पाहिले आहे त्यांस त्यांच्या ठायी मनाचा कोवळेपणा, सत्यनिष्ठा व स्वदेशाबद्दलची प्रीति हे गुण आग्रहापेक्षां अधिक जागृत होते याबद्दल दुसरा पुरावा देण्याची जरूरी नाही. प्राचीन हिंदुधर्मावर त्यांची अतिशय श्रद्धा होती. तथापि वेद पौरुषेय आहेत अशी त्यांच्या मनाची खात्री झाली असल्यामुळे ती गोष्ट सभेंत उघडपणे बोलून दाखविण्यास त्यांनी कधीही कमी केले नाही. ही गोष्ट लोकांस प्रिय नाही हे त्यांस कळत नव्हते असें नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर श्रुतिस्मृतीचें प्रामाण्यही त्यांस पूर्णप्रणे कबूल होते. तथापि 'सत्य तें सत्य' या न्यायाने त्यांचे याबद्दलचें मत स्पष्टपणें सांगण्यास ते नेहमीं तयार असत. अनेक देशांच्या इतिहासाच्या वाचनानें आपल्या देशाच्या राजकीय स्थितीसंबंधानेही त्याचे विचार राजकर्त्यांस किंवा त्यांच्या खुषमस्कऱ्यांस गोड न वाटतील अशा प्रकारचे होते. तथापि परमेश्वरकृपेनें आमचा देश याही विपत्तीतून केव्हांना केव्हां बाहेर पडेल असा त्यांचा स्वतःच्या मनोवृत्तीवरून व इतिहासाच्या वाचनानें पूर्ण ग्रह झाला असल्यामुळें त्यांनीं यासंबंधाची आपली मते स्पष्टपणें बोलून दाखविण्यास कधीही कसूर केली नाही; किंबहुना हें आपलें प्रमुख कर्तव्य आहे असा त्यांचा ग्रह झालेला होता. व त्यांची वाणी जात्याच रसाळ असल्यामुळे एखाद्या प्रसंगीं अनेक देशांच्या इतिहासाच्या आधारे जेव्हां या देशाच्या स्थितीसंबंधानें ते बोलत तेव्हां हजारो लोकांच्या चित्तवृत्ति त्यांच्याप्रमाणेच क्षणभर क्षुब्ध झाल्याखेरीज रहात नसत. अमुक एक विषय अमुक एक काळांत व्यक्त-

स्थित रीतीनें मांडण्याची किंवा तो कागदावर लिहून काढण्याची शैली प्रोफेसर साहेबांच्या अंगांत नव्हती हें खरें आहे; आणि त्याचप्रमाणें दहापांच माणसें एके-ठिकाणीं गोळा करून त्या सर्वांस आपल्या कह्यांत ठेवून एखादें कार्य सिद्धीस नेण्यास ज्या गुणाची अंगी अपेक्षा असते तशा प्रकारचा गुणही प्रो. जिमर्सीवाले यांच्या अंगीं विशेष नव्हता असे म्हटले तरी चालेल. पण अमुक एक गुण अंगी नाहीं, म्हणून एखाद्या पुरुषाच्या अंगीं असलेल्या इतर गुणांचेंही गौरव न करणें आमच्या मतें दुर्जनतेचें लक्षण होय. देशाबद्दल खरी कळकळ व प्रेम, इतिहासाचे विस्तृत व व्यापक अवलोकन, सतत विद्याव्यासंग, अलीकडे सुशिक्षितांमध्ये ज्या व्यसनाचा प्रसार होत चालला आहे, त्यापासून किंवा इतर व्यसनांपासूनही अलिप्तता, शुद्ध आचरण, सत्यनिष्ठा, गोड आणि अस्ख-लित वाणी, स्वधर्मावर पूर्ण निष्ठा आणि तीनतीन चारचार तासपर्यंत अस्ख-लित भाषण करण्याइतकें शारीरिक आणि मानासिक सामर्थ्य हे गुण जर कोणाही पुरुषास लोकमान्य व लोकप्रिय होण्यास पुरेसे नाहींत, तर ज्या देशांत अशी स्थिति आहे त्या देशाचें दुर्दैव होय असें समजले पाहिजे. प्रो. जिनसीवाले यांच्या भाषणांत पाल्हाळ पुष्कळ असे, असा एक त्यांच्यावर आक्षेप होता. पण हें लक्षांत ठेवावयास पाहिजे होतें कीं, ते जीं व्याख्यानें देत तीं श्रोतेच्छूंकरितां होती; व ज्यास सदर जातीची आपेक्षा नाहीं त्यांना व्याख्यान सोडून जाण्यास प्रो. जिनसीवाले यांची कधींही हरकत नव्हती. "वाणी ममैव सरसा यदि रंजयित्री न प्रार्थये रसविदामवधान दानम् ॥" या तत्त्वावरच त्यांची मोठी भिस्त होती; आणि ते उभे राहून बोलूं लागले असतां त्यांच्या रसाळवाणीनें पुष्कळ लोकांस त्यांच्या इच्छेविरुद्धहि बंदिवान करून सोडलेलें आहे. असो; गेल्या नोव्हेंबर–डिसेंबरांत पुण्यास प्लेग असल्यामुळें त्यांचे मित्र डॉ. तळवलकर यांचेकडे बडोद्यास राहण्यास ते गेले होते, व तेथून नुकतेच ते मुंबईस आले असून गणपतीचे उत्सवाकरितां पुण्यास येण्याचा त्यांचा विचार होता. बडोद्यास त्यांचीं कांहीं व्याख्यानें झालीं आणि मुंबईसही नुकतेंच नॉव्हेल्टी थिएटरांत त्यांच्या वक्तृत्वाचा लाभ तेथील लोकांस मिळाला. पण हें त्यांचें वक्तृत्व शेवटचें होय असें तेव्हां कोणा-सही वाटलें नाहीं. रविवार ता. १६ रोजीं नित्याप्रमाणें ते ब्राह्मणसभेंत सायं-काळीं आटपून बिऱ्हाडीं आले आणि जेवणखाण करून मंडळींशीं कांहीं वेळ

बोलतही बसले होते. ह्या सबंध दिवसांत अगर यापूर्वी दोन-तीन दिवसही त्यांच्या मनाला त्रास किंवा श्रम होईल अशी कोणतीही गोष्ट म्हणजे व्याख्यान, वादविवाद वगैरे घडून आली नव्हती. रविवारीं रात्रीं ते नेहमींप्रमाणेंच निजावयास गेले; आणि सुमारें घटकाभरानें आंथरुणांत कण्हावयास लागले. तेव्हां शेजारच्या मंडळींनी त्यांस जागें केलें, आणि काय होतें म्हणून विचारलें. सर्वांगास घाम आला आहे व मुंग्या येतात असें त्यांनीं सांगितले. तेव्हां डॉ. देशमुख जवळच होते त्यांस बोलावून आणिले. तोंपर्यंत त्यांस शुद्धि होती. परंतु ती लवकरच नाहींशी होऊन अखेरपर्यंत ते बेशुद्ध होते. डॉक्टरांच्या परिक्षेवरून असे कळते की, त्यांच्या मस्तकांत रक्त एकाएकीं चढून अर्धांग वायु होते वेळी जसा झटका येतो तसा झटका आलेला आहे; आणि मेंदूंतील एखादी शीर फुटून रक्तही मेंदूंत जाऊं लागलें आहे. अशा प्रकारचा रोग दुःसाध्य असतो. औषधोपचार जेवढे करावयाचे तेवढे केले; पण त्यांचा कांहींएक उपयोग न होतां प्रो. जिनसीवाले यांस वर लिहिल्याप्रमाणें मंगळवार ता. १८ रोजीं सकाळीं ७॥ वाजतां बेशुद्धींतच देवाज्ञा झाली. त्यांच्या स्मशानयात्रेची हकीकत दुसरीकडे दिलीच आहे. त्यांच्या पश्चात् त्यांची बहीण व चुलत भावाचा मुलगा हेच काय ते जवळचे आप्त आहेत. पण यांपैकी मरणसमयीं त्यांच्याजवळ कोणीही हजर नव्हतें. यांची शरीरप्रकृती सामान्यतः निकोप होती; व एकावन्नाव्या वर्षी त्यांच्यावर एकाएकीं असा प्रसंग येईल असें कोणासही वाटलें नव्हतें. परंतु ईश्वरी नेमानेम कांहीं विचित्र असतात; आणि ते अशा उदाहरणावरूनच आमच्या प्रत्ययास आणण्याची ईश्वराची इच्छा असते असें म्हणणें भाग येतें.

असो. वरील हकीकतीवरून प्रो. जिनसीवाले हे कोणत्या प्रकारचे मनुष्य होते हें सामान्यतः लक्षांत येईल. परंतु ज्याकरितां त्यांच्यासाठीं आम्हास हळहळ वाटते त्याचें कारण निराळेंच आहे. इंग्रजी विद्येचा या देशांतील ज्या पुरुषांच्या बुद्धीवर संस्कार झालेला आहे त्यांच्यामध्यें प्रो. जिनसीवाले यांचें उदाहरण हें एक विशिष्ट प्रकारच्या तत्त्वाचें द्योतक होतें; व यांच्या चरित्रापासून कोणास कांहीं धडा घ्यावयाचा असेल, तर तो या संबंधाचाच होय. सामान्य प्रतीच्या निश्चयी पुरुषाच्या बुद्धींतही इंग्रजी विद्येनें हिंदु धर्म, हिंदु आचार, हिंदु गृहस्थिति यांसंबंधानें व्यामोह उत्पन्न होऊन त्याबद्दलच्या त्याच्या मतात

आणि आचारांत एक प्रकारचा दुहेरीपणा किंवा द्विधा भाव उत्पन्न होत असतो; आणि पुष्कळ वेळां हे करूं कीं तें करूं, विजार घालूं कीं धोतर नेसूं, बायकोस शिक्षण देऊं कीं न देऊं, आपल्या देवळांत जाऊन मूर्तीस नमस्कार करूं का ख्रिस्ती लोकांसारखें बिनमूर्तीचे देवालय करून तेथें प्रार्थना करूं, संध्या करूं की प्रार्थनागीतें म्हणूं, अशा प्रकारच्या संशयांनीं त्याचे मन घोंटाळून जाऊन कित्येकदां तो "न संध्यां संधत्ते नियमित निमाजान्न कुरुते" अशा प्रकारे कांहीच करीत नाहीं, किंवा कांही तरी आचरट आचरण करीत सुटतो. इतकेंच नव्हे, तर पाश्चिमात्य व पौर्वात्य सुधारणांची जी हल्ली टक्कर चालू आहे, त्यांत इंग्रजी शिक्षणाने सुशिक्षित झालेल्या वर्गाच्या मनाची स्थिती अशी होणे स्वाभाविकच आहे. अशा रीतीनें आपल्या मनाचें समाधान ते करून घेत असतात. हे त्यांचे विचार बरोबर नाहीत हे प्रतिपादण्यास प्रो जिनसीवाले हे एक चांगले उदाहरण होते. प्रो. जिनसीवाले यांची विद्वत्ता इतर एम्. ए. पेक्षां कांही कमी नव्हती, कांकणभर जास्तच होती हें कोणासही कबूल करावें लागेल. पण इंग्रजीचा अभ्यास पुरा होण्यापूर्वी त्यांच्या घरचे जें त्यांस शिक्षण होते, वडिलांपासून जे अनुवंशिक संस्कार त्यांच्यामध्यें आलेले होते व दारिद्र्योदकाने ज्यांची मुळें खोल गेलेलीं होती त्या संस्कारामुळें इंग्रजी विद्येचा वर लिहिलेला अनिष्ट परिणाम त्यांच्या मनावर झाला नाही. मी हिंदु आहे, माझा धर्म वैदिक आहे, त्या धर्माच्या परंपरेनें ईश्वरोपासनेचा जो मार्ग लावून दिला आहे तो बदलण्याची कांही आवश्यकता नाही, तो मला पाळला पाहिजे व त्यांतच माझें व माझ्या देशाचें कल्याण आहे. सारांश, मी हिंदु आहे, हिंदु राहीन, हिंदु मरेन आणि हिंदुत्वानेंच आपला अभ्युदय केव्हांना केव्हां तरी संपादन करीन असा त्यांचा पूर्ण विश्वास होता; आणि तो विश्वास बदलण्यास पाश्चिमात्य शिक्षणाची सबब इतर सुशिक्षित पुढें आणतात ती खरी नाहीं असें त्यांनीं आपल्या आचरणावरूनच सिद्ध केले होतें. प्रो. जिनसीवाले यांच्या चरित्रापासून तरुण मंडळीनें जर कांहीं विशेष बोध घ्यावयाचा असेल तर हाच होय. वारा वाहील तशी पाठ फिरविण्याची ज्यांना संवय आहे, उपहासास किंवा त्रासास न जुमानतां आपलेपणा कायम ठेवण्याचें ज्यांच्या अंगी धैर्य नाहीं अशा लोकांनीं प्रो. जिनसीवाल्यासारख्यांची थट्टा केली आहे व पुढेंही करतील. पण तरुण पिढीनें एवढी गोष्ट लक्षांत ठेवावी कीं, देशामध्यें कांहीं करारी पुरुष उत्पन्न होऊन

त्यांच्या हातून देशाचें जर कांहीं कल्याण व्हावयाचे असेल तर ते या मार्गानें व्हावयाचे नाही. प्रो. जिनसीवाले ांस सुधारणा नको होती असें नाहीं, किंबहुना ज्या आपल्या पत्नीस गृहकृत्यांत थोडीशी चूक केल्यामुळें त्यांनीं शिक्षा केली असा बोभाटा झालेला आहे त्या पत्नीला संस्कृत व इंग्रजी शिक्षण देऊन विद्वान करण्याचें त्यांच्या मनांत होते व त्याप्रमाणें त्यांनीं तजवीजही केली होती, हें त्यांच्या मित्रांपैकी पुष्कळांना माहीत असेलच. पण अशा प्रकारची सुधारणा करणे जरी त्यांस पूर्णपणें संमत होतें तरीं इतर बाबतीत 'डबल लाईफ' म्हणून जो काही आचरटपणा सुरू झाला आहे तो त्यांस बिलकूल मान्य नव्हता; आणि त्यांचा स्वभाव जात्याच निश्चयी असल्यामुळें ते त्याचा निषेधही मोठ्या निश्चयाने आणि निग्रहाने करीत असत. पाश्चिमात्य विधेचा ख्रिस्ती धर्मांतील विद्वानांवर जर वाईट परिणाम होत नाहीं असे ग्लॅडस्टनसारख्यांच्या चरित्रांवरून आम्हांस समजतें तर आम्हांवरच तसा परिणाम होण्यास धार्मिक व गृहशिक्षणाचा अभाव वगैरे दुसरीं कांही कारणे आहेत अशी इतिहासावरून त्यांची खात्री झालेली होती; व त्यामुळें 'डबल लाईफ' किंवा वर सांगितलेला द्विधा भाव किंवा चलबिचल त्यांस केव्हांही कोणत्याही बाबतीत खपत नसे. आमच्या सामाजिक व धार्मिक वर्तनाच्या तराजूची दांडी हल्लींच्या परिस्थितींत उजूं राहण्यास विद्वत्तेनें व स्वतःच्या आचरणानें ही गोष्ट प्रतिपादन करणाऱ्या पुरुषांची आम्हांस अत्यंत जरूर आहे. प्रो. जिनसीवाले हे अशा प्रकारचे पुरुष होते. त्यांच्या मरणानें जे आमचे मोठे नुकसान झाले तें हेंच होय की, गृहशिक्षणाच्या अभावामुळें किंवा हिंदु रीतिभातीच्या किंवा धर्माच्या अज्ञानामुळे अथवा आपले बाप-चुलते इंग्रजी शिक्षणानें 'डबल लाईफ' चे झाले म्हणून त्यांच्या उदाहरणाने ज्यांची मने हल्लींच्या काळांत चचल होतात किंवा होण्याचा संभव आहे, त्यांस अधिकाराने दोन गोष्टी सांगून पुनः ताळ्यावर आणण्याचा उद्योग करणारा आमच्यापैकीं एक मोठा पुरुष नाहींसा झाला. एम्. ए. झालेले किंवा संस्कृताचे अथवा इतिहासाचेंही चांगलें अध्ययन केलेले पुरुष प्रो. जिनसीवाल्यांप्रमाणें सध्या आहेत व पुढेंही होतील. पण वर जो त्यांचा विशिष्ट गुण सांगितला आहे तो उत्तरोत्तर महाग होत चालला आहे; व दुर्मिळ न होण्याची जर कांहीं तजवीज कराव-

याची असेल तर त्यांपैकी मुख्य तजवीज म्हटली म्हणजे प्रो. जिनसीवाले यांचें उदाहरण आमच्या तरुण पिढीनें लक्षांत ठेवावें हेंच होय. दृढनिश्चय व करारीपणा हे गुण कांहीं अंशीं आनुवंशिक आहेत हें खरें; पण उदाहरणानें, उपदेशाने, विचारानें आणि अभ्यासानें हें गुण बऱ्याच अंशीं येऊं शकत नाहींत असें नाही. करितां प्रो. जिनसीवाले हे तरुण पिढीस उपदेश करीत असत, तो म्हणजे "सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाधायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्। देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवोभव। पितृदेवोभव। आचार्यदेवोभव। यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि। नो इतराणि। इ." तोच बोध त्यांच्या चरित्रापासून घेण्यास विनंति करून व प्रोफेसरांसारखे निश्चयी व विद्वान पुरूष पुनः लवकरच आमच्यामध्ये निर्माण होवोत, अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना करून हा दुःखदायक मृत्युलेख पुरा करतों.

---

१६ आगरकरांची श्राद्धतिथि

क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः स्वभरणव्यापारमात्रोद्यताः।
स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः॥

—भर्तृहरि.

कै. प्रि. गोपाळ गणेश आगरकर यांस ता. १६ जून १८९५ रोजीं देवाज्ञा झाली. तेव्हांपासून २१ वर्षांनीं त्यांचें निधन–दुःख वयांत येऊन गेल्या रविवारीं मुंबईकरांनीं त्यांच्या स्मरणार्थ मोठा उत्सव, राष्ट्रीय जेवणाची त्याला पुरवणी देऊन, साजरा केला. ही कालांतरानें घडून येणाऱ्या अपूर्व गोष्टींपैकींच एक गोष्ट आहे. हा उत्सव करण्याची कल्पना रा. रा. नाईक व आळतेकर यांच्या मनांत प्रथम येऊन मुंबईच्या सुधारकसंघाची मदत मिळाल्यावर परवां तिला व्यक्त स्वरूप देण्यांत आले, व तत्पूर्वी मनोरंजनानें मुद्दाम 'आगरकर-अंक' काढून या महात्म्याची सर्वांस ओळख करून दिली, याबद्दल आगरकरांच्या सर्व मित्रांस व भक्तांस आनंदच वाटेल यांत शंका नाहीं. प्रि. परांजपे हे आगरकरांच्याच जागीं आलेले असल्यामुळें त्यांनीं आगरकरांच्या स्मरणार्थ भरविलेल्या सभेचें

अध्यक्षस्थान स्वीकारावें यांत कांहीं नवल नाहीं. पण माजी न्या. सर चंदावरकर यांनीं "आगरकर हे आमच्यापैकी मोठे थोर पुरुष होते, त्यांचें श्राद्ध करणें आम्हास अत्यंत आवश्यक आहे, तसें न केल्यास राष्ट्राची हानी होईल" इत्यादि उद्गार सभा सुरू होण्यापूर्वी काढलेले ऐकून पुष्कळांस चमत्कार वाटला असेल यांत शंका नाहीं. कॉलेजांतील अभ्यासक्रम संपल्यानंतर आजन्म दारिद्र्याची शपथ वाहून न्यू इंग्लिश स्कुलास मिळणारे आगरकर कोणीकडे! आणि बी. ए. झाल्यानंतर एल्एल्. बी., एल्एल्. बी. पास झाल्यावर वकिली, वकिली झाल्यानंतर जज्जशिप आणि जज्जशिप झाल्यावर दिवाणगिरी करणारे सर चदावरकर कोणीकडे! परंतु सत्याचा, करारीपणाचा, एकनिष्ठतेचा आणि स्वार्थत्यागाचा महिमा इतका विलक्षण आहे की, "निःस्वोवष्टिशतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपः" याप्रमाणें व्यावहारिक दृष्ट्या भरभराटीच्या पाठीस लागलेल्या मनुष्यासही दारिद्र्यांत राहून पूर्ण एकनिष्ठेने देशसेवेस लागणाऱ्या मनुष्याचा महिमा अखेर गावा लागतो. यावरून गोपाळराव आगरकर यांचा मृत्युलेख लिहितांना, १८९५ सालीं आम्ही जे उद्गार काढले होते ते किती समर्पक होते हें वाचकांच्या लक्षांत येईल.

आगरकरांच्या अंगच्या विशिष्ट गुणांचे वर्णन करीत असतां आम्हीं तेव्हां असें लिहिलें होतें कीं, कॉलेजांतील अभ्यासक्रम पुरा करून सरकारी नोकरींत शिरणारे आणि शंभराचे हजार रुपये होण्याची हाव बाळगून ती पुरी झाल्यावर पेन्शन घेऊन घरीं स्वस्थ बसण्याचा प्रसंग येतो न येतो तोंच आपल्या चिरंजीवासही त्याच मार्गांत ढकलून देऊन दोन पिढ्यांची काळजी दूर झाली म्हणून आपणास कृतकृत्य मानणारे युनिव्हर्सिटीचे पदवीधर कांहीं कमी असतात असें नाहीं. पण आपल्या कर्तबगारीनें अशा प्रकारची व्यावहारिक उन्नतीही आपण प्राप्त करून घेऊं असा निश्चित भरंवसा असतां आगरकरांप्रमाणें मनोदेवतेस साक्ष ठेवून संकटें, विपत्ति, हालअपेष्टा सोसूनही मी आपले देशकार्याचे मनोगत पूर्ण करीन असे म्हणणारे पुरुषच खरे धीरपुरुष होत. सन १८९५ साली वरील आशयाचे जे उद्गार आम्हीं काढले तेच अद्यापही आम्हास खरे वाटतात व तेच पुनः त्याच रूपानें येथें नमूद करण्यास आम्हास कांही दिक्कत वाटत नाहीं. मनुष्याचा मोठेपणा त्याच्या मनावर आहे, केवळ कृतीवर नव्हे, हें तत्त्व केसरींत आलेल्या कांहीं महा-

त्यांच्या निधनलेखनांत आम्ही वेळोवेळी व्यक्त केलेंच आहे. मनुष्याची योग्यता ठरवावयाची असल्यास ती त्यानें किती ग्रंथ वाचले किंवा त्याने किती पैसा सपादन केला एवढ्यावरूनच ठरत नाहीं. आगरकरांनी जितके ग्रंथ वाचले असतील त्यापेक्षां अधिक ग्रंथ वाचलेले एम्. ए. सध्यांच्या काली डझनांनी सांपडण्यास हरकत नाही. आगरकरांची योग्यता एम्. ए. होण्यांत नाही, ग्रंथवाचनात नाही, महाराष्ट्रलेखनपटुत्वांत नाही, आणि आमच्या मते त्यांनी 'सुधारक'पत्र काढलें व चालवलें यांतही नाहीं. बिचारा सुधारक त्यांच्यामागेही कसाबसा चालला होता, आणि सुधारणेचे प्रतिपादन करणारेच नव्हेत तर आचरण करणारेही सध्यां पुष्कळ आहेत किंवा होतील. तथापि आगरकरांसारखा पुरुष त्यांच्यांत क्वचित्च सांपडेल असे म्हणण्यास आम्हांस कांहीएक हरकत दिसत नाहीं. कै. माधवराव रानडे यांच्यामागून हायकोर्टाचे जज्ज पुष्कळ झाले व होतील. पण माधवरावजींचा मोठेपणा ज्याप्रमाणे न्यायमूर्तित्वांत नव्हता त्याचप्रमाणे आगरकरांचीही गोष्ट होय. सुधारणेची मते त्यांनी निर्भिडपणें व कित्येकदां उच्छृंखलपणेही प्रतिपादन केलीं; पण हे कांही त्याच्या मोठेपणाचे लक्षण नव्हे. परिस्थितीचा गुलाम न बनतां परिस्थितीला यथासंभव, यथाशक्ति व यावच्छक्य आपल्या ताब्यांत आणण्यास जो मनोनिग्रह, स्वार्थत्याग, निर्लोभीपणा आणि धैर्य लागते तें ज्याच्या अंगांत आहे आणि दुःखाची अथवा संकटांची भीति अगर पर्वा न बाळगतां जो आपल्या ठायीं असणाऱ्या या सद्गुणांचा लोकोपयोगार्थ उपयोग करतो तोच मोठा म्हणावयाचा. गोपाळराव आगरकर हे या कोटीतले होते व म्हणूनच १८९५ सालीं त्यांचा मृत्युलेख लिहितांना त्यांच्या अंगच्या वरील सद्गुणांसच आम्ही प्रमुख स्थान दिलें होतें. मनुष्य जे कांही कर्म करतो ते नेहमींच सफळ होत असतें असें नाहीं, अगर त्यानें प्रतिपादन केलेली मते नेहमीच अक्षय्य असतात असेंही नाहीं. विचार आणि मते ही मनाचीं पांघरुणें होंत असें जें एका पाश्चात्य ग्रंथकारानें म्हटलें आहे तेंच खरें. देशकालानुसार मनुष्याचे विचार आज एक तर उद्यां दुसरे होतील; आणि त्याच्या हातून घडणाऱ्या क्रियेसही तोच न्याय लागू आहे. पण सत्पुरुषाचा मोठेपणा त्याच्या स्वतःसिद्ध किंवा कमावलेल्या मनांत आहे; आणि हेंच तत्त्व शिरोभागीं दिलेल्या भर्तृहरिच्या श्लोकांत ग्रथित केलेलें आहे.

मनुष्याला मोठे केव्हां व कशासाठीं म्हणावे याचें तत्त्व लक्षांत न बाळगल्यामुळें गोपाळराव आगरकरांचीं 'मनोरंजना'च्या खास अंकांत जीं चरित्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत तीं बहुतेक एकांगी आणि कांहीं ठिकाणीं तर निवळ चुकीचीं आहेत. अलीकडे या चरित्रकारांची अशी एक पद्धत पडून गेली आहे कीं, आपल्या चरित्रनायकाशी ज्यांचा विरोध येतो, त्यांना कांहीं तरी दूषण ठेवून त्यांतच आपल्या चरित्र नायकाचा मोठेपणा आहे असें सिद्ध करावयाचें. आमच्या मतें चरित्रलेखनाची ही पद्धत अप्रशंसनीय होय. जगामध्यें मतवैचित्र्य असणे ही गोष्ट इतकी स्वाभाविक आहे कीं, स्वयंवरांत अनेक चांगले राजे आले असतां त्यांना सोडून अजालाच इंदुमतीनें कां वरावे याचें कारण देतांना कालिदासास "नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक् । द्रष्टुं हि सा भिन्नरुचिर्हि लोकः" या तत्त्वावर निर्वाह करून घ्यावा लागला आहे. पण गोपाळरावांच्या बहुतेक चरित्रकारांच्या मनांत ही बुद्धि वसत होती असें दिसत नाहीं. गोपाळरावांचे हे चरित्रकार प्रायः सुधारणेची री ओढणारे आहेत आणि केवळ सुधारणेसाठी गोपाळरावांस सत्पुरुषांच्या मालिकेंत गोवण्यास तयार झालेले हे लोक आमच्या मतें कोत्या बुद्धीचे आणि एककल्ली होत. गोपाळरावांच्या अंगी असामान्य गुण कोणता याचे सन १८९५ सालीं व आजच्या लेखांत आम्ही पूर्ण निदर्शन केलें आहे. गोपाळरावजींचा आणि टिळकांचा कांही बाबतींत कितीही जरी मतभेद असला तरी गोपाळरावजींची योग्यता टिळकांना पूर्ण अवगत होती हें दोघांच्याही मित्रांस पूर्णपणें माहीत आहे. पण तेवढ्यामुळें गोपाळरावजींच्याविरुद्ध जो पक्ष उपस्थित झाला तो केवळ 'सवंग लोकप्रियतेच्या लालुचीनें' झाला, अगर 'सुधारक सत्यासाठीं तर केसरी व्यापारासाठी' इत्यादि अजागळ विधानें गोपाळरावजींच्या मृत्यूनंतर आज एकवीस वर्षांनीं करणें म्हणजे लेखकानें आपल्या बुद्धीचें मांद्य प्रकट करण्यासारखे आहे. वाद चालू असतां असल्या प्रकारचीं वाक्शस्त्रें नेहमीं वापरण्यांत तेतात, आणि तेव्हां तीं बऱ्याच अंशीं वादाला पोषक आणि अवश्यही असतात. पण वाद संपून गेल्यानंतर अपल्या शस्त्रांचा वादांतील नायकांच्या प्रतिपक्षांवर उपयोग करणें म्हणजे बायकोच्या नथींतून तीर मारण्यासारखें असमंजस होय; शिवाय दुसरी अशी गोष्ट लक्षांत आणली पाहिजे कीं, हल्ली प्रसिद्ध झालेलीं 'आगरकरांचीं चरित्रें प्रायः सुधारणेच्या एकाच गोष्टीला महत्त्व देऊन

लिहिलेलीं आहेत. जणुं काय सुधारणेखेरीज आगरकरांनीं कांहींच कामगिरी केली नाहीं किंवा दुसऱ्या विषयावर लिहिलेंही नाहीं. अर्थात् हल्लींच्या चरित्र-कारांनीं आगरकरांच्या गुणांचें जें वर्णन केलें आहे तें आंधळ्यानें हत्ती खांबा-सारखा आहे, अगर सुपासारखा आहे असें ठरविण्याच्या मासल्याचें झालें आहे. या सर्वांस आम्ही असें विचारतों कीं, त्यांनीं आगरकरांची राजकीय मतें काय होतीं याची कधीं चौकशी केली आहे काय ? १८८८ सालापर्यंत केसरींत जे राजकीय विषयावर लेख आले ते बहुतेक आगरकरांचे आहेत; आणि त्यानंतर सुधारकांतही अशा प्रकारचे बरेच निबंध आले आहेत. या सर्वांचें सूक्ष्म निरीक्षण केले असतां असे दिसून येईल कीं, आगरकर हे पक्के स्वराज्य-वादी होते, आणि कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांप्रमाणें देशांतील दारिद्र्य, परांब-लंबिता, चांगल्या पुरुषांचा तेजोभंग, गोऱ्या अधिकाऱ्यांची चरणी व वरणी, व्यापारनाश वगैरे राजकीय व औद्योगिक अवनति पाहून त्यांचें चित्त केशव-पनादि चालीच्या निरीक्षणापेक्षांही अधिक संतप्त व दुःखित होत असे; व याला मिल्ल आणि स्पेन्सर यांनीं प्रतिपादन केलेल्या स्वराज्याच्या तत्त्वाखेरीज दुसरा उपाय नाहीं अशी त्यांची पक्की खात्री झालेली होती. मिलनें ज्याप्रमाणें आपली लेखणी केवळ स्त्रीस्वातंत्र्यावरच चालविली नाहीं तद्वतच आगरकरां-चीही गोष्ट आहे, आणि जो तार्किकपणा समाजसुधारणेसंबंधानें त्यांच्या अंगीं वसत होता तोच तार्किकपणा त्यांनीं राजकीय बाबीवरील आपल्या लेखांतही पूर्णपणे उपयोगांत आणला आहे. टिळक आणि आगरकर यांचा जो मतभेद झाला तो राजकीय बाबतींत नाहीं आणि शिक्षणाच्या बाबतींतही नाहीं. मनुष्य स्वभावतः कितीही चांगला असला तरी शिक्षणानें त्याच्या बुद्धीचा विकास झाल्याशिवाय देशाची उन्नति होत नाहीं, हें तत्त्व दोघांसही पूर्ण मान्य होतें; आणि त्याचा प्रसार करून देशोन्नतीसाठीं आपल्या हातून होईल तितकी खटपट करावी एवढ्याकरितां दोघेही आपल्या आयुष्य-क्रमारंभीं स्वतंत्र शिक्षणसंस्था काढण्याच्या उद्योगास लागले. मग एवढें जर दोघांमध्यें ऐक्य होतें, तर मग पुढें मतभेद कसा झाला ? याचें उत्तर कित्ये-कांस वाटतें तितकें कठिण नाहीं. मतभेद धार्मिक आणि सामाजिक बाबतींत उत्पन्न झालेला होता. धर्मदृष्ट्या आगरकर केवळ बौद्धिकवादी होते आणि तोच पंथ सामाजिक बाबतींतही निदान पक्षीं आपल्या लेखांत त्यांनीं स्वीकार-

लेला होता. आगरकरांची ही पद्धत टिळकांसच नव्हे तर त्यांचे जे दुसरे मित्र केसरीच्या चालकवर्गांत होते त्यांसही पसंत नव्हती व त्यामुळेंच अखेर केसरींतून निघून गोपाळरावजींस सुधारक काढावा लागला. सुधारणा नको असें केसरीचें म्हणणें केव्हांही नव्हतें, पण केवळ बौद्धिक दृष्ट्या किंवा तर्कदृष्ट्या सुधारणेचा विचार करण्यास केसरी तयार नव्हता. अर्थात हीच पद्धत स्वीकारणें असल्यास आगरकरांस दुसरें वर्तमानपात्र काढणें जरूर होतें व तें त्यांनीं काढलेंही. सुधारणांचा केवळ तर्कदृष्ट्या विचार करणें योग्य नाहीं हें मत आतां सुधारलेल्या राष्ट्रांतही ग्राह्य झालेलें आहे. राजकीय बाबतींत राजसत्तेच्या अस्तित्वामुळें केवळ तर्कवश होऊन लिहितां येत नाही असा आगरकरांसही अनुभव आलेला होता; पण हिंदु-समाज अधिकारहीन आणि पंगू असल्यामुळें तशा प्रकारचा अनुभव सामाजिक बाबतीत सध्यां आमच्याकडे येत नाहीं. तथापि तेवढ्यामुळे प्राचीन परंपरा, देशकाल किंवा सद्यःकालीन सामाजिक परिस्थिति यांस सोडून केवळ तार्किक रीत्या सामाजिक सुधारणेचा विचार करणें युक्त आहे असें सिद्ध होत नाहीं. समाजावर तार्किक हल्ले करणे म्हणजे केवळ पाडापाडीचें काम करणें होय. त्यानें समाजाचीं बंधनें शिथिल होतात, पण नवीं मात्र उत्पन्न होत नाहींत. मिल्लसारख्या तत्त्ववेत्यांसही ही गोष्ट कबूल करावी लागली आहे. आणि कॉंट या फ्रेंच ग्रंथकारानें जेव्हां निव्वळ आधिभौतिक पायावर समाजरचना कशी करावी याचें विवेचन केलें, तेव्हां त्यास चातुर्वर्ण्यासारखीच एक पद्धत पसंत पडून ती अंमलांत कशी आणावी याचा त्यानें आपल्या ग्रंथांत सांगोपांग विचार केला आहे. मिल्लला ही पद्धत पसंत पडली नाहीं; पण अशी पद्धत पाहिजे ही गोष्ट त्यानें प्रांजलपणें कबूल केली आहे व या पद्धतीचें विवेचन केल्याबद्दल त्यानें कॉंटचें अभिनंदन केलें आहे. असो; या विषयाचें समग्र विवेचन करण्याचें हें स्थल नव्हे. सांगण्याचें तात्पर्य एवढेंच कीं, 'केसरी' आणि 'सुधारक' यांचा जो मतभेद होता तो तत्त्वाचा होता; आणि 'तर्कटी,' 'माथेफिरू,' 'गांवाबाहेरचा' किंवा 'सवंग लोकप्रियतेच्छु' इ० वाक्शल्यें या वादांत मौजेसाठीं जरी उपयोगांत आलेलीं असलीं तरी मुख्य भेद तत्त्वाचा आहे ही गोष्ट खुद्द आगरकरांच्याहि पूर्ण लक्षांत आलेली होती पण सुधारणेचीच ज्यास री ओढावयाची त्यास या गोष्टी कशा कळणार ? आगरकरांचें तर्कचक्र०राजकीय, सामाजिक व शिक्षणविषयक बाबतींत ज्याप्रमाणें एकसारखेंच

अप्रतिहत चालत होते, तसें त्यांच्या सन्मानार्थ जमलेल्या परवांच्या सभेंतील फारच थोड्या लोकांचे चालत असेल. कोणी स्त्रीसुधारणेच्छु तर कोणी प्रार्थनासमाजिस्ट, कोणी विधवाविवाहेच्छु तर कोणी एकेश्वरी, आणि कोणी सरकारी नोकरीत आयुष्य घालवून थकलेले, तर कोणी राष्ट्रीय जेवण करून जातिभेद मोडण्याच्या उद्योगास प्रवृत्त झालेले, अशा सरमिसळ समाजांत आगरकरांच्या केवळ सुधारणातत्त्वांचा जयजयकार करण्यांत यावा यांत कांहीं नवल नाहीं. ज्यांना बाकीच्या बाबती पहावयाच्याच नव्हत्या त्यांस सगळा आगरकर नको होता, किंबहुना तो त्यांच्या पचनीही पडला नसता. म्हणून गोपाळरावजीच्या चारित्र्यांपैकी आपणांस पचेल तेवढाच भाग घेऊन त्यांनीं गोपाळरावांची श्राद्धतिथि त्यांच्या एकविसाव्या वर्षी साजरी करून घेतली. असो; यांत एकांगीपणा आहे हें खरें, पण गोपाळरावजीच्या अंगच्या गुणांचा एकवीस वर्षांनी का होईना अशा रीतीने मुंबईसारख्या शहरांत आदरपूर्वक सन्मान व्हावा, ही अत्यंत समाधानाची व आनंदाची गोष्ट होय आणि त्याबद्दल या समारंभाच्या पुरस्कर्त्यांचे आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करितों. आज नाहीं तर उद्यां हाच उत्सव अधिक व्यापक होऊन सर्वांगसुंदर होवो व त्यामुळें पुढील पिढीस स्वार्थत्यागाचें, मानसिक धैर्याचें व चारित्र्याचें इष्ट वळण लागून तद्द्वारा हा उत्सव देशोन्नतीस कारण होवो, अशी आमची मनापासून इच्छा आहे.

---

१७ कै. गोपाळराव गोखले

मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरं ।

—महाभारत.

ना. गोपाळ कृष्ण गोखले यांना गेल्या शुक्रवारीं रात्रीं सुमारें ११ वाजण्याच्या सुमारास देवाज्ञा झाल्याचें वर्तमान ऐकून विस्मय, खेद, निराशा आणि इहलोकींच्या वस्तींचा अशाश्वतपणा यांचा प्रत्यय येऊन, कोणाचेंही मन उद्विग्न झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. नामदार गोखले सुमारें तीन महिन्यांपूर्वी विलायतेहून येथें परत आले, तेव्हां त्यांची प्रकृति फारशी बरी नव्हती

हें लोकांस कळलें होते. पण प्रकृतीचें हें अस्वास्थ्य कोणत्या प्रकारचें होतं, याची तेव्हां लोकांस माहिती नव्हती व करून देणेंही इष्ट नव्हतें. आज सुमारें पंधरा वर्षांच्या मधुमेहाने त्यांचें शरीर, दिसण्यांत चांगलें दिसत होतें तरी, आंतून बरेच पोखरलेले होते; आणि विशेषतः या रोगाचा त्यांच्या काळजावर जो परिणाम झाला होता, तो तर भयंकरच होता. केव्हां केव्हां मधून मधून त्याच्या नाडीचे ठोके बंद पडत, किंवा रात्रीं निजलें असतां एकाएकी श्वास कोंडून घाबरून जाण्यापर्यंतही मजल येत असे! रोग कोणताही असला तरी हीं लक्षणें कांहीं बरीं नव्हत, हें कोणासही सांगावयास नकोच. किंबहुना, विलायतेतील डॉक्टरांनीं हीं दुश्चिन्हेंच ठरवून यांतच गोपाळरावजीचा अंत होईल असें भाकीतही केले होतें. पण पथ्यपाण्याच्या बंदोबस्तानें, औषधसेवनाने आणि 'माझें अमुक काम पुरें व्हावयाचे आहे व त्यासाठीं मला कांही दिवस तरी जगलेंच पाहिजे' अशी उद्योगी पुरुषाची स्वसामर्थ्यावर जी एक प्रकारची दृढनिष्ठा असते तीमुळें गोपाळरावजीस इतके दिवस तरी कंठतां आले, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्यांचें वय मरणसमयीं अवघें ४९ वर्षांचे होतें; व जगाच्या राहाटीप्रमाणे पाहिले तर अद्याप त्यांच्या हातून बरींच मोठीं कृत्यें घडण्यासारखीं होतीं. पण 'संसारांतील उत्तम उत्तम फुलें वेचण्यांत गुंतलेल्यासच मृत्यु घेऊन जातो!' असें धम्मपदांत म्हटलें आहे, तेंच या ठिकाणीं अक्षरशः खरें झालें. गोपाळरावजींच्या मनांतून पब्लिक सर्व्हिस कमिशनाचा रिपोर्ट पुरा करावयाचा होता, आपण काढलेल्या सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया संस्थेची कांहीं स्थिरस्थावर करावयाची होती, वरिष्ठ कायदेकौन्सिलाच्या येत्या बैठकीस हजर राहून तेथील आपलें काम करावयाचें होतें,–इत्यादि एक ना दोन अनेक प्रकारच्या गोष्टी त्यांच्या मनांत घोळत होत्या; व त्यांस अशी उमेद होती कीं, निदान पब्लिक सर्व्हिस कमिशनचा रिपोर्ट तयार होऊन प्रसिद्ध होईपर्यंत तरी आपल्या आयुष्याची दोरी कायम राहील. पण हे सर्व विचार जागच्यां जागींच कायम राहून व्हाइसरॉयापेक्षांही श्रेष्ठ पुरुषाचें आमंत्रण आल्यामुळें आपले सर्व व्यवसाय बाजूस ठेवून या लोकींची यात्रा त्यांस संपवावी लागली! असो. हे खेदकारक प्रसंग आज ना उद्यां सर्वांवरच यावयाचे आहेत. गोपाळराव ज्या संघांत वाढले, त्यांपैकीं आतां किती शिल्लक आहेत हें मोजूं गेलें असतां गोपाळरावांच्या

मृत्यूबद्दल खेद कांहीं तरी कमी होऊन, त्यांच्या हातून जी कामगिरी झाली ती घडण्यापुरतें तरी त्यांस परमेश्वरानें आयुष्य दिलें, यांतच समाधान मानून घ्यावें लागेल. आपण कांहीं तरी करणें ही आपल्या हातांतली गोष्ट आहे खरी; पण आपण केलेलें काम सिद्धीस नेणें, आपण लावलेलें रोप आपल्या डोळयांदेखत मोठें झाड होऊन त्यास पुष्पे व फळे आलेली पाहणें, या गोष्टी आपल्या हातच्या नाहीत. हीं कामे होण्यास सर्वांचीच पुण्याई लागत असते; आणि ती जेथें कमी पडली तेथें एकट्यानेंच शोक करून काय उपयोग! तथापि शोकाच्या प्रसंगीं उपयोग आणि अनुपयोग यांचें भान न राहतां मनुष्यानें शोकाला वश होणें अगदी स्वाभाविक आहे; आणि तशी हल्लींच्या प्रसंगीं पुष्कळांची अवस्था होईल यांत कांहीं संशय नाही आणि झाली तर त्यांत कांही दोषही नाहीं.

गोपाळरावजींनीं जी कामगिरी केली ती बहुतेक सर्व लोकांस पूर्ण माहीत असून आजच्या दुःखकारक प्रसंगीं तिचें कोणासही स्मरण झाल्याखेरीज राहाणार नाहीं. एका गरीब ब्राह्मणाच्या मुलानें शाळेंत अभ्यास करून परीक्षा पास झाल्यानंतर कांहीं थोड्या वर्षांतच हत्ती, घोडे, संपत्ति, सत्ता किंवा अशाच प्रकारचीं दुसरीं बाह्य साधनें जवळ नसतां वयाच्या पन्नासाव्या वर्षापूर्वीच सर्व देशांत आपलें नांव आबालवृद्धांचे तोंडी ठेवून जावें, हें कांहीं लहानसहान काम नव्हें; आणि हें काम कोणासही आपल्या बुद्धिमत्तेनें, दीर्घोद्योगाने, सतत उच्च ध्येय मनापुढें ठेवून, केवळ आपल्या कर्तबगारीनें करतां येतें हे गोपाळरावजींच्या चरित्रांतील मुख्य मर्म होय. यांनी प्रथम न्यू स्कुलांत व फर्ग्युसन कॉलेजांत अध्यापकाचें काम करून नंतर सार्वजनिकसभेंत वेल्बी कमिशनपुढें, मुंबईच्या व पुढें हिंदुस्थानच्या कायदेकौन्सिलांत, प्रांतिक सभेंत, किंवा राष्ट्रीयसभेत अनेक प्रकारचीं कामें केलेलीं आहेत, असें यांच्या चरित्राचे वर्णन करीत असतात. कित्येक त्यांच्या बुद्धिमत्तेची प्रशंसा करितात, तर कित्येक त्यांच्या दीर्घोद्योगाची महती गातात. कित्येक त्यांचा सौम्यपणा वर्णन करितात, तर कित्येक त्यांचा निगर्वीपणा गातात. परंतु आमच्या मतें हे बाह्य गुण झाले, आणि यासंबंधानें कांहीं बाबतींत कित्येकांचा नामदार गोखले यांच्याशीं मतभेदही असूं शकेल. पण हे गुण व ही कामगिरी ज्या एका अन्तर्गुणामुळे उदयास येते त्या गुणाबद्दल मतभेद असणें शक्यच नाहीं, असें आमचें कायमचें मत आहे. तो गुण म्हटला म्हणजे निर्लोभ अंतःकरणानें वेळीच आपणांस देशकार्यास वाहून घेणें हा होय.

बालपणीं अभ्यास व तरुणपणीं संसार यथास्थित करून मंदावलेल्या कायिक व मानसिक शक्ति इतर कर्तव्याभावी लोकोपयोगास वाहाणारे पुरुष कोठें आढळून आल्यास त्याबद्दल विशेषशी आदरबुद्धि मनांत उत्पन्न होत नाहीं. पण इंद्रिय-शक्ति शाबूत आहेत, शरीर स्वार्थासाठीं उद्योग करण्यास समर्थ आहे, वार्धक्य अजून दूर राहिलें आहे, आणि संसारांतील सुखाचें स्वरूप अद्याप मनोहर असून तिकडे चित्ताची प्रवृत्ति होणे साहजिक आहे; अशा वेळीं आणि विशेषेंकरून या दिशेनें गेलें असता आपणांस यश मिळण्याचा इतरांपेक्षां कांकणभर अधिक संभव आहे, अशी मनास खात्री वाटत असतांही या सर्व मनोहर देखाव्यांवरून दृष्टि मागें ओढून यथाशक्ति आपल्यास देशकार्यास वाहून घेणें, त्यांत आलेलीं संकटे सोसण्यास कबूल असणें, किंबहुना त्यांतच आनंद मानून त्यासाठीं सतत परिश्रम करण्यास तयार होणे, याला एक प्रकारचा बळकट मनोनिग्रह लागत असतो आणि तो मनोनिग्रह ज्यानें दाखविला, दाखविलाच नव्हे तर आमरणान्त कायम ठेविला, तोच पुरुष धन्य होय. गोपाळराव गोखले यांच्याबरोबर पब्लिक सर्व्हिस कमिशनमध्ये सरकारचे पुष्कळ काळे व गोरे कामगार आहेत; व गोपाळरावजी जे काम करतात तेंच ते करीत आहेत. पण त्यांची या कामाबद्दल स्तुति न करतां गोपाळरावजींचीच आम्ही जी प्रशंसा करतों, त्यांतील बीज हेच होय. एकाचा उद्योग व परिश्रम हें नोकरीच्या कर्तव्याचे फळ आहे, आणि दुसऱ्याचा उद्योग त्यानें आपणा स्वतःस स्वदेशकार्यास वाहून घेतलेल्या स्वार्थत्यागाचें फळ आहे. फळ एकच पण कोणत्या बुद्धीनें मनुष्य त्यासाठीं उद्योग करण्यास प्रवृत्त होतो, हें लक्षांत ठेऊन तदर्थ झटणाऱ्या प्रत्येक पुरुषाची किंमत करावी लागते. आणि या दृष्टीनें पाहूं गेले असतां गोपाळरावजींचे उद्योग व त्यांनीं केलेली कामगिरी नीतिदृष्ट्या, देशहितदृष्ट्या आणि पुरुषार्थदृष्ट्या अत्यंत महत्वाची होती, असें कोणासही वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. यांचा स्वभाव सौम्य असल्यामुळें आपल्या ध्येयाप्रमाणें हातीं घेतलेलें काम सौम्य उपायांनींच पार पाडण्याकडे यांची प्रवृत्ति असे; आणि आमच्यासारख्या कित्येक लोकांस सौम्योपचार अनाठायीं आहेत असें वाटे. पण पथ्य आणि उपचार यांच्या तीव्रातीव्रतेसंबंधानें दोन वैद्यांमध्यें जरी मतभेद झाला, तरी वैद्य या नात्यानें गोपाळरावजींची जी योग्यता होती ती आम्हांसही पूर्णपणें मान्य आहे. आपला देश हल्लीं

ज्या स्थितीत आहे ती स्थिति अत्यंत निकृष्ट असून सर्व बाजूंनीं देश वर येण्यास लोकांच्या ठायी अनेक सद्गुणांचा प्रादुर्भाव झाला पाहिजे, असे जें गोपाळरावजींनीं देशाच्या रोगाचें निदान केले होतें, तें अगदीं अक्षरशः खरे आहे. हे निदानच आधी कित्येकांच्या लक्षांत येत नाहीं; आणि लक्षांत येणाऱ्या हजारो लोकांपैकी एखादाच त्यासाठी आपला वेळ मोडून उपचार करण्यास तयार होत असतो. गोपाळरावजी याच्याही पुढे गेलेले होते; आणि अशा तऱ्हेचें पुरुष या देशांत संख्या फारच थोडे आहेत, हें लक्षात आणलें म्हणजे गोपाळरावांच्या कामगिरीचें महत्त्व पूर्ण लक्षांत आल्याखेरीज राहणार नाही. किंबहुना हल्लींच्या काळातील ब्राह्मणांचे जर काही कर्तव्य असेल तर ते हेंच होय असें आम्ही म्हणूं शकतो. डामडौलास न भुलतां, आपण एकटेच निर्धन जन्मलें तसेंच एकटे जाणार हे लक्षांत आणून ऐहिक सुखाचा त्याग करणे, आणि केवळ देशहितकारक धर्म आचरणे यांतच खरें ब्राह्मणत्व आहे; आणि हा धर्म ज्याने कडक पाळला तो दुसरे कांही करो वा न करो, त्यानें योजलेले उपाय सौम्य असोत वा कडक असोत, केवळ वरील धर्म पाळल्यामुळेच तो देशकर्त्या पुरुषाचे वर्गांत पडून सद्गति पावतो, असे आम्हांस वाटते. या सिद्धांतास नांवे ठेवणारे, त्याची महति कमी समजणारे कांही लोक आहेत, नाहीं असे नाही. पण अशा लोकांच्या मतांमुळे वरील सिद्धांताचे महत्व कमी न होतां, अपवादानें सामान्य सिद्धांतास जी बळकटी येते तीच या आक्षेपामुळें वरील सिद्धांतासही येते, असे आमचें मत आहे.

असो; विद्यार्थिदशेत असल्यापासूनच मनापुढें उच्च ध्येय ठेवल्याने बुद्धिमान् पुरुषास काय करितां येणें शक्य आहे, याचा धडा गोपाळरावजींच्या चरित्रावरून पुढल्या पिढीने घ्यावा, असें त्यांस आमचें सांगणे आहे; तो ते घेतील अशी आम्हांस उमेद आहे. या जगांत कोणीही झाला तरी तो आपल्यासाठींच जन्मला आहे असें नाहीं. देश भरभराटींत असतां ही गोष्ट पुष्कळांच्या डोळ्यापुढें असते. पण त्याला विपन्नावस्था आली म्हणजे विद्वान पुरुषही या सिद्धांताकडे दुर्लक्ष करीत असनात; किंवा अशा दुर्लक्षामुळेंच विपन्नावस्था येते, असें म्हटलें तरी साजण्यासारखें आहे. म्हणून ना. गोखले यांच्या चरित्रावरून जो बोध घ्यावयाचा तो तरुणांनीं होईल तितका लवकर घेण्यास मागें सरूं नये, असें त्यांस आमचे

सांगणें आहे. देशासाठी जे काम करावयाचें आहे, तें अत्यन्त महत्त्वाचेंच नव्हें तर अत्यंत कठीणही आहे. एकाच प्रयत्नाने एकाच वेळीं किंवा एकाच पुरुषाचे हातून तें सिद्ध होण्यासारखें नाहीं. त्य साठी या सर्व गोष्टींची परंपरा कायम राखली पाहिजे; आणि ती राखणें सर्वस्वी पुढील पिढीच्या हातीं आहे. गोपाळराव गोखले यांना जें कांहीं कर्तव्य वाटलें तें ते करून गेले; आणि त्यांच्या कृत्यांप्रमाणे त्यांस परलोकी सद्गति मिळेल, याबद्दल धर्मदृष्ट्या कांहीं शंका नाहीं. पण त्यांनीं आपले कर्तव्य केलें किंवा त्यांना सद्गति मिळाली, येवढें म्हणूनच मागें राहिलेल्या लोकांचें कर्तव्य संपत नाहीं. त्यांच्या मृत्यूनें जें नुकसान झाले आहे, ते सर्व देशाचे असून विशेषतः त्यांच्या आप्तेष्ट वर्गावर व त्यांच्या शिष्यावर हा एक मोठा कठीण प्रसंगच गुदरला आहे, असें म्हटलें पाहिजे. पण ह्या अशा स्थितींतही शांतता आणि समाधान राखून

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

ज्या मार्गाने गुरु किंवा त्यांचेही गुरु गेले तोच लोककल्याणाचा मार्ग पुढें चालवावा, त्यांतच आपलें क्षेम आहे, हे मनुवचन लक्षांत आणून व शोक विसरून पूर्वाचार्यांनी देशाच्या अभ्युदयार्थ जो मार्ग आंखून दिला आहे तोच पुढें उत्साहाने, उमेदीनें, धैर्याने आणि नेटाने चालविण्यास सर्वांनी प्रवृत्त व्हावें, एवढेंच अखेर या दुःखदायक प्रसगीं आमचें सर्वांस दुखवट्याचें सांगणें आहे. पुढचे पडले तर मागच्यांनी आपलें कर्तव्य बजावणे यांतच खरें समाधान आहे, रडण्यांत नाहीं.

---

१८ कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

कै. विष्णुशास्त्री यांचा विद्याभ्यास संपून लेखक या नात्यानें त्यांच्या कारकीर्दीस सुरुवात होण्याच्या वेळीं मागें सांगितल्याप्रमाणें महाराष्ट्रांतील इंग्रजी शिकलेले विद्वान व समाज यांची स्थिति होती. विष्णुशास्त्री यांस सर्वच जुनीं मतें ग्राह्य नव्हतीं, किंवा जुनी समाजव्यवस्था नवीन परिस्थितींत तशीच कायम ठेवतां येईल असें वाटत नव्हतें हें खरें आहे. पण त्याबरोबरच त्यांच्या-

पूर्वीच्या इंग्रजी शिकलेल्या दोन-तीन पिढ्यांनी सुधारणेच्या नांवावर जो हुतुतूचा खेळ सुरू केला होता तो अगदीं अप्रयोजक असून, इंग्रजी शिकलेल्या पुढारी म्हणवणारांच्या अंगीं खरोखर पुढाऱ्यांत जे गुण असावयास पाहिजेत ते नाहींत, हेंही त्यांच्या लक्षांत येऊन चुकले होते. राज्यकर्त्यांच्या गुणांपैकीं पुष्कळ गुण आम्हीं घेण्यासारखे आहेत ही गोष्ट त्यांनी अनेक ठिकाणीं प्रांजलपणें कबूल केलेली आहे; पण पाश्चिमात्य समाजरचना युरोपांतील राष्ट्रांत चांगली चालत असली तरी ती आम्हास तशीच श्रेयस्कर होईल असें पूर्वीच्या पिढीचें जे निःशंक मत होते ते शास्त्रीबुवांस मान्य नव्हतें. शिवाय कोणत्याही समाजास किंवा राष्ट्रास जें एक प्रकारचें वैशिष्टय येतें तें कांहीं विशिष्ट समाज रचना, धर्मबंधनें वगैरे कारणांनीच आलेलें असते. तशा प्रकारचें राष्ट्राचें वैशिष्टय होतां होईल तितके कायम ठेवणे हे पुढाऱ्यांचें कर्तव्य होय. पण तिकडे शास्त्रीबुवांच्यापूर्वीच्या पिढीतलि पुढाऱ्यांनी कधीच लक्ष पुरवलें नव्हतें. फार लांब कशाला ! हिंदुधर्माची खरी तत्त्वे काय आहेत, त्यांतील ग्रंथसमूह कोणत्या प्रकारचा आहे, त्यात धर्माच्या उदात्त तत्त्वांचा विचार केलेला आहे कीं नाहीं वगैरे गोष्टीचाही पुरा शोध एकेश्वरीवाल्यांनीं केलेला नव्हता. सारांश, शास्त्रीबुवांच्यापूर्वीच्या पिढीतील लोकांनी ज्या ज्या चळवळी सुरू केल्या होत्या त्या सर्व केवळ नवीन पाश्चिमात्य शिक्षणास हुरळून जाऊन केलेल्या होत्या. पोक्त विचार, दृढ व सतत अभ्यास, सदाचरण, नीतिधैर्य, किंवा स्वार्थत्याग हे गुण या चळवळीच्या पुरस्कर्त्यांच्या अंगीं नजरेस येत नव्हते. उलट यांचें वर्तन व आचार यांत एक प्रकारची शिथिलता व आचरटपणा आढळून येत होता. जुने तेवढे वाईट असा आपल्यापुढील पिढीचा समज करण्याचा प्रयत्न चालवला होता आणि स्वतःच्या आचरणानें तरुण मंडळींस अव्यवस्थितपणाचा व नीतिदौर्बल्याचा हे कित्ता घालून देत होते. वृद्ध लोकांबद्दल अपूज्य भाव, अंगीकृत कार्य निश्चयानें पार पाडण्याविषयीं अनास्था, नीतिधैर्याचा किंवा आजन्म सतत व्यासंग करून कोणतीही गोष्ट स्वार्थाकडे लक्ष न देतां सिद्धीस नेण्याच्या हौसेचा अभाव इत्यादि अवगुण जर आजमितीस इंग्रजी शिकलेल्या तरुण मंडळींत आढळून येत असले, तर त्याचें सर्व श्रेय विष्णुशास्त्री यांच्यापूर्वीच्या पिढ्यांनीं जो क्रम सुरू केला होता त्यांसच दिलें पाहिजे. या विषवृक्षाचें बीं विष्णुशास्त्री यांच्यापूर्वी फार दिवस लागले होते व

शास्त्रीबुवांच्या लेखाचा जर कांहीं परिणाम झाला असला तर या विषवृक्षाची वाढ थोडीबहुत कमी करण्याकडेसच झाला असें ज्यांस पूर्वीची हकीकत माहीत आहे त्यांस तरी म्हटलेंच पाहिजे. विष्णुशास्त्री यांनीं आपल्या वेळच्या कांही बड्या मंडळीची टर उडवून तरुण पिढीच्या मनांतील वृद्धांबद्दलची पूज्य-बुद्धि घालविली असें कित्येकांचें म्हणणें आहे; पण तें चुकीचें आहे. खरा प्रकार असा आहे की, शास्त्रीबुवांच्या पूर्वीच्या दोन पिढ्यांतील मंडळी, प्राचीन आचारविचार किंवा सामाजिक व धार्मिक व्यवस्था यांच्या पूर्व प्रवर्तकांस मूर्ख ठरवून त्यांच्या जागीं आपण स्थानापन्न होण्याच्या तयारीस लागलेली होती; व त्यांचा असा भरंवसा होता की, आपल्या मागून आपल्या तालमींत तयार झालेली जी तरुण पिढी येईल ती आपलें गौरव करून आपणास अभिनव धर्मसंस्थापकांचे किंवा सामाजिक रचना प्रवर्तन करणाऱ्यांचे अढळ स्थान प्राप्त करून देईल! पण त्यांचे स्वतःचें आचरण अगदीच अव्यवस्थित असल्यामुळें हा त्यांचा भरंवसा तडीस न जातां त्यांच्या अविचाराचीं फळें त्यांस भोगावी लागलीं. ज्या लोकांनीं मनु, शंकराचार्य, रामदास किंवा तुकाराम इत्यादिकांसही मूर्ख ठरवून आचार, विचार, विहार व आहार यांच्या स्वच्छंदावर नवीन धर्माचे निशाण उभें केलें त्यांस त्यांच्या पुढच्या पिढीनें मूर्ख ठरविल्यास ती गोष्ट जगाच्या रहाटीच्या फारशी विरुद्ध झाली असें म्हणतां यावयाचें नाहीं.

विष्णुशास्त्री यांनीं आपल्या लेखांनीं काय कामगिरी बजावली हें समजण्यास वर दिलेल्या तत्पूर्वीच्या दोन तीन पिढ्यांची हकीकत पुरे आहे. राष्ट्राच्या अभ्युदयास स्वभाषा, स्वधर्म यांबद्दल योग्य अभिमान व प्रेम समाजाच्या पुढाऱ्यांच्या आंगीं असणें किती जरूर आहे वगैरे गोष्टीचा विचार न करतां अथवा आपली बलाबलता न पाहतां ज्यांनीं केवळ अभिनव शिक्षणाच्या जोरावर देश-सुधारणेची पताका हातीं घेतली होती त्यांस, शास्त्रीबुवासारखा पुरुष न निपजला असता तरीही अखेरीस अपयशाचेंच धनी व्हावें लागलें असतें. त्यांस जें महत्त्व आलें होतें तें आगांतुक होतें आणि इंग्रजी ज्ञानाचा जास्त प्रसार होऊन विद्वानाचा दर पुढें लवकरच उतरणें अगदीं स्वाभाविक होते व त्याचप्रमाणें झालेंही. विष्णुशास्त्री हे या मंडळीच्या खऱ्या स्वरूपाचें आविष्करण करण्यास केवळ निमित्तमात्र झाले असें म्हटलें तरी चालेल. उतास गेलेलें दूध ज्याप्रमाणें

केव्हांना केव्हां तरी अग्नींत पडून दग्ध व्हावयाचें तशीच या दोन तीन पिढ्यांतील पुरुषांनीं आरंभिलेल्या चळवळीची स्थिति होत आली होती. शास्त्रीबुवास सदर चळवळीवर त्यांच्या पुरस्कर्त्यांवर हल्ला करून त्यांच्या खऱ्या स्वरूपाचें आविष्करण करण्याचा जो मान मिळाला तो ते ज्या कालीं जन्मले त्या कालाचें फल होय, शास्त्रीबुवांच्या इच्छेचें नव्हे. कारण, शास्त्रीबुवा नसते तर दुसरा कोणी तरी पुरुष या कार्यास त्या काळी खचित प्रवृत्त झाला असता. नुसत्या इंग्रजी शिक्षणानें दहापांच नव्या कल्पना मनांत शिरल्याबरोबर कोणताही पुरुष समाजाचा पुढाकार घेण्यास पात्र होतो ही कल्पनाच चुकीची होय; व या कल्पनेच्या पायावर ज्या चळवळींची इमारत उभारली गेली होती त्या चळवळी केव्हांना केव्हां तरी खालीं पडणें अगदीं स्वाभाविक होते. शास्त्रीबुवांनीं त्या पाडल्या असें म्हणण्यापेक्षां त्यांचे दिवस संपायची वेळ आणि शास्त्रीबुवांच्या कारकीर्दीचा प्रारंभ एक झाला हें म्हणणें अधिक सयुक्तिक होय. शास्त्रीबुवांनी या चळवळींतील पोचटपणा ताबडतोब ओळखून तिकडे आपल्या लेखाचा मोर्चा फिरविला, हें त्यांच्या मार्मिकपणाचें फल आहे; व त्यांच्या ठिकाणीं त्या वेळी दुसरा कोणीही पुरुष असता तरी त्यानें असेंच वर्तन केलें असतें.

वरील हकीकतीवरून सवंग लोकप्रियता मिळविण्याकरितां शास्त्रीबुवांनीं आपल्या वेळच्या चळवळीवर हल्ला केला असा जो कित्येकांचा आक्षेप आहे, तो किती निरर्थक आहे हें सहज दिसून येईल. शास्त्रीबुवांनी ज्या चळवळींवर हल्ला केला त्यांचा पोकळपणा व त्यांच्या पुरस्कर्त्यांच्या वर्तनाचा अव्यवस्थितपणा लोकांच्या नजरेस येऊन पुष्कळ दिवस झाले होते. परंतु या पुढारी म्हणविणाऱ्या मंडळींच्या कह्यांतून त्यांच्याच योग्यतेचा पुरुष अद्याप कोणी बाहेर पडला नसल्यामुळें पुष्कळांस जरी या चळवळी उतावळीच्या व अविचाराच्या वाटत, तरी त्यासंबंधी सोपपत्तिक लेख लिहून सदर चळवळी अगर त्यांच्या पुरस्कर्त्यांची खरी स्थिति लोकांपुढें मांडण्यास कोणी तयार झाला नव्हता. विष्णुशास्त्री हे अशा प्रकारचे पहिलेच टीकाकार होत. यांस मार्मिकपणाचा संस्कार पितृपरंपरेनेंच प्राप्त झाला होता. व मराठी आणि संस्कृत ग्रंथांशीं त्यांचा परिचयही इतरांपेक्षां सहजगत्या अधिक झालेला असून हिंदुस्थानच्या व पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या इतिहासाच्या वाचनानें व मननानें राष्ट्राच्या अभ्युदयास कोणत्या प्रकारचे पुढारी लागतात अथवा त्यांच्या अंगीं कोणते गुण असावे लाग-

तात हें त्यांस जास्त चांगलें अवगत झालेलें होते. इतके गुण असूनही ते कदाचित् पूर्वीच्या पिढीच्या विद्वानांच्या धर्तीवरच गेले असते. परंतु कालमानानें इंग्रजी शिक्षणाचें महत्व कमी होत गेलें होतें; व त्यांतल्यात्यांत विशेष लक्षांत ठेवण्या-जोगी गोष्ट ही की, विष्णुशास्त्री हे स्वभावताच अल्पसंतुष्ट असल्यामुळें आपल्या विद्येचा व गुणांचा स्वतःच्या बढतीकडे उपयोग करून घेण्यापेक्षां लोकांत खऱ्या ज्ञानाचा व विचारांचा जेणेंकरून प्रसार होईल ते काम अधिक महत्त्वाचें आहे असें त्यांस वाटत असे. अशा स्थितींत त्यांनी आपल्या कर्तव्याची जी दिशा ठरविली व ज्या दिशेनें काम करण्याचा आपला निश्चय तडीस नेण्याचा त्यांनीं शेवटपर्यंत प्रयत्न केला, त्याबद्दल त्यांस नांवे ठेवणें म्हणजे आपला गाजरपारखेपणा व्यक्त करणें होय. एकेश्वरीमताचे किंवा प्रार्थनासमाजाचे पोवाडे शास्त्रीबुवांनी गाइले नाहींत म्हणून तत्पक्षीय लोक त्यांस नांवे ठेवितात. पण ज्यांनी ह्या संस्था उभारल्या त्यांपैकी एका तरी पुरुषानें या संस्थांची मते संयुक्तिक असून सर्व पूर्वाचार सोडून लोकांनी तीं घेण्यासारखी आहेत असें प्रतिपादन करण्यांत आपलें सर्वस्व वेचिलें आहे काय ? मग शास्त्रीबुवानीं त्यांचे पोवाडे गाइले नाहींत म्हणून त्यांस दोष देणें म्हणजे 'मी जें कांहीं भांगेच्या तारेंत बोललों त्याचे दुसरा कोणी पंडित समर्थन करीत नाही' म्हणून पंडितवर्गास दूषण देण्याइतकेंच असमंजस नव्हे काय ? आपल्या पूर्वीच्या पिढींतील लोकांनीं आरंभिलेल्या चळवळी निर्जीव व पोचट आहेत अशी मनाची एकदां खात्री झाल्यावर त्यांचें खरें स्वरूप लोकांपुढें मांडणें हें देशहितासाठीं झटणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याचें कर्तव्य नव्हे काय ? आणि शास्त्रीबुवांनी ते कर्तव्य केलें म्हणून त्यांस कां नांवें ठेवावी हें मला समजत नाही. ह्या चळवळींचे खरे स्वरूप लोकांपुढें मांडण्यास ज्या साधानांची जरूरी होती ती सर्व साधनें शास्त्रीबुवांस उपलब्ध होतीं. पहिली गोष्ट अशी कीं, या चळवळी ज्यांनीं उभारल्या होत्या त्यांची नीतिदृष्ट्या, धर्मदृष्ट्या किंवा आचारदृष्ट्या योग्यता किती होती हें त्यास पूर्णपणें माहीत होतें. तसेच दहावीस वर्षांच्या अनुभवानें या चळवळी लोकांस कितपत हितकारक होऊं शकतील याचाही त्यांस अदमास आलेला होता; व त्यांत काय काय दोष आहेत ते ताबडतोब ओळखून लोकांपुढें सदर दोषांचें चित्र हुबेहुब वठविण्याइतका मार्मिकपणा व कल्पकताही त्यांचे अंगांत होती. अशा स्थितींस

त्यांचे लेख चटकदार व लोकप्रिय झाले यांत कांहीएक नवल नाहीं. लोकांस या गोष्टी हव्या होत्या, व तत्कालीन पुढारी मंडळीची कानउघाडणी करणारा पुरुष केव्हां पुढें येतो याची ते अगदीं वाट पाहात होते. अशा वेळीं शास्त्रीबुवांखेरीज दुसऱ्या कोणी हें काम केलें असते तर तेंही लोकप्रिय झालें असते. पण शास्त्रीबुवांनीं तें केल्यामुळें त्यांच्या मार्मिकपणाची त्यात अधिक भर पडून तेंच काम अधिक सफाईनें तडीस गेलें एवढाच काय तो विशेष होय.

---

१९ मराठी भाषेची लेखनपद्धति

नंबर १

या विषयावर अलीकडे वर्तमानपत्रांतून चर्चा होऊं लागली आहे हें एक सुचिन्ह होय. रा. रा. साने, गोडबोले आणि हातवळणे या महाराष्ट्र मुनित्रयांचा वरील विषयावर ग्रंथ प्रसिद्ध होऊन आज सुमारे ४ वर्षें झाली. परंतु त्यासंबंधानें आतांपर्यंत वर्तमानपत्रांतून फारशी चर्चा झालेली आम्हांस माहीत नाही. ग्रंथकारांनीं बऱ्याच विद्वान [illegible]कांचे अभिप्राय मागवून ते पुस्तकांतही प्रसिद्ध केलेले आहेत; परंतु त्या[illegible]च्या पलीकडे या ग्रंथांतील प्रमेय किंवा सिद्धांत यांजवर विशेष चर्चा झालेली [illegible]दिसत नाही. आज हा विषय उपस्थित होण्याचे कारण कीं वरील तीन ग्रंथकारांपैकीं रा. सा. साने हे हल्ली सरकारनें नेमलेल्या बुककमिटीचे मेंबर असून सदर कमिटीनें महाराष्ट्र भाषेची नवीन होणारी क्रमिक पुस्तकें कोणत्या लेखनपद्धतीनें छापावीं हा विषय हातीं घेतला आहे; व कित्येकांस अशी भीति पडली आहे कीं, पूर्वापार चालत आलेली जी मराठीची लेखनपद्धति आहे तीस अजिबात फाटा मिळून यापुढें कांहीं तरी वेडीविद्री लेखनपद्धति लहान पोरांत शिकविली जाऊन बिचाऱ्या मराठी भाषेचें पुढच्या पिढींत मातेरें होऊन जाणारें आहे; ही भीति खरी असेल तर या योजलेल्या क्रमाविरुद्ध एव्हांपासूनच ओरड करून तो अंमलांत येऊं न देण्याची खटपट करणें अवश्य आहे. इंग्रजसरकारचें राज्य आमच्यावर झालें म्हणून ते आमच्या भाषेंतील सर्व ऱ्हस्वदीर्घ वेलांट्यावर झालेंच पाहिजे असा कांहीं कायदा नाहीं अगर सरकारची इच्छाही नाहीं. भाषेचे शास्ते निराळेच आहेत, आणि जूर कदा-

चित् कांहीं लोक अभिमानानें किंवा अन्यकारणानें सरकारचें साहाय्य घेऊन आपल्या मताचा शिरजोरपणा भाषेवर चालवूं पाहतील, तर प्रतिकार करणें हें आमचें कर्तव्य होय. प्रश्न एवढाच कीं, अशा प्रकारचा क्रम हल्लीं सुरू झाला आहे कीं काय, अथवा होण्याची भीति आहे कीं काय ? असेल तर तिचा प्रतिकार करण्यास आम्ही उद्युक्त झाले पाहिजे, नसेल तर त्याचें खरें स्वरूप काय हे लोकांपुढें मांडलें पाहिजे.

"शुद्ध कसें लिहावें आणि शुद्ध कसें बोलावे, हे व्याकरण शिकल्यानें समजतें" असा व्याकरणशास्त्राचा उपयोग आज कित्येक पिढ्या आम्ही ऐकत व पढत आलों आहों. 'येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः। तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः॥' हा श्लोक तर सर्वप्रसिद्ध आहे. अर्थात् वैय्याकरण हे भाषेचे शास्ते होत हे मत फार प्राचीन असून त्यासंबंधानें कोणाचाही मतभेद नाही. तथापि त्याची भाषेवर असलेली सत्ता अनियंत्रित नाहीं हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. कारण आधी भाषा आणि मग व्याकरण हा न्याय 'प्रयोगशरणा वैय्याकरणाः' या म्हणीवरूनच स्पष्ट होत आहे. कोणत्याही भाषेंतील शब्दांचीं निरनिराळी स्वतंत्र रूपें बनविणे किंवा नवीन प्रयोग प्रचारांत आणणे हे वैय्याकरणाचे काम नव्हे, व तशा रीतीने तो जर प्रयत्न करील तर त्यास यशही यावयाचे नाही. लोकामध्ये जे शब्द, अक्षरें, वर्ण, प्रयोग किंवा उच्चार प्रचलित आहेत तेच घेऊन त्यास लागू होतील असे सामान्य नियम किंवा अपवाद शोधून काढणे आणि सदर नियमापवादांची शास्त्रीयरीत्या व्यवस्था लावणे हे वैय्याकरणाचे पहिलें कर्तव्य होय. वैय्याकरणांनी हे काम केलें म्हणजे त्याचा स्वभावतःच असा परिणाम होतो कीं, सामान्य नियमास अनुसरून जी रूपें किंवा प्रयोग नाहीत त्यांस भाषेंतून हळूहळू फाटा मिळत जातो; आणि तसें झालें म्हणजे कांही काळाने अपवादाची संख्या कमी होऊन भाषेस स्थैर्य आणि त्याचबरोबर सरलताही प्राप्त होते. वैय्याकरणांची निंदा करणारे किंवा त्यांच्या उद्योगाचें महत्त्व कमी मानणारे लोक प्राचीन काळींही झालेले आहेत व अद्यापही दृष्टीस पडतात. तथापि अशा आक्षेपांनी व्याकरणशास्त्राचें किंबहुना कोणत्याही शास्त्राचें, महत्त्व व उपयोग कमी झाला किंवा होतो असें आढळण्यांत येत नाही. नियमित सत्ता असलेला राजा आणि प्रजा यांच्यामध्यें जो संबंध असतो तोच

किंवा तशा प्रकारचा वैय्याकरण आणि भाषेतील शब्द यांच्यामध्यें आहे. शब्दांस शिस्त लावणें हें जरी व्याकरणशास्त्रकाराचें कर्तव्य आहे तरी शास्त्रकारांस मन मानेल त्याप्रमाणे वागतां येत नाही. ‘ तूं काय केलेंस ’ या प्रयोगास सतरा व्याकरणकारांनी अशुद्ध म्हटले तरी मराठी भाषा बोलणारांनीं त्यास जोंपर्यंत सोडलें नाही तोंपर्यंत कोणत्या तरी अपवादाखालीं म्हणून व्याकरणनियमांत त्याचा समावेश केलाच पाहिजे. ‘ स्थितस्य गतिश्चिंतनीया ’ हें तत्त्व वैय्याकरणांनी नेहमीच लक्षांत ठेवले पाहिजे व त्याप्रमाणे ते जोपर्यंत चालत आहेत तोंपर्यंत त्यांचे नियम कोणत्याही आक्षेपास पात्र व्हावयाचे नाहींत.

व्याकरणकारांच्या अधिकारासंबंधानें वर दोन शब्द लिहिले आहेत ते लिहिण्याचे कारण एवढेच की, हल्ली जो वादविवाद चालू आहे त्यांत याकडे थोडेसें दुर्लक्ष झालेले दिसते. रा. सा. साने, गोडबोले व हातवळणे यांच्या ‘मराठी भाषेतील लेखनपद्धति ’ या ग्रंथांत जितक्या गोष्टी सांगितल्या आहेत तितक्या सर्व हल्लीची बुककमिटी अमलांत आणणार आहे किंवा फक्त ऱ्हस्व दीर्घ आणि अनुस्वार यांबद्दलच कांही सामान्य नियमाप्रमाणें व्यवस्था करणार आहे हें अद्याप पुरे बाहेर पडले नाही. तथापि जी कमिटी व्यंजनाचा कठतालव्यादि स्थानभेद झुगारून देऊन लहान मुलांस अक्षराच्या आकृतीप्रमाणें सोपीं व कठीण अक्षरें शिकविणार ती कमिटी व्याकरणशास्त्राच्या आंत फार खोल शिरेल, असें आम्हांस वाटत नाही. कसेंही असो, एवढी गोष्ट खरी आहे की कमिटीपुढें आज हा प्रश्न आला आहे व प्रसंगानुसार त्याचा जरी थोडा जास्त खुलासेवार विचार केला तरी त्यांत कांही वावगे होणार नाही. मराठी भाषेतील शब्द विशेषेंकरून शब्दांतील अंत्य किंवा उपांत्य वर्ण किंवा अनुस्वार हे कसे लिहावे, हा मुख्य प्रश्न आहे. कित्येक संस्कृताचे अभिमानी असून, संस्कृत शब्दास प्राकृत भाषेंत निराळ्या रीतीने लिहिणें प्रशस्त नाही असें त्यांचें म्हणणें आहे. दुसरा पक्ष असा आहे कीं, मराठी भाषा ही जरी प्राकृतद्वारां संस्कृतापासून निघाली असली तरी मराठी भाषेचे म्हणून कांहीं स्वतंत्र नियम आहेत; व ते नियम मराठी भाषेंत आलेल्या संस्कृत शब्दासही अवश्य लावले पाहिजेत. तिसरा पक्ष केवळ उच्चारशरण आहे. म्हणजे शब्दाचा जसा उच्चार करतों तसा तो लिहावा, इतर गोष्टीकडे लक्ष देण्याची जरूर नाहीं, असें त्यांचें म्हणणें आहे. चवथा पक्ष व्युत्पत्ती, भाषेची सोय आणि उच्चार,

या सर्वांसही सारासार विचारानें महत्त्व देऊन त्याप्रमाणें लेखनपद्धतीचे नियम ठरवावे, अशा मताचा आहे. यांपैकीं कोणता पक्ष ग्राह्य याचें पहिल्यानें थोडें विवेचन करणें जरूर आहे.

पहिल्यानें उच्चारवादी पक्षाचें परीक्षण करूं. ज्याप्रमाणें उच्चार करावयाचा तसा शब्द लिहावयाचा म्हटलें तर प्रायः सर्वत्र अनवस्था होण्याचा प्रसंग आहे. उच्चार प्रमाण धरावयाचा तो कोणता? सुशिक्षित वर्गाचा कीं अशिक्षित वर्गाचा? सुशिक्षित वर्गाचा म्हणावें तर भाषा बोलण्याचा अधिकार सुशिक्षित वर्गास आहे आणि अशिक्षित वर्गास नाही, असें मानतां येत नाहीं. शिवाय सुशिक्षित वर्गांत तरी बोलण्याची पद्धत एकच कोठे आहे? कोंकण आणि देश, यांवरील उच्चार निरनिराळे आहेत. इतकेंच नव्हे तर, घाटावरही, खानदेशी, धारवाडी, मिरजसांगलीकडील, इंदुरी, ग्वाल्हेरी, वगैरे उच्चार निरनिराळेच पडतात. आमच्याच देशांत ही स्थिति आहे असें नाहीं, तर विलायतेंत इंग्रजी भाषेसंबंधानेंही अशीच अवस्था आहे. वेल्स, स्कॉटलंड, आयर्लंड किंवा खुद्द इंग्लंडांतील उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील परगणे यांतले अशिक्षितांचेच नव्हे तर सुशिक्षितांचेही उच्चार निरनिराळे होतात; इतकेंच नव्हे तर हिंदुस्थानांत हिंदू लोक जें इंग्रजी बोलतात तेंही मद्रास, मुंबई, बंगाल या प्रांतांत थोडेसे निरनिराळ्या रीतीनें बोलतात. सामान्यतः असेंही म्हणतां येईल कीं, कोणीही मनुष्य आपली जन्मभाषा सोडून इतर भाषा बोलूं लागला म्हणजे जन्मभाषेच्या उच्चाराची त्यास जी जन्मतःच संवय लागते तिचीच झांक दुसऱ्या भाषेच्या उच्चारांत आढळून येते. साहेब लोक मराठी भाषा कशी बोलतात, याचा ज्यानें थोडासा विचार केला असेल त्यास ही गोष्ट सहज कळून येईल. उदाहरणार्थ, मराठी भाषेंत 'तुम्ही' हा शब्द दुसऱ्या अक्षरावर जोर देऊन उच्चारतात. पण इंग्रजी भाषेंत अशा प्रकारच्या शब्दांत पहिल्या अक्षरावर जोर देण्याची पद्धत असल्यामुळे साहेब लोक त्याचा उच्चार "तुम्ही" किंवा "टु मी" असा वेडावांकडा करीत असतात. सारांश, केवळ उच्चाराकडे पाहून शब्द लिहावयाचे म्हटल्यास भाषेस स्थैर्य व निश्चितपणा कधींही यावयाचा नाहीं. इंग्रजी भाषेंत तर यासंबंधानें अतिशयच घोटाळा आहे. Honour या शब्दांतील h चा उच्चार होत नाहीं; तर Ascend, Descend या शब्दांतील c चा उच्चार बोलतांना कोणी करीत नाहीं. Know याचा

उच्चार क्नो असा व्हावयास पाहिजे पण तोही नो म्हणजे no च्या उच्चाराप्रमाणेंच होतो. या तऱ्हेचीं इंग्रजी भाषेंत दुसरीं पुष्कळ उदाहरणें आहेत व हें सर्व वैलक्षण्य काढून टाकून उच्चाराप्रमाणेंच हे शब्द लिहावे, असें प्रतिपादन करणारी कांहीं मंडळी इंग्लंडांत निघाली आहेत, नाही असें नाहीं; पण दुसऱ्या पक्षीं असें दाखविण्यांत आलें आहे कीं, हे शब्द लिहितांना केवळ त्यांच्या उच्चाराकडे नजर न देतां त्यांच्या व्युत्पत्तीकडेही लक्ष दिलें पाहिजे. उदाहरणार्थ, Ascend यांत स्कंद, आणि Know यांत ज्ञा (ज्या) हे जर मूळ धातू आहेत तर व्युत्पत्तीच्या दृष्टीनें त्यांची लिहिण्याची पद्धत Spelling बरोबर आहे. तसेंच इंग्रजी भाषेंत a या स्वराचे ऱ्हस्व दीर्घ भेदानें सहा उच्चार होतात हें इंग्रजी व्याकरणांतून व कोशांतून स्पष्ट दिलें आहे. तथापि याबद्दल सहा दुसरे स्वर घालण्याचे किंवा विलायतेंतील शाळांतून चालणाऱ्या क्रमिक पुस्तकांत शब्दाचें जें Spelling येतें त्यांत a या स्वरास खाली वर टिंबें देऊन सहा प्रकारें अलंकृत करण्याचें विलायतेंतील कोणत्याही बुककमिटीनें योजलेलें आमच्या ऐकण्यांत नाहीं. आणि कोणी योजल्यास त्याप्रमाणें व्यवस्था होईल की नाहीं, याचाही संशय आहे. सर्व जगभर जी भाषा चालू होण्याचा रंग आहे किंवा व्हावी असें म्हणणें आहे, तिच्यासंबंधानें जर ही स्थिति तर आज अप्रौढ असलेल्या मराठी भाषेच्या शब्दांची स्वैरगति किती जखडून टाकावी, याबद्दल कोणासही शंका येणे अगदी स्वाभाविक आहे. संस्कृतामध्यें शब्दांचीं रूपें व उच्चार यांस इतर कोणत्याही भाषेपेक्षां अधिक स्थैर्य आलेलें आहे खरें; पण हें स्थैर्य संस्कृत बोलण्याची भाषा होती तेव्हां आलें असावें असें दिसत नाहीं. तसें असतें तर वेदामध्यें 'कृ' धातूची तीन गणांतली रूपें किंवा हलंत नामांची अजन्त नामांप्रमाणें रूपें आढळण्यांत आलीं नसतीं. पाणिनीच्या व्याकरणानें संस्कृत भाषेस स्थैर्य आलें आहे खरें; पण पाणिनीच्या कालीं किंवा त्या सुमारास संस्कृत भाषा लोकांच्या बोलण्यांत नव्हती, असा पुष्कळ विद्वानांचा अभिप्राय आहे. आणि तो खरा असेल तर प्रचारांतून गेलेल्या भाषेचें नियमन करणें, या दोन गोष्टींत भेद केला पाहिजे. झाड पुरें वाढलें असतां त्याचा विचार लक्षपूर्वक अवलोकन करून त्याची मर्यादा ठरवणें जितकें शक्य आहे तितकें ज्याची वाढ अद्याप पुरी झाली नाही अशा झाडाची मर्यादा ठरवणें शक्य होत नाहीं. सारांश, ज्या भाषा आज लोक बोलत

आहेत त्यांचीं कारणें संस्कृताप्रमाणें पूर्ण होणें बहुधा अशक्य होय. तथापि व्याकरणाच्या नियमांनीं वाढलेल्या भाषेचेंही शोधन करूं नये, हें म्हणणें शहाणपणाचें होणार नाहीं. अशा स्थितींत वैय्याकरणांच्या अधिकारांस कांहीं मर्यादा आहे, एवढाच काय तो वरील उदाहरणांवरून बोध घ्यावयाचा आहे. उच्चाराप्रमाणें लिहिण्याची पद्धत ठेवणें नेहमीं शक्य नाही, यास दुसरींही आणखी कारणें आहेत; पण त्यांचा विचार करणें पुढील लेखावर टाकणें भाग आहे.

नंबर २

कोणत्याही भाषेची लेखनपद्धति ठरवण्यास जीं साधने आहेत त्यांपैकीं उच्चार हें जरी एक साधन असलें, तथापि केवळ उच्चाराकडे नजर देऊन लेखनपद्धति ठरवणें कितपत प्रशस्त आहे याचा इंग्रजी भाषेंतील उदाहरणें देऊन गेल्या अंकी थोडासा विचार केला आहे. व्युत्पत्तीकडे लक्ष न देतां केवळ उच्चारावरून लेखनपद्धति ठरवावयाची म्हटली तर लिहिण्याची भाषा दर पंचवीस तीस वर्षांत पालटावी लागेल. इतकेंच नव्हे तर लिहिण्याच्या भाषेंत कांहींच कायमपणा राहावयाचा नाहीं. जिभेपेक्षां लेखणी जात्याच अधिक स्थिर असल्यामुळें कोणत्याही भाषेंतील लेखनपद्धतीस जितकें स्थैर्य असतें तितकें उच्चारपद्धतीस असत नाहीं; व म्हणूनच लेखनपद्धतीस हरएक भाषेंत महत्त्व देतात. लिहिणें किंवा वाचणें यांत सारखा मेळ कधींच राहत नाहीं. विशेषेंकरून ज्या भाषा लोकांच्या बोलण्यांत म्हणजे जिवंत आहेत त्यांतील शब्दांचे उच्चार तर ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांकडूनच प्रथमतः तरी समजून घेतले पाहिजेत. Put याचा उच्चार 'पुट' कां आणि But याचा उच्चार 'बट' कां? याचें उत्तर इंग्रजी भाषेंत उच्चारांच्या संख्येपेक्षां अक्षरांची संख्या कमी असें सामान्यतः दिलें जातें व तें खरेंही आहे. तथापि इंग्रजी शब्द व उच्चार यांच्यासंबंधानें जो हा घोटाळा आहे तो संस्कृत व मराठी या भाषांत अगदींच नाहीं असें समजूं नये. उदाहरणार्थ, चवर्ग म्हणजे च, छ, ज, झ, ञ हीं अक्षरें घ्या. या सर्व अक्षरांचे मराठींत दोन प्रकारचे उच्चार होतात; एक तालव्य व एक दंत-तालव्य. आणि कित्येक वेळां या दोन प्रकारच्या उच्चारानें अर्थांतही मोठा फरक पडतो. जसें, चरक (वैद्यक—ग्रंथकर्ता) आणि

चरक (उसाचा); चार (४ थी संख्या) आणि चार (वेडेचार या शब्दांतील). च–काराच्या उच्चाराचे हे दोन भेद एका चच्यापाठीमागें टिंब देऊन (जसें–० च) व दुसरा जशाचा तसाच काढून दाखवावेत, अशी युक्ति दादोबाच्या वेळी निघाली होती; व मोल्स्वर्थच्यापूर्वी शिळेवर छापलेल्या शास्त्रांच्या मराठी कोशांत याच पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे. पण हा खटाटोप पुढें कोणी चालवला नाही. मराठी ज्यांची जन्मभाषा आहे अशा लहान मुलास हे उच्चार निरनिराळे आहेत असे सांगण्याची कधीच जरूर पडत नाही. साहेबलोकांसारखे परकीय लोक जेव्हां मराठी भाषा शिकतात तेव्हां त्यांच्याकरतां या उच्चारभेदांची फोड करणें जरूर पडतें. पण मराठी भाषेची शालोपयोगी पुस्तकें कांही साहेब-लोकांकरितां लिहावयाची नाहीत हेही त्याबरोबर लक्षांत ठेवलें पाहिजे. बऱ्याच वर्षांपूर्वी कै. बापुसाहेब भाजेकर यांनीं केलेल्या मनोरमा नाटकांत ‘ केलें ’ या-ऐवजीं केलं,’ ‘ असे ’ याऐवजी ‘ असं ’ वगैरे लिहिण्याचे प्रकार पुस्तकांत घालून ते रूढ करण्याचा प्रयत्न झाला होता, पण तोही सफल झाला नाहीं. सारांश, उच्चाराप्रमाणें सर्वांशी भाषेची लेखनपद्धति ठेवणें बहुतेक अशक्यच होय असें म्हटलें तरी चालेल. कित्येकांना असे वाटत असेल कीं, हल्लीं आपण लिहितो ती पद्धति उच्चाराला पुष्कळ अंशी धरून आहे. पण जरा विचार केला असतां असें आढळून येईल कीं हेही म्हणणें खरें नाही. उदाहरणार्थ, आपण ‘ घर ’, ‘ मठ ’, ‘ नथ ’ वगैरे शब्द घेऊं. या प्रत्येक शब्दांत दोन स्वर असून ते दोन्ही अकारच आहेत. पण पहिल्या घ, म आणि न या तिहींमधील अकार पुढच्या अकारापेक्षां जरा उंच स्वरानें म्हणावा लागतो. पारिभाषिक शब्दानें हाच नियम सांगावयाचा असला तर ‘ घर ’ यांतील घ–मधला अ उदात्त (दीर्घ नव्हे) आहे असें म्हटलें पाहिजे; आणि लेखनपद्धति उच्चारास अनुसरून ठेवावयाची असेल तर घर हा शब्द घSSर असा लिहिला पाहिजे. बरें, घर या शब्दास द्वितीया विभक्ति लावून ‘घरास’ असें रूप झालें म्हणजे घर या शब्दां-तील ‘ घ ’ चे उदात्तत्व नाहीसे होऊन घ–वर पडणारा जोर ‘ रा ’ वर जातो. वेदांतील मंत्रांचे बरोबर उच्चार कायम राहावेत, म्हणून प्रत्येक स्वराचे ऱ्हस्व, दीर्घ आणि लुप्त यांखेरीज उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित, व संवृत आणि विवृत, असे जे पाणिनीने भेद केले आहेत ते एवढ्याकरितां होत. कोणतेंही वाक्य लिहिलें असतां त्यांतील शब्दांमध्यें आलेल्या स्वरांपैकीं उदात्त कोणते व

अनुदात्त कोणते हें समजल्याखेरीज त्या वाक्याचा बरोबर उच्चार कधींही करतां यावयाचा नाही. वेदांमधील मंत्रांस जे स्वर दिलेले आहेत ते याच-करितां होत. पण त्यांचा उच्चार मात्र कसा करावयाचा हें आम्ही विसरून गेलों आहों. " अग्निमीळे पुरोहितं " यांतील ' मी ' व ' हि ' हीं अक्षरें उदात्त आहेत व ती इतर अक्षरांपेक्षां जरा उच्च स्वरानें म्हटलीं पाहिजेत. तथापि या उच्चाराचा उच्चनीचपणा हल्ली जसा विद्यार्थ्यांची शेंडी धरधरून व्यक्त करतात तसा पूर्वी खचित करत नसावे. वेदांतील संस्कृत ही एकदां बोलण्याची भाषा असावी; आणि जेव्हां ती तशी होती तेव्हां एक मनुष्य दुसऱ्यास भेटला असतां हल्ली वैदिक जसे स्वर देऊन म्हणतात तसें बोलत असेल असें मानतां येत नाही. ही संस्कृताची गोष्ट झाली. पण मराठीचा असाच प्रकार आहे हे एकदम लक्षांत येत नाही. ' तरवार ' हा शब्द कित्येक लोक 'तर्वार' असा लिहितात; व त्यास कारण उच्चार तसा होतो असें म्हणतात. पण ही चूक आहे. ' तरवार ' यांत चार अक्षरें असून उच्चाराचा जोर ' वा ' वर पडल्यामुळे मागच्या ' र ' चा उच्चार अर्धवट करावा लागतो, व उदात्त, अनुदात्त इत्यादि स्वरांचे आरोहावरोह लेखनपद्धतीत दाखवण्याची चिन्हे जर मराठीत असती तर ' तर्वार ' असें वेडेवांकडे लिहिण्याची कल्पना कोणी सुचवली नसती. लहान मुलें चांगली अक्षर-ओळख होण्यापूर्वी शब्दांतील अक्षरें पृथक् पृथक् वाचतात, म्हणून तोच मराठी भाषेंतील शब्दांचा खरा उच्चार असें जर कोणी म्हणेल तर तें जितके समंजस दिसेल, तितकेंच ' तरवार ' शब्दांतील पहिल्या ' र ' चा उच्चार प्रौढ माणसे बोलतांना स्पष्ट करत नाहींत म्हणून तो शब्द 'तर्वार' असा लिहावा हे म्हणणें सयुक्तिक होय. 'घर' या शब्दांतील ' घ ' र मधील ' अ ' ची जी स्थिति सांगितली तीच मराठी भाषेंतील ' आ ' स्वराचीही आहे. उदाहरणार्थ, ' पाह ' धातु घ्या. हा ' पश्य ' धातूचा अपभ्रंश असल्यामुळें पहिलें अक्षर म्हणजे ' पा ' दीर्घ आहे; व वर्तमानकाली ' पाहतों ' अशी रूपें होतात. पण आज्ञार्थी ' पाहा ' असें वास्तविक रूप होत असतांही दोन दीर्घांचा एकदम उदात्त उच्चार होणें कठिण पडत असल्यामुळें ' पाहा ' यांतील पहिला ' आ ' हलका म्हणतात इतकेंच नव्हे, तर ' पाहा ' या रूपाऐवजीं पहा असेंही रूप प्रचारांत आलें आहे. ' आपण ' या शब्दांतील ' आ ' आणि आपल्या या शब्दांतील पहिला ' आ ' यांच्या उच्चारांतही भेद आहे. पण तसा भेद लिहि-

त्यांना दाखवण्याचा मराठींत कधीं कोणी प्रयत्न केला नाही. इतकेंच नव्हे तर तसा प्रयत्न केला असतां तो हास्यास्पद आणि निरुपयोगी होईल. उदाहरणार्थ, "मी आपल्या घरीं गेलों" असें लिहूं लागलों तर लिहिण्याच्या पद्धतीस सुलभता न येतां उलट हा सर्व खटाटोप उपहासास्पद होईल. 'जसें बोलावें तसें लिहावें' हें तत्त्व तोंडानें उच्चारणे जितकें सोपें आहे तितकेंच तें अमलांत आणणें कठिण आहे हें यावरून दिसून येईल. इंग्रजी भाषेंतही शब्दांतील कांहीं स्वरांवर जोर देतात व कांही स्वर बिनजोरी असतात; आणि कित्येकदां तर या जोरानें आणि बिनजोरानें (accent) शब्दाच्या अर्थांतही भेद पडतो, हें इंग्रजी चौथ्या इयत्तेंतील पोरासही माहीत आहे, पण यामुळें इंग्रजी भाषेच्या लेखनपद्धतीत म्हणजे छापलेल्या पुस्तकांच्या लेखनपद्धतींत या accent चा कोठें उपयोग करत नाहीत. पोटांतून वारा वर निघून मुखांतील निरनिराळीं स्थानें आणि जिव्हा यांच्या संयोगानें जें स्वरवैचित्र्य उत्पन्न करतों तें सर्व लेखणीच्या टोंकानें कागदावर व्यक्त करणें बहुतेक अशक्य आहे असें म्हटलें तरी चालेल. पाणिनीसारख्या वैय्याकरणांनीं सोळा स्वर आणि छत्तीस व्यंजनें करून त्यांतही पुनः उदात्त, अनुदात्त, संवृत, निववृत, यम, उपध्मानी वगैरे जरी भेद केलेले आहेत, तथापि ही सर्व सामुग्री तोंडांतील वायूच्या खेळांचें लेखनपद्धतीत पूर्ण प्रतिबिंब उतरवण्याला पुरी पडत नाहीं; मग मराठी भाषेची काय कथा ? कानडींत व इंग्रजीत 'ए' हा स्वर ऱ्हस्व आहे हें पुष्कळांस माहीत असेलच. मराठींत व संस्कृतांत 'ए' हा शब्द दीर्घ मानला आहे. तथापि 'एक' या शब्दांतील 'ए' आणि 'एकदम' या शब्दांतील 'ए' यांच्या उच्चारांत भेद आहे हें कोणाच्याही लक्षांत येईल. हे उच्चाराचे भेद ती ती भाषा बोलणाराकडूनच समजून घेतले पाहिजेत. आणि तसे समजून न घेतां केवळ लेखनपद्धतीवरून उच्चार करण्याचा जर कोणी प्रयत्न करील, तर मराठी लहान मुलांप्रमाणें एक तर तो प्रत्येक अक्षराचा निरनिराळा उच्चार करत जाईल, किंवा त्याची जन्मभाषा निराळी असल्यास त्या जन्मभाषेंतील उच्चाराची रीत मराठी शब्दास लावून साहेबलोक मराठीचा उच्चार करतात त्याप्रमाणें वेडावाकडा उच्चार करील. कानडी लोक मराठी बोलावयास लागले असतां किंवा मराठी लोक कानडी बोलावयास लागले असतां अथवा हिंदुस्थानांतील कोणताही मनुष्य इंग्रजी

बोलावयास लागला असतां थोडाबहुत तरी अशा प्रकारचा उच्चार-संकर-किंवा त्यास वर्णसंकर म्हटलें तरीही चालेल-होतोच होतो. जी भाषा आम्हीं नेहमी प्रचारांत बोलतों त्यांतील शब्दांचे उच्चार आमच्या अंगवळणीं किंवा जिव्हावळणी पडले असल्यामुळे आमच्या लक्षांत वर सांगितलेले बारीकसारीक भेद येत नाहीत. पण जेव्हां एखाद्या प्रचारांतून गेलेल्या किंवा मृतभाषेतील शब्दांचा उच्चार करण्याचा किंवा परकी भाषा बोलण्याचा प्रसंग येतो तेव्हां या सर्व अडचणी आपोआप नजरेस येतात. मराठी भाषेंतील क्रमिक पुस्तकें परकीयांकरितां रचावयाचीं नाहीत हे आम्ही वर सांगितलेंच आहे; व तसें असेल तर वर लिहिलेल्या गोष्टीचा त्यांत समावेश करण्याची गरज नाही हे खरें आहे. पण 'जसे बोलावे तसें लिहावे,' म्हणून कित्येक जी ओरड करतात त्यांत तथ्य किती आहे व हें तत्त्व अमलांत आणणें किती अशक्य आहे हें दाखवण्याकरितां उच्चार व लेखनपद्धति यांमधील संबंधाचा वर लिहिलेला थोडासा ऊहापोह करणें भाग पडले. आतां लेखनपद्धतीसंबंधाने ऱ्हस्वदीर्घादिकांचे जे नियम आहेत त्यांचा पुढे विचार करू.

नंबर ३

उच्चाराप्रमाणे कोणच्याही भाषेची लेखनपद्धति सर्वांशी ठरवणे हें किती कठिण किंबहुना अशक्य आहे, याचा विचार गेल्या अंकी केलाच आहे. प्रांतोप्रांती उच्चारांचा भेद असतो एवढीच या प्रकारच्या लेखनपद्धतीस अडचण आहे असें नाही, तर मुखानें जितके उच्चार होतात तितके लेखांत अक्षरांनीं व्यक्त करण्यास अक्षरसामुग्रीही भाषेतील वर्णसमुदायांत नेहमीं सांपडते, असें नाहीं. इतर सर्व भाषांपेक्षां संस्कृत भाषेंतील वर्णशास्त्र अगदीं परिपक्व दशेस आलेलें आहे. तथापि त्यांतही प्रत्येक स्वराचे उदात्त, अनुदात्त इत्यादि बरेच भेद करावे लागतात व तितके भेद करूनही अखेरीस अक्षराचा उच्चार करावयाचा हें गुरुमुखानेंच समजून घ्यावें लागतें, अशी स्थिति आहे. सामान्यतः असेंही म्हटले तरी चालेल कीं, जी भाषा बोलण्यांतली आहे तींतील शब्दांचे उच्चार ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांकडूनच समजून घेतले पाहिजेत. व्याकरणाच्या नियमांनीं भाषेस व्यवस्थित रूप येतें यांत

कांहीं शंका नाही; तथापि नियमांची व्याप्ति बरीच मर्यादित असल्या-मुळें कोणतीही भाषा वापरणारे लोक जसें बोलतात तसें हुबेहूब फोनोग्राफ-मध्येंही येणें कठिण पडतें; मग पांढऱ्या कागदावर काळया खुणांनीं ती सर्वांशी व्यक्त करणें अशक्य असल्यास त्यांत कांही नवल नाही.

असो. एवढ्यावरून असे मात्र कोणी समजूं नये की, व्याकरणांत शुद्धलेखनाचे नियम घातल्यापासून भाषेस किंवा विद्यार्थ्यास कांही उपयोग होत नाहीं; किंबहुना व्याकरण शास्त्राचा जर कांही उपयोग असला तर तो हाच होय की, प्रकृति आणि प्रत्यय यांचा विचार करून शब्दांची रूपे कांही तरी सामान्य नियमांच्या अधिकारांत आणून सोडावी. वैयाकरणांनी असे नियम ठरवतांना प्रचलित उच्चाराकडे किंवा लेखनपद्धतीकडे दुर्लक्ष करतां कामा नये, हें पहिल्याच लेखांत आम्ही सांगितले आहे. वैयाकरण हे भाषेचे शास्ते खरे, पण त्यांचा अधि-कार मर्यादित आहे आणि कोणतीही भाषा बोलणारे लोक हेच जरी त्या भाषेचे कर्ते असले तरी व्याकरणशास्त्र किंवा व्युत्पत्तिशास्त्र हें त्यांस अगदीं झुगारून देतां येत नाही. या दोनहि गोष्टी लक्षांत ठेवून आणि उभय पक्षांचा मिलाफ घालून मग लेखनपद्धतिवाल्यांनी काय नियम ठरवावयाचे ते ठरवले पाहिजेत. मराठी भाषा ही संस्कृताची मुलगी असली तरी तिचे म्हणून कांही स्वतंत्र रूप आहे, ही गोष्ट आम्हास मान्य आहे. तथापि या भाषेची अभि-वृद्धि करतांना मातृभाषेची जर कांहीं मदत घ्यावी लागली तर ती मदत घेतेवेळीही मराठी भाषेचाच पगडा संस्कृत भाषेवर बसला पाहिजे, असें म्हणतां यावयाचें नाही. खेरीज ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे की, मराठी भाषा अद्याप बाल्यावस्थेंत आहे; व एव्हाच जर तिच्या स्वरूपाचें निरीक्षण करून त्याच्या वाढीची दिशा मर्यादित केली तर चिनी स्त्रियांच्या पायां-प्रमाणें तिच्या सौंदर्याची स्थिति होऊन तें कांही थोड्या सोंवळ्या किंवा आग्रही लोकांखेरीज कोणासही पसंत पडणार नाहीं. हें सांगण्याचें कारण इत-केंच कीं, मराठी भाषेंतील सर्व ऱ्हस्व, दीर्घ, सानुनासिक किंवा निरनुनासिक शब्दांची अगर वैकल्पिक रूपांची आज एकदम व्यवस्था लावून टाकावी व पुनः घोटाळा ठेवूं नये, असें जें कित्येकांचे म्हणणें आहे, तें वाढत्या भाषेस लागू पडत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर तसा प्रकार झाल्यानें भाषेच्या स्वातंत्र्याची व

सौंदर्याची हानि होते, हें नीटपणें लक्षांत यावें. संस्कृत भाषेंतही कांहीं शब्दांचीं रूपें दोन दोन असतात किंवा ' व 'च्या ठिकाणीं ' ब ' होतो अथवा ' ड ' चा ' ळ ' होतो, हें संस्कृत भाषा जाणणारांच्या लक्षांत असेलच. परिपूर्ण दशेप्रत पावलेल्या भाषेच्या वैयाकरणास जर त्या भाषेस अशी मोकळीक द्यावी लागेल तर मराठी भाषेस तिच्या हल्लींच्या स्थितीत यापेक्षां पुष्कळ मोकळीक दिली पाहिजे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. सारांश, आजच जर मराठी भाषेंतील सर्व शब्दांस प्रत्येकीं एकेक निश्चित रूप देण्याचा कोणी प्रयत्न करील तर तो पुष्कळ कठिण जाईल इतकेंच नव्हे, तर भाषा बोलणारे किंवा लिहिणारे लोक अशा प्रकारच्या निर्बंधास कधींही जुमानणार नाहीत. भाषेंतील घोटाळा काढूं नये, असें आमचें म्हणणें नाहीं. उलट भाषेंतील घोटाळे काढणें हेंच वैयाकरणांचें कर्तव्य आहे, असें आम्ही समजतों. स्त्रियांस केससंस्कार किंवा केस विंचरून वेणीफणी करणें हें जितकें इष्ट व अवश्य होय, तितकेंच भाषेंतील शब्दांस सुसंस्कृत करणें अवश्य होय. तथापि केस सस्कारांत केस कापण्याचा किंवा वपनाचा जसा अंतर्भाव होत नाही,त्याचप्रमाणें शब्दांची वाढ कुंठित करणें किंवा कापणें या गोष्टी व्याकरणसंस्कारांत येत नाहीत. हे नियम व प्रतिनियम वाचून कित्येकांस आश्चर्य वाटेल, पण त्यास आमचा कांहीं इलाज नाहीं. नियमापेक्षां प्रतिनियम कोठें अधिक महत्त्वाचा समजावा, याबद्दल निरनिराळ्या वैयाकरणांचे मतभेद असूं शकतील. पण वर सांगितलेल्या सर्व सोयी व अडचणी लक्षांत ठेवूनच शब्द स्वरूपाचें नियमन केलें पाहिजे, याबद्दल कोणाचा मतभेद असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. मराठी शब्दांच्या स्वरूपाची मीमांसा करून त्याबद्दल कांहीं विशिष्ट नियम ठरविणें म्हणजे भाषेवर जुलुम करणे होय, असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे तें आम्हांस बिलकूल मान्य नाहीं. प्रचलित लेखनपद्धतीहून सर्वांशी भिन्न अशी लेखनपद्धती प्रचारांत आणण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे एक प्रकारची दांडगाई करणें आहे, अथवा ही एक प्रकारची मोंगलाई आहे; इतकेंच जर कोणाचें म्हणणें असेल तर तें कांहीं गैरवाजवी नाहीं. परंतु रा. सा. साने, गोडबोले व हातवळणे यांच्या ' मराठी भाषेची लेखनपद्धति ' या पुस्तकांत जशी झोटिंगबादशाही केल्याचें किंवा करण्याचा प्रयत्न केल्याचें आमच्या पाहण्यांत आलें नाहीं. ज्या ठिकाणीं उच्चारांत विकल्प आढळण्यांत येतो अथवा उच्चारांत आणि लेखनपद्धतींत भेद असतो, तेवढ्याच स्थलीं

व्याकरण शास्त्राच्या नियमांची प्राप्ती होते, हे तत्त्व वरील तीन ग्रंथकार विसरलें आहेत असें आमच्या नजरेस येत नाही. त्यांचीं सर्व मतें प्रत्येकांस ग्राह्य होतील असें नाही. तथापि, शुद्धलेखन हें एक शास्त्र आहे व मराठींत शास्त्रीय पद्धतीनें त्याचा विचार करण्याची काय साधनें आहेत, हें पाहाण्याचा या ग्रंथाखेरीज इतक्या व्यापक रीतीनें दुसऱ्या कोठें प्रयत्न झाला असल्याचे आमच्या पाहाण्यांत नाही. आतां या ग्रंथानें मराठी भाषेंतील शुद्धलेखनाचा एकदम कायमचा निकाल होईल असें मानणें चुकीचें आहे. तरी त्यामुळें ग्रंथांतील विवेचनाचें महत्त्व कमी होते असें नाही. वाढत्या भाषेचे व्याकरण आणि पूर्ण झालेल्या भाषेचें व्याकरण, यांमध्ये अवश्य राहाणारा जो भेद वर सांगितला आहे तो लक्षांत आणला म्हणजे आम्ही म्हणतों त्याचा खरेपणा वाचकांच्या लक्षांत येईल. वरील तीन ग्रंथकारापैकी रा. सा. साने हे हल्लींच्या बुककमिटीचे एक मेंबर असल्यामुळे कित्येकांची अशी समजूत झाली आहे की, वरील मुनित्रयांनी आपल्या पुस्तकांत जे जे म्हणून नियम दिले आहेत ते सर्व आतां मराठी पुस्तकांत घुसडून देऊन रा. सा. साने हे सरकारच्या साहाय्यानें मराठी भाषेवर जुलूम करूं पाहात आहेत. ही भीति खरी असेल तर मराठी भाषेच्या बचावाकरितां महाराष्ट्र लेखकांनी आपली शास्त्रास्त्रे सज्ज करण्यास लागणे जरूर आहे. पण आम्हांस जी माहिती मिळाली आहे त्यावरून ही भीति निरर्थक आहे, असें समजतें. कांही शुद्ध संस्कृत शब्दांचे अंत्य स्वर मराठी भाषेंत ऱ्हस्व लिहावे कीं दीर्घ लिहावे आणि कांही शब्दांवरील अनुस्वार काढून टाकावे किंवा ठेवावे, याच्या पलीकडे क्रमिक पुस्तकाच्या लेखनपद्धतींत कांहीं फेरफार करण्याचा विचार आहे, असें दिसत नाही. आतां हा फेरफार करावयाचा तोही केवळ दोन चार सरकारी अंमलदारांच्या मतानें न करतां महाराष्ट्र भाषेंतील चांगल्या लेखकांचें व विद्वानांचें मत घेऊन करावा एवढेंच जर कोणाचें म्हणणें असेल तर तें आम्हास मान्य आहे. अव्वल इंग्रजीतील एक आख्यायिका अशी आहे की, प्रसिद्ध विद्वान् कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे कांहीं मराठी लेख मेहरबान कॅप्टन कँडीसाहेब यांचेकडे तपासण्यास गेले. कॅप्टन कँडी यांनीं इंग्रजी-मराठी कोश केलेला असून युरोपियन लोकांपेक्षां त्यांचें मराठीचें ज्ञान पुष्कळ चांगलें होतें. परंतु त्या साहेबांचा कांहीं गोष्टींत आग्रह असे. उदाहरणार्थ 'हा' या शब्दास सामान्यरूप होऊन निभाक्ति-

प्रत्यय लागल्यास त्याचें 'ह्यांनीं' 'ह्याचे' अशीं रूपें व्हावीं 'यांनीं' 'याचे' अशीं होऊं नयेत असें त्यांचें मत होतें. अशा दृष्टीनें जेव्हां ते कै. जांभेकर यांच्या ग्रंथांचें परीक्षण करूं लागले तेव्हां त्यांत त्यांस कांहीं चुका आढळल्या व त्या कै. जांभेकर यांनीं दुरुस्त कराव्या म्हणून रिपोर्ट केला. कै. जांभेकर हे कांहीं विद्वत्तेंत कमी नव्हते. त्यानीं कँडीसाहेबांचा हा रिपोर्ट पाहिल्यावर उलट असा रिपोर्ट केला कीं, मराठी भाषा ही आमची जन्मभाषा आहे; आणि ती भाषा ज्या भाषेपासून निघाली तिचें आणि मराठी भाषेचें शास्त्रीय रीतीनें आम्हीं अध्ययन केलेलें आहे. तेव्हां शुद्ध मराठी कोणतें आणि अशुद्ध मराठी कोणतें हें ठरविण्याचा अधिकार आमचा आहे, कँडीसाहेबांसारख्या परक्या मनुष्याचा नाही, आणि आमच्या भाषापद्धतींत किंवा लेखनपद्धतींत कँडीसाहेबांच्या म्हणण्याप्रमाणें सुधारणा करावयाची असेल तर आमचा लेख आमच्याकडे परत पाठवावा. मराठी भाषा कशी असावी व ती लिहावी कशी, हें ठरविण्याचा अधिकार फक्त महाराष्ट्रीयांचाच आहे! कै. जांभेकर यांचें अशा प्रकारचें सणसणीत उत्तर गेल्यावर कँडीसाहेबांनीं आपलें म्हणणें मागें घेतलें; आणि कै. जांभेकर यांचे लेख कँडीसाहेबाकडे तपासण्यास जाऊं नयेत असें ठरलें! ही गोष्ट आम्हीं जशी ऐकली तशी दिली आहे; तेव्हां कदाचित् त्यांमध्यें कांहीं कमजास्त असण्याचा संभव आहे, तथापि त्यांतील भावार्थ किंवा तत्त्व आम्हीं नेहमीं लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. महाराष्ट्र भाषेतील शब्दांच्या स्वरूपाचें कोणत्या रीतीनें नियमन करावें हें कांहीं सरकारचें काम नव्हे अथवा या देशांत येऊन मराठी भाषा शिकलेल्या युरोपियन लोकांचेंहि नव्हे. तें मराठी भाषेच्या विद्वानांनीच केलें पाहिजे; आणि तें करतील तेंच लोकमान्य होईल, दुसरें होणार नाहीं. रा. सा. साने यांच्या लक्षांत ती गोष्ट आली नसेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. कारण 'मराठी भाषेची लेखनपद्धति' या ग्रंथांतही त्यांनीं पुष्कळ विद्वानांचे अभिप्राय मागवून त्यांचा विचार करून आपल्या पूर्वीच्या मतांत त्यांस अवश्य वाटले ते फेरफार केले आहेत. मराठी भाषेची लेखनपद्धती सर्वच बिघडून टाकावी असें त्यांचे मत आहे, असे आम्हांस वाटत नाहीं किंबहुना त्यांचा 'मराठी भाषेची लेखनपद्धती' हाच ग्रंथ वाचला तरी त्यांची लेखनपद्धति सामान्य लेखनपद्धतीपेक्षां विचित्र आहे, असे वाचणारांस आढळून येत नाहीं. असें जर आहे तर मराठी भाषेच्या लेखनपद्धतींत होणाऱ्या फेरफाराबद्दल

विशेष ओरड कां व्हावी, हें आम्हांस समजत नाहीं. डायरेक्टरसाहेब किंवा सदर साहेबांच्या हाताखालील दोघे तिघे विद्वान् एवढ्यांनीच अरेरावी करून मराठी भाषेवर जुलूम करूं नये, एवढाच जर या ओरडीचा हेतू असेल तर तो आम्हांसही मान्य आहे. हा विषयच असा आहे कीं, सरकारी विद्याखात्यानें सरकार या नात्याने आपला अभिमान चालवून त्यांत कांही गडबड करणें अगदीं गैरशिस्त होय. धर्मांत ज्याप्रमाणें हात घालणें श्रेयस्कर नाहीं तसाच भाषेचाही प्रकार होय. लोकांचे आक्षेप तेवढ्यापुरते खरे आहेत; आणि मराठी भाषेच्या लेखनपद्धतींत थोडा फार जरी फेरफार करावयाचा असला तरी त्याबद्दल ठिकठिकाणच्या चांगल्या मराठी विद्वानांची व लेखकांची सभा भरवून व त्यांत ज्याप्रमाणे ठरेल त्याप्रमाणे अखेर व्यवस्था करावी, अशी विद्याखात्याच्या अधिकाऱ्यांस आमची सूचना आहे. या सभेंत सरकारचे विद्वान् अधिकारीही येतील आणि अधिकारांवर नसलेले लोकही येतील. अशा प्रकारची सभा म्हणजे मराठी भाषेच्या वैयाकरणांची एक कॉंग्रेसच होईल. प्राच्य भाषाकोविदांची ज्याप्रमाणें वेळोवेळीं कॉंग्रेस भरते तशी मराठी भाषेसंबंधानेंही व्यवस्था झाल्यास त्यापासून सर्व लोकांस पुष्कळ फायदा होईल. अशा प्रकारच्या परिषदेचें पुरस्कर्तृत्व घेण्यास कोणत्याही राजकीय तत्त्वांचा भंग होतो, असें नाही. करितां आम्हांस अशी उमेद आहे कीं, सरकारी आधिकाऱ्यांकडून या सूचनेचा अव्हेर न होतां निवळ भाषाविषयांत तरी सरकारचे अधिकारी आणि सरकारी खात्याबाहेरील लोक यांचें संमेलन होऊन मोकळ्या मनानें एकमेकांच्या मतांचा विचार होऊन भाषेच्या अभिवृद्धीस तो कारणीभूत होईल.

नंबर ४

आजपर्यंत गेल्या तीन अंकांत मराठी भाषेंतील लेखनपद्धतीसंबंधानें जीं सामान्य तत्त्वें आहेत त्यांचें थोडेसें विवेचन केलें. आतां हल्लीं सरकारी बुककमिटीनें किंवा रा. सा. साने, हातवळणे व गोडबोले, यांनीं जे कांहीं सामान्य नियम अमलांत आणण्याचें योजिलें आहे त्यांचा विचार करूं. मागें सांगितलेंच आहे कीं, मराठी भाषेच्या हल्लींच्या लेखनपद्धतींत जी कांहीं सुधारणा करावयाची असेल ती सरकारी नोकरीतल्याच विद्वान गृहस्थांच्या अभिप्रायानें न

करितां नोकरींतील व बाहेरील मिळून एकंदर विद्वानांच्या मतानें करावी. आमचें मत अेक प्रकारचे असलें, तरी तेवढ्यानें शाळाखात्यांतील क्रमिक पुस्तकांत लेखनपद्धतीसंबंधानें जी सुधारणा करावयाची ती इतर विद्वानांचा अभिप्राय घेतल्याखेरीज करावी असें आमचें मत आहे, असे समजूं नये. आमचा अभिप्राय अमुक एक असला म्हणजे अशा प्रकारच्या बाबतींत सर्व कार्य झालें, असें आम्ही समजत नाही. म्हणूनच यासंबंधाने शाळाखात्यातील अधिकाऱ्यांनीं सर्व म्हणजे सरकारी नोकर आणि इतर विद्वान यांची परिषद बोलावून निकाल करावा, अशी आमची त्यांस पुनः सूचना आहे.

आतां हल्ली ज्यासंबंधाने वाद आहे अशा एकंदर चार गोष्टी आहेत; पैकी पहिली गोष्ट अशी आहे की, ऱ्हस्व इकारान्त किंवा ऱ्हस्व उकारान्त, उदाहरणार्थ, रवि, कवि, भानु, गुरु इत्यादि जे शुद्ध संस्कृत शब्द मराठींत आले आहेत, त्यांचे अंत्यस्वर लिहितांना दीर्घ लिहावे किंवा ऱ्हस्व लिहावे. एका पक्षाचें म्हणणे असे आहे कीं, शुद्ध संस्कृत शब्दांत फेरबदल करण्याचा अधिकार कोणासहि नाही. शिवाय समासांत हे शब्द आले तर संस्कृताप्रमाणें त्याचे अंत्यस्वर ऱ्हस्वच लिहावे लागतात; उ. रविप्रभा, गुरुकुल वगैरे. ह्यासाठीं त्यांची शुद्ध संस्कृत रूपेच लिहिण्यांत कायम राखावी हे चांगले. उलट बाजूचें असें म्हणणे आहे की, जरी संस्कृतांत या शब्दांचे अंत्यस्वर ऱ्हस्व आहेत, तरी त्याचीं प्रथमान्त रूपें कविः गुरुः अशी विसर्गान्त म्हणजे दीर्घच होतात. प्राकृतांत विसर्गाचा लोप होऊन मागील स्वरास दीर्घत्व आल्यानें व्युत्पत्तिदृष्ट्या कवी, रवी, भानू, गुरू यांप्रमाणे अत्यस्वर दीर्घ होतात; आणि विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही की, मराठींत उच्चारहि दीर्घच आहेत. जसे, 'भानू आला' (भानु ऱ्हस्व नव्हे), 'मोरोपंत मोठा कवी (कवि नव्हे) होता.' इत्यादि. समासाची अडचण सांगितली तर त्यास ह्या पक्षाचें उत्तर असे आहे की, आमचा नियम समासांस लागूं करूं नये. परंतु कां करूं नये, याचे सशास्त्र कारण ते देत नाहीत. या दोनही पक्षांचा विचार करतां आम्हास असें वाटतें कीं, संस्कृतांत ज्याप्रमाणें शब्दाचें मूल रूप व विभक्त्यन्त रूप असा भेद आहे, तसा मराठी व्याकरणांतही करून या शब्दाचीं मूल रूपे 'कवि' 'भानु' 'साधु' 'रवि' यांप्रमाणें ऱ्हस्वान्त्य स्वरांचीं मानून प्रथमान्तरूपे मात्र प्राकृतांत विसर्गलोप झाल्यामुळें 'कवी,' 'भानू,' 'साधू,' 'रवी' अशीं दीर्घ होतात, असा

नियम करावा. मूळ रूपाचे अन्त्यस्वर ऱ्हस्व मानल्यानें व समासांत मूळ रूपच कायम राहत असल्याने समासघटित शब्द लिहितेवेळीं त्यांतील 'कवि,' 'रवि' वगैरे शब्द ऱ्हस्वच लिहिण्यांत येतील; व ते ऱ्हस्व कां लिहावयाचे याची उपपत्तीहि चांगली देतां येईल. ही व्यवस्था विद्यार्थ्यांस, विशेषेकरून लहान मुलांस, सोयीची होईल असें नाहीं. कारण 'कवी' ह्या शब्दाचा अन्त्यस्वर ऱ्हस्व असून त्याचें प्रथमेचें एकवचन 'कवि' असें होतें, या दोनहि गोष्टी त्यांस लक्षांत ठेवाव्या लागतील परंतु लहान मुलांच्या सोयीकरितांच मराठी भाषेची लेखनपद्धति ठरवावयाची नाहीं, हें लक्षांत आणलें म्हणजे या आक्षेपाचें कांही महत्त्व राहत नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं, 'कवि' शब्दाचा अन्त्यस्वर दीर्घ मानल्यानें त्याचें अनेकवचन 'कव्या' करावें लागेल अशी जी कित्येकांनीं शंका काढली आहे तीही आम्ही जो वर नियम दिला आहे त्याप्रमाणें शिल्लक राहात नाहीं. आम्ही सांगितल्याप्रमाणे नियम घातला तर धड्याच्या आरंभीं शब्द लिहितात तेव्हां 'कवि' 'रवि' या शब्दाचे अन्त्यस्वर ऱ्हस्व लिहून पुढें वाक्यांत त्यांचीं प्रथमान्तरूपें दीर्घ लिहावीं लागतील. इतकें झालें तरी संस्कृताप्रमाणेच कोणी या शब्दांचे अन्त्यस्वर नेहमींच ऱ्हस्व लिहिल्यास ते चूक आहेत, असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. कारण मराठी भाषेचा अंमल सदर भाषेंत येणाऱ्या संस्कृत शब्दांवर किती चालावा याबद्दल अद्याप एकमत झालेलें नाहीं; व मराठी भाषेची स्थितिही अद्याप इतक्या पूर्णावस्थेस आली नाहीं कीं, मराठीनें आपलाच अंमल सर्वत्र चालू करावा. 'स्थिति' 'गति' वगैरे बऱ्याच शब्दांचे अन्त्यस्वर कांही लोक ऱ्हस्व लिहितात व कांहीं लोक दीर्घ लिहितात इतकेंच नव्हे, तर एकच लेखक कधीं हे अन्त्यस्वर ऱ्हस्व तर कधीं दीर्घ लिहितो, याचें कारण हेंच होय. संस्कृत 'गति' 'रीति' 'जाति' यांचीं रूपें मराठींत 'गत,' 'रीत' किंवा 'जात' अशीं जेव्हां अकारान्त होतात तेव्हां मात्र त्यांस शुद्ध मराठी रूप प्राप्त होतें, असें म्हणतां येईल. ऱ्हस्व इकारान्त किंवा उकारांत शब्दांसंबंधानें वर जो आम्ही नियम दिला आहे तो ज्यांस विभक्तिप्रत्यय लागतात अशा शब्दांपुरताच असल्यामुळें 'आणि' 'तथापि' 'परंतु' वगैरे अव्ययांचे अन्त्यस्वर संस्कृतांतल्याप्रमाणेंच ऱ्हस्व लिहावे असें आपोआप निष्पन्न होतें; त्याकरितां अपवाद म्हणुन निराळा नियम देण्याची जरूर नाहीं. सारांश, समासांतील

ऱ्हस्व इकारान्त किंवा ऱ्हस्व उकारान्त संस्कृत शब्द आणि ऱ्हस्व इकारान्त किंवा उकारान्त अव्ययें, यांसंबंधानें जो वाद आहे त्याचा आम्ही वर सांगितल्याप्रमाणें नियम केल्यानें आपोआप उलगडा होतो.

दुसरा नियम उपान्त्य ऱ्हस्व 'इ' व 'उ' यांबद्दलचा आहे. अन्त्याक्षर अकारान्त असतां उपान्त्य ऱ्हस्व इ व उ यांचा उच्चार मराठी भाषेच्या स्वभावाप्रमाणें दीर्घ होतो; जसें 'कठीण' 'करमणूक' इत्यादि. यासाठीं मराठींत आलेले 'गुण' 'युग' 'विष' 'सुख' वगैरे शब्द 'गूण' 'यूग' 'वीष' 'सूख' असे दीर्घ उपान्त्याचे लिहावे, असें एक पक्षाचें म्हणणें आहे. यास आधार काय तो उच्चार व प्राकृत भाषेची सरणी हा होय. व्युत्पत्तिदृष्ट्या या शब्दांतील उपान्त्यस्वर दीर्घ कां लिहावे यास कांहीं कारण नाही. मागें आम्ही सांगितलेंच आहे की, 'घर' हा शब्द मराठीत पहिल्या 'घ' वर जोर देऊन उच्चारतात व शेवटचा 'र' चा उच्चार जरा अस्पष्ट होतो. या नात्यानें पाहिलें तर 'विष' या संस्कृत शब्दांतील 'वि' चा उच्चार उदात्त व 'ष' अस्पष्ट करून तो शब्द विष असा उच्चारावा लागेल, हें खरें आहे. परंतु प्रश्न एवढाच आहे की, उपान्त्य ऱ्हस्व 'इ' व 'उ' उदात्त झाले तर ते दीर्घ लिहावे की काय ? उदात्त स्वर आणि दीर्घ स्वर यांमध्ये भेद आहे. ऱ्हस्व स्वरही उदात्त होऊं शकतो, हे लक्षांत ठेवलें पाहिजे. यासाठीं आमचें असें मत आहे की, या शब्दांतील उपान्त्यस्वर संस्कृतांतल्याप्रमाणेच ऱ्हस्व लिहून त्यांचा उच्चार मात्र 'घर' यांतील 'घ' प्रमाणें करण्यास सांगावें. उच्चार दीर्घ नाही, उदात्त आहे हे 'गुणावगुण' या सामासिक शब्दांतील पहिला 'गु' व दुसरा 'गु' यांच्या उच्चारांवरून दिसून येईल. 'अणुरेणु' वगैरे शब्द याच वर्गांतील आहेत. मराठी भाषेत उपान्त्य 'अ' 'इ' व 'उ' (ऱ्हस्व) उदात्त उच्चारले जातात. हे तिहींच्या म्हणजे 'अ' 'इ' व 'उ' हे उपान्त्य असतां त्यांच्या उच्चारावरून स्पष्ट दिसतें; व 'अ' ला जो नियम लागू करावयाचा तोच 'इ' व 'उ' यांसही केला पाहिजे. 'घर' हा शब्द जर 'घार' असा लिहित नाहींत तर 'विष' हा तरी 'वीष' असा कां लिहावा, हें आम्हास समजत नाहीं. 'घ' व 'वि' यांचे उच्चार दीर्घ नव्हेत, उदात्त आहेत हें 'घर' या शब्दांतील 'घ' च्या उच्चारावरून स्पष्ट दिसत आहे. तर मग 'विष' व 'गुण' यांचे उपान्त्य दीर्घ करणें म्हणजे 'इ' व 'उ'

यांच्या दीर्घ व उदात्त उच्चारांतील भेद नाहींसा करणें होय. शिवाय वर सांगितलेंच आहे कीं, उपान्त्य स्वर दीर्घ लिहिण्यास उच्चारांखेरीज दुसरा आधार नाहीं. अर्थात् एकट्या उच्चाराच्या आधारावर संस्कृत शब्दांची मूलरूपे पालटणें बरोबर होणार नाहीं.

तिसरा नियम व्यंजनान्त शब्दांचा होय; उ. 'क्वचित्' 'विद्वान्' 'शरद्' इत्यादि. हे शब्द मराठी भाषेत प्रायशः व्यंजनान्त न लिहिता शेवटील वर्ण पूर्ण स्वरान्त लिहिण्याची वहिवाट आहे इतकेच नव्हे, तर त्यास विभक्ति लागली असतां 'विद्वानास' 'शरदास' अशी अकारान्त शब्दांच्या रूपांप्रमाणे रूपे होतात. ही रूपे अपभ्रष्ट आहेत खरी; पण पुष्कळ संस्कृत शब्द अपभ्रष्ट होऊन ज्याप्रमाणे मराठीत आले व त्यांचीं अपभ्रष्ट रूपेंच आम्ही मराठी भाषेंतील रूपें असे समजतो, त्याप्रमाणेंच व्यंजनान्त शब्दही मराठीत स्वरान्त मानले पाहिजेत. 'क्वचित्' सारखीं कांही अव्यये व्यंजनान्त लिहावी असे कित्येकाचे म्हणणे आहे; आणि पहिल्या नियमासंबंधाने आम्ही सविभक्तिक व अविभक्तिक शब्दांचा भेद केला तसा येथे केला असतां 'क्वचित्' हा शब्द व्यंजनान्त लिहिता येईल. पण हा भेद या बाबतीत कांही महत्त्वाचा आहे असे आम्हास वाटत नाही. कारण मराठी शब्दांतील 'अन्त्य' 'अ' अस्पष्ट उच्चारण्याची वहिवाट आहे. तथापि 'क्वचित्' 'कदाचित्' वगैरे कांहीं अव्ययांची रूपें व्यजनान्त ठेवण्यास हरकत नाहीं. व्यंजनान्त शब्द स्वरान्त लिहावेत असा जरी नियम बांधला तरी त्याचा अमल प्रत्येक शब्दावर केलाच पाहिजे, असा आग्रह धरीत बसण्यांत कांहीं हशील नाही. मराठी भाषा ही वाढती आहे, पूर्ण झालेली भाषा नाही; सबब मराठींत शब्दांच्या शुद्धलेखनाचे नियम अगदीं कायमचे न ठरवतां सामान्यतः ठरवून कांहीं शब्दास थोडीशी सवलत दिल्यानेंच एकंदर भाषेची वृद्धि अधिक चांगली होईल, असे आमचे मत आहे. 'विद्वान्' शब्दासंबंधाने तर आमचें असे मत आहे की, त्याचे स्त्रीलिंग 'विदुषी' असे करण्याचा जो प्रघात आहे, तो फाजील सोंवळेपणाचा आहे. 'जानकीबाई विद्वान आहे' हें मराठी वाक्य आमच्यामतें अशुद्ध नाहीं. उलट 'जानकीबाई विदुषी आहेत' हेंच कानास चमत्कारिक लागते. पुल्लिंगी शुद्ध संस्कृत शब्द मराठींत आला असतां त्याबरोबर त्याचें संस्कृतांतील स्त्रीलिंगी रूपही मराठींत आलें पाहिजे

असें म्हणतां येत नाही. ' पंडिता रमाबाई संस्कृता ' ही मराठींतील थट्टा आहे; बोलण्यांतील शुद्ध मराठी नव्हे.

चवथा नियम अनुस्वारासंबंधानें होय. शब्दांचे उच्चार करतांना कोंकणांत बरेच शब्द सानुनासिक तर देशांत तेच शब्द निरनुनासिक उच्चारले जातात हें सर्वांस माहीत आहे. व्याकरणदृष्टीनें पाहिलें तर यांपैकीं खरा उच्चार कोणता, हे ठरविणे अवश्य आहे. कित्येकांचे असें मत आहे कीं, अनुस्वार हा कोकणस्थानीं मराठी भाषेंत उगीच घुसडला आहे; व त्यांना अजिबात फांटा दिल्यास भाषेस अधिक सुगमता येऊन तिचे सौंदर्यही अधिक वाढेल. उलटपक्षीं असें म्हणणें आहे कीं, अनुस्वार हा पुष्कळ ठिकाणीं शब्दभेदामुळें जरूर आहे. जसें ' आंबा ', 'आबा' ' नांव ', ' नाव ', ' कांकण ', ' कांटा ', वगैरे; शिवाय विभक्तीचे प्रत्यय रुळण्यासही त्यापासून मदत होते; याकरितां अनुस्वार जरूर आहेत. यासंबंधानें विचार करतां असे आढळून येईल की, अनुस्वार भाषेतून अजिबात काढणे शक्य नाहीं. तथापि ' ढोपर ' ' मांजर ' वगैरे कांहीं शब्द सानुस्वार उच्चार करण्याचे कांही कारण दिसत नाही. या व दुसऱ्या कित्येक शब्दांवरील अनुस्वार नाहींसे झाल्यास त्यांत भाषेची कांहीं हानी नाही. केवळ एका विशिष्ट प्रान्तांत सानुस्वार उच्चार होतो एवढें कारण तो शब्द अनुस्वार देऊन लिहिण्यास बस्स नाही. व्युत्पत्तीहि पाहिली पाहिजे. आतां व्युत्पत्ति पाहूं गेलें असतां ' पानीयं ' याचे ' पाणी ' हें रूप असल्यामुळे त्यावरही अनुस्वार द्यावा लागेल असा एक आक्षेप आहे पण त्यांत कांही अर्थ नाही. शब्दांवर आम्ही अनुस्वार देत नाही; यावर व्युत्पत्तीच्या आधाराने तो लादणे अगदीं गैर होय. पण ज्या शब्दांचा उच्चार प्रांतभेदानें सानुस्वार व निरनुस्वार असा दोन्ही प्रकारचा होतो तेथें ज्यास व्युत्पत्तीचा आधार मिळेल किंवा शब्दभेद ओळखण्यास जेथें जरूर आहे तेथें मात्र अनुस्वार ठेवावा, बाकीच्या ठिकाणीं देऊं नये.

येणेंप्रमाणें हल्लीं ज्याबद्दल वाद आहे किंवा क्रमिक पुस्तकांत जे नियम अमलांत आणण्याचा विचार आहे त्यासंबंधाने आमचें मत आहे. यानें मराठी भाषेच्या लेखनांत क्रांति होऊन प्राचीन कवींचे ग्रंथ समजण्यास अडचण पडेल अशी जी कित्येकांस भीति पडली आहे ती आमच्या मतें निरर्थक आहे. सर-

कारी शाळाखात्यांतील कांहीं अधिकाऱ्यांनीं आपल्या मताप्रमाणेंच मराठी भाषेच्या शुद्धलेखनाची व्यवस्था लावावी, इतरांस विचारण्याची जरूर नाहीं, असें जर कोणाचें म्हणणें असेल तर तें मात्र आम्हांस मान्य नाहीं. पण मराठी भाषेच्या शुद्धलेखनाचे नियम ठरविण्याचा कोणी प्रयत्न केल्यास व तो प्रयत्न शास्त्रीय असल्यास त्या मनुष्यानें ही मोंगलाई केली, असें मात्र आम्हांस वाटत नाहीं. अशा प्रकारचे नियम ठरून ते हळू हळू अमलांत येत गेल्यानेंच भाषेच्या लेखनपद्धतीस स्थैर्य व सुगमता यावयाची आहे. तथापि वर सांगितल्याप्रमाणे हे नियम आजच अगदीं कडक रीतीनें अमलांत आणून भाषेवर जुलूम करावा, असें आमचें म्हणणें नाहीं. जी भाषा बोलण्यांत नाहीं तिचें व्याकरण रचतांना भाषेत अखेरीस जीं रूपें राहातात त्यांबद्दलच वैयाकरणास विचार करावयाचा असतो. परंतु प्रचारांतील वाढत्या भाषेसंबंधानें वैयाकरणांस अशा प्रकारचें वर्तन करतां येत नाहीं. अशा स्थळीं ती भाषा बोलणारांचा वैयाकरणांप्रमाणेच किंबहुना त्याहूनही जास्त अधिकार असतो; व वैयाकरणाचें कर्तव्य म्हटलें म्हणजे वळण देण्याचें आहे बांधण्याचें नव्हे, असें आम्हांस वाटतें. हें लक्षांत ठेवूनच वादग्रस्त चार मुद्द्यांवर आम्हीं वर अभिप्राय दिला आहे; व आम्हांस अशी उमेद आहे कीं, आम्हीं सुचविल्याप्रमाणें बुककमिटीचे अध्यक्ष या गोष्टीचा अखेर निकाल, नोकर व बिननोकर विद्वानांची सभा करून त्यांतील बहुमताप्रमाणें ठरवितील. बुककमिटीनें क्रमिक पुस्तकांत ज्या कांहीं इतर सुधारणा करण्याचें योजिलें आहे त्यांबद्दल स्वतंत्र रीतीनें पुनः एखादा लेख लिहिण्याचा आमचा विचार आहे.

---

२० आमच्या वर्णमालेचा खून

मराठी क्रमिक पुस्तकें सुधारण्याकरितां बुक कमिटी बसली आहे. तिनें मराठी शुद्धलेखनाच्यासंबंधानें ज्या सूचना केल्या आहेत त्यांवर आमचें मत आम्हीं मागेंच दिलें आहे. या सुधारणांपैकीं कांहीं आम्हांस ग्राह्य आहेत व कांहीं नाहींत. तथापि एकंदरींत विद्याखात्यानें ही गोष्ट बहुमतानें ठरविण्यासारखी नाहीं, असें आमचें मत आहे. भाषेची लेखनपद्धति कशी असावयाची ही गोष्ट

वैयाकरणांनीं व लोकांनीं ठरवावयाची आहे. संस्कृत भाषेची जी पद्धत ठरली ती अशाच रीतीनें होय; आणि ही पद्धत जगांतील इतर कोणत्याही भाषेच्या पद्धतीपेक्षां अधिक शास्त्रीय व श्रेष्ठ आहे, हें आज पाश्चिमात्य विद्वानांस व शब्दशास्त्रकोविदांसही मान्य आहे. अशा रीतीची पद्धत हिंदुस्थानांत सरकारी खात्याच्या आश्रयावांचून जर आमच्या प्राचीन विद्वानांस ठरवितां आली, तर आमच्या मराठी भाषेच्या शुद्धलेखनपद्धतीस सरकारी विद्याखात्याच्या नियमनाची किंवा ढवळाढवळीची कांहीं अपेक्षा आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं सरकारी विद्याखात्याने अमुक एक लेखनपद्धति शुद्ध आहे असे ठरविले तरी लोकांना ती शुद्ध वाटेलच असे नाहीं. आणि अशा रीतीनें वैकल्पिक दोन किंवा तीन पद्धति जर अमलांत राहिल्या तर विद्याखात्यानें अमुक एक लेखनपद्धति शुद्ध असें ठरविलें तरी लोकांना ती शुद्ध वाटेलच असें नाही. विद्याखात्याने त्यांच नियमन करून तरी उपयोग काय ! साराश, मराठींतील कोणती शुद्धलेखनपद्धति ग्राह्य व कोणती अग्राह्य ह्याचा निकाल हळू हळू लोकांनीच केला पाहिजे. वैयाकरणांनी आपलीं मते प्रसिद्ध करावीं, वाद्विवाद करावे, आणि अशा रीतीनें भवति न भवति व चर्चा झाली म्हणजे जी पद्धत जास्त सयुक्तिक असेल तिचाच लोकांत प्रघात पडतो. आणि इतर पद्धति लुप्तप्राय होतात. पाणिनीचें व्याकरण झाल्यानंतर मागचीं व्याकरणे लुप्त झाली, त्यांतील रहस्य हेंच होय. तीं लुप्त होण्यास कोणीं सरकारने ठराव केला नव्हता अगर जाहीरनामा प्रसिद्ध केला नव्हता. मराठीसही हाच न्याय लागू आहे; व आम्हांस अशी आशा आहे कीं, विद्याखात्याकडून जी व्यवस्था होईल ती याच न्यायास अनुसरून होईल. भाषेची वाढ व्हावयाची ती विद्वत्तेच्या, युक्तीच्या आणि लोकमताच्या जोरावरच झाली पाहिजे; सरकारच्या जोरावर होऊन उपयोगी नाही.

परंतु आज ज्या सुधारणेसंबंधानें आम्ही लिहिणार आहों ती शुद्धलेखनपद्धतीपेक्षां निराळ्या तऱ्हेची आहे. ही जांवई-सुधारणा कोणाच्या व कशी डोक्यांत आली हें आम्हांस समजत नाहीं. पण ही सुधारणा अंमलांत आणण्याचा जर विद्याखात्याचा निश्चय असेल तर ती हाणून पाडण्याचा लोक जितका प्रयत्न करतील तितका थोडाच समजला जाइल. कमिटीचें असें मत झालेलें आहे कीं, अ आ इ ई इत्यादि वर्णमालेचा हल्लीं जो

क्रम आहे, तो अक्षर लिहिणे व शिकविणे असल्यास गैरसोयीचा व कठीण आहे. अला आरंभी एक वांकडें वाटोळे काढून त्याचें पोट फोडून पुढे काना आणि वर ओळ काढावी एवढा खटाटोप लहान मुलास आरंभीच शिकविणें बरोबर नाही; त्यापेक्षां पहिल्याने 'ग' हे उभ्या दोन रेघांचें सोपे अक्षर शिकविलें असतां मुले ती लवकर शिकतील आणि अशा रीतीने 'ग' झाल्यावर 'म' मग 'भ' पुढे 'र' व त्यापुढे 'ड' शिकविला म्हणजे अखेरीस विद्यार्थ्यास 'ढ' ची ओळख करून देण्याची चागली सोय होईल! ज्यांनीं आपल्या डोक्यांतून ही अजब युक्ति काढली तो विद्वान गृहस्थ पुरा शास्त्रानभिज्ञ किंवा वैयाकरण-खसूचीच्या कोटीतील असला पाहिजे. वर्णमालेचीं अक्षरे शिकतांना सौलभ्य हा एकच विचार मनांत आणावयाचा नाही. आमच्या वर्णमालेची रचना अशी आहे की, सर्व ऱ्हस्वदीर्घादि भेदाने आधीं घालून नंतर कंठ्यादि वर्गाप्रमाणें व्यंजनांची रचना केलेली आहे. ही रचना इतकी पायाशुद्ध आहे कीं, युरोपियन लोकांनाही पंचवीसशे वर्षापूर्वी अशी रचना आम्हीं कशी केली याचें आश्चर्य वाटत आहे! प्रो. मॅक्डोनेल यांच्या संस्कृत वाङ्मयावरील ग्रंथांत त्यांनीं यासंबंधाने खालीं लिहिल्याप्रमाणे मत दिलें आहे:—

"This is the alphabet which is recognised in Panini's great Sanskrit grammar of about 4th century B. C. and has remained unmodified eversince. It not only represents all the sounds of the Sanskrit Language, but is arranged on the thoroughly scientific method, the simple vowels (short and long) coming first, then the dipthongs, and lastly the consonants in uniform groups, according to the organs of speech by which they are pronounced. Thus the dental Consonants appear together; as t, th, d, dh, n, and the labials as p, ph, b, bh, m. We Europeans on the other hand, 2500 years later, and in a scientific age, still employ an alphabet which is not only inadequate to represent all the sounds of our Languages, but even preserve the random order in which Vowels and Consonants are jumbled up as they were in the Greek adaptation of the primitive Semitic arrangements of 3000 years ago."

आमच्या वर्णमालेच्या रचनेचें श्रेष्ठत्त्व दाखविण्यास वरील उतारा बस्स आहे. आधीं ग मग म आधी र मग ड अशा बेताल रीतीनें इंग्रजी वर्णमालेंत अक्षरें घातलेली आहेत. पण आमच्याकडे, पाणिनीच्या पूर्वीपासूनही ही गैर-व्यवस्था मोडून टाकून क ख ग घ ङ अशा रीतीने सर्व व्यंजनें स्थानवार व्यवस्थित रीतीने आम्ही लाविलीं असून लहान मुलांस पहिल्यापासून तीं याच क्रमाने शिकविण्यांत येतात. आजपर्यंत त्याबद्दल कोणास कांहीं अडचण वाटली नाही; व आज ३००० हजार वर्षे ही आमच्या हाडामासांत खिळली आहे. इतकेच नव्हे तर ती सशास्त्र आहे. आणि जगांतील इतर राष्ट्रे ज्या वेळी रस्त्यांतील इतर खड्यांप्रमाणें आपापल्या वर्णमालेतील वर्ण अव्यवस्थित रीतीने लावीत होते, त्या वेळी आमच्या प्राचीन वैयाकरणांनी ही पद्धत अमलांत आणली आहे, हे वरील उताऱ्यावरून लक्षांत येईल. ही पद्धत सोडून देऊन केवळ अक्षरें लिहिण्यास शिकविण्याकरितां सुलभता यावी म्हणून दुसरी पद्धत स्वीकारणे आमच्यामते अगदी अश्लाघ्य, अशास्त्रीय आणि मूर्खपणाचे होय. अक्षरे लिहितांना अव्यवस्थित रीतीने लिहिण्यास शिकून मग क, ख, ग, घ, ङ हे वर्ण कंठस्थानचे आहेत, असे व्याकरण 'शिकतांना शिकलें तर शिकावयाचे, नाही तर नाही, अशी जर सरकारी विद्याखाते व्यवस्था करीत असेल तर हा सुधारलेला रानटीपणा होय !

हल्लीचा काळ, मॅक्डोनेल म्हणतात त्याप्रमाणे, शास्त्राचा व सुधारणेचा आहे; पूर्वीची रानटी व्यवस्था पुनः अमलांत आणण्याचा नव्हे. अशा स्थितींत फार प्राचीन काळी वर्णमालेच्या रचनेत आम्ही जी सुधारणा केली व जी पाहून जगातील विद्वान् लोक माना डोलवीत आहेत, ती एका झपाट्यासरशी काढून टाकून आधीं ग शिकवावा असे म्हणणाऱ्या लोकांस खरोखरच आपणास ग ची बाधा झाली आहे, असे म्हणणें भाग येते. आम्हीं विद्याखात्यास साफ कळवितो की, ही सुधारणा आम्हांस नको आहे. व सरकार ही सुधारणा सक्तीनें अमलांत आणण्याचा विचार करील, तर आमच्या पोरांच्या कल्याणाकरितां आम्हांस तिचा होईल तितका प्रतिकार करणे भाग पडेल. जगांत आजपर्यंत झालेल्या पांच विद्वानांची जर कोणास नांवें घेण्यास सांगितलें तर त्यांत पाणिनीचें नांव घ्यावें लागेल, असे प्रो. ब्लूमफील्ड यांनी एके ठिकाणीं म्हटलें आहे; किंबहुना युरोप आणि अमेरिका खंडांत 'फायलॉलजी' म्हणून जें हल्लीं नवीन शास्त्र

निघालें आहे, त्याची उत्पत्ति पाणिनीच्या व्याकरणापासून झालेली आहे. वर्णमालेंतील अक्षरें, त्यांच्या उच्चारासंबंधानें स्थान व 'प्रयत्ना' भेद हे संस्कृत वैयाकरणांनीं जितक्या सूक्ष्म रीतीनें ठरवलें आहे, तितक्या बारीक दृष्टीनें त्यांचा दुसऱ्या कोणत्याही देशांत आजपर्यंत विचार झालेला नाही. इग्रजी भाषेंतील keep (कीप) या क्रियापदास भूतकालवाचक d (डी) हा प्रत्यय लागल्यानें त्याचे रूप (kept) असें कां होतें, याची उपपत्ति पाणिनीच्या व्याकरणाचा युरोपांत प्रसार होण्यापूर्वी तेथें कोणासही समजलेली नव्हती ! अशा रीतीने आमचें व्याकरण परिपूर्ण असतां बुक कमिटींतील दोन चार सामान्य माणसांनी आमच्या वर्णमालेचा क्रम बदलून तिचा खून करण्यास प्रवृत्त व्हावें, आणि विद्याखात्याने त्याला आपली मंजुरी द्यावी, हे धाडसाचें, साहसाचें आणि वेडेपणाचें चिन्ह होय. आम्हांस ही गोष्ट बिलकूल मान्य नाहीं. आम्हांस आमचीं पोरे वर्णमालेच्या संबंधानें तरी युरोपियन पोरांप्रमाणें गाढव व्हावयास नको आहेत, किंडरगार्टेनी सोंगें ज्यांस विद्येचा पिढ्यान पिढ्या कांहीं संस्कार नाहीं अशाकरितां आहेत; आणि तीहीं सोंगें ज्या ठिकाणीं शास्त्रीय पद्धत आहे ती उपटून टाकण्याकरितां केलेली नाहींत हें विद्याखात्याने पक्कें लक्षांत ठेवळें पाहिजे.

आधीं ग शिकवूं, मग म शिकवूं आणि अशा तऱ्हेनें सर्व वर्ण शिकल्यावर मग क, ख, ग, घ, ङ हा क्रम सांगूं नाहीं असें नाहीं; असा कदाचित् बुक-कमिटीचा आमच्या म्हणण्यावर आक्षेप निघेल. पण या आक्षेपांत काही अर्थ नाही. मुलांस वर्णमालेची जी पहिली ओळख व्हावयाची तीच शास्त्रीय पद्धतीने आज हजारो वर्षे आम्हीं करून देत आलों आहों. त्यामुळे झोंपेंत देखील आमची मुलें व्यंजनें म्हणूं लागल्यास क, ख, ग, घ, ङ या क्रमानें म्हणतात. ग, म, भ, र, ड, त, ह अशा अव्यवस्थित रीतीनें म्हणत नाहीत; मुलांस प्रथमतःच किंबहुना जन्मतःच असें जें शिक्षण मिळतें तें बुडवून टाकून सुधारणेच्या नांवावर त्यांना गाढव बनविण्यास आम्ही तयार नाहीं. करतां बुक कमिटीस व विद्याखात्यास आमची आग्रहाची अशी सूचना आहे कीं, त्यांनीं योजलेली वेडेपणाची सुधारणा सोडून देऊन, शाळेंत पहिल्यानें विद्यार्थ्यांकडून वर्णमालेचीं जीं अक्षरें

पाठ करावयाची ती हल्लींच्या क्रमानेंच करवावी. अशा रीतीने अक्षरें पाठ झाल्यावर तीं लिहिण्यास शिकविणें तेंही याच क्रमानें इष्ट आहे; तथापि एखाद्या मठ्ठ विद्यार्थ्यास ग-च आधी सोपा वाटत असेल तर शिकवा. पण हा नियम नव्हे, अपवाद आहे.

कसेंही असो; वर्णमालेचा क्रम हल्लीं आहे तसाच अगदीं पहिल्या दिवसापासून शिकविला पाहिजे. एरवीं ही शास्त्रीय पद्धत त्याचे हाडीं खिळणार नाहीं. आम्ही म्हणतो हे सयुक्तिक आहे की नाहीं, याबद्दल जर्मनी, फ्रान्स, अमेरिका इकडील शब्दशास्त्रकोविदांस पाहिजे तर खुशाल विचारा. आमची अशी पक्की खात्री आहे की, बुक-कमिटीच्या मेंबरांप्रमाणें ते अद्यापि सौलभ्य-वादी झालेले नाहींत; किंवा पूर्वी असल्यास प्रतिशाख्ये, अष्टाध्यायी वगैरे ग्रंथांच्या अध्ययनानें ते शास्त्रवादी झालेले आहेत. यापेक्षां आमच्या वर्णमालें-तील हल्लींच्या क्रमाच्या समर्थनार्थ जास्त कांहीं लिहिण्याची जरूर आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं. बुक-कमिटीला ही नसती उठाठेव कोणीं सांगितली होती कोण जाणें? विद्याखात्यास आणि सरकारास आमची अशी विनंति आहे कीं, त्यांनीं हा अव्यापारेषु व्यापार एकदम बंद करावा.

हिंदुस्थानांत जर कोणतें शास्त्र फार प्राचीन काळापासून पूर्णतेस आलें असेल तर तें व्याकरण होय; केमिस्ट्री नाहीं, किंवा पदार्थ-विज्ञानही नाहीं. या दुसऱ्या दोन शास्त्रांत युरोपियन लोकांचें अग्रेसरत्व आम्ही कबूल करूं; पण व्याकरणाची गोष्ट अशी आहे की, युरोपियन लोकांनीं व विद्वानांनीं त्यांत आमचेंच अग्रेसरत्व कबूल केलें आहे. अशा स्थितींत आम्ही आमच्या वर्णमालेचा खून करून युरोपियन लोकांप्रमाणें अ, ब, क, ड, ई, (A. B, C, D, E,) अशी वर्णमालेतील स्वरव्यंजनांची खिचडी करावयास लागावे हें आमच्या अभिमानास, शास्त्रीय ज्ञानास, परंपरेस आणि आज हजारों वर्षे चालत आलेल्या वहिवाटीस लांछनास्पद होय. बुक-कमिटीनें या गोष्टीचा कांहीं विचार केला आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं; व अद्यापही ती आपला दुराग्रह तसाच कायम ठेवील तर प्रकरण सरकारपुढें किंबहुना जगांतील सर्व विद्वानांपुढें मांडणें आम्हांस जरूर पडेल. सरतेशेवटीं महाराष्ट्रांतील लोकांसही आमची अशी सूचना आहे कीं, त्यांनीं कमिटीनें सुचविलेली ही खुळी पद्धत अमलांत आणूं नये म्हणून विद्याखात्याचे अधि-

कारी डायरेक्टरसाहेब याजकडे अर्ज पाठवावे. अर्ज मराठीत असले तरी चालतील; परंतु त्यांत स्पष्टपणें असा उल्लेख असला पाहिजे की, वर्णमालेची जी ढवळाढवळ करण्याचा बुककमिटीचा विचार आहे, तो आम्हांस बिलकूल पसंत नाही. विद्याखात्याची योजना आमची भाषा बिघडविण्याकरितां झालेली नाही, हे लोकांनी व विद्याखात्याने नेहमीं लक्षांत ठेविले पाहिजे.

---

२१ महाराष्ट्र भाषेची वाढ

वाच्यार्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः ।
तांस्तु यस्स्तेनयेद्वाचं सर्वस्तेयकरो हि सः ॥

—मनु.

वरील श्लोकांत खोटे बोलणारा किंवा खोटी साक्ष देणारा मनुष्य चोरापेक्षांही अधिक गुन्हेगार कसा ठरतो याची मनूनें जी उपपत्ति दिली आहे त्यापेक्षां अधिक बलवत्तर उपपत्ति दुसऱ्या वाङ्मयांतून क्वचितच सांपडेल. मनुष्य जातीचे व्यवहार चालण्यास वाणीखेरीज दुसरे साधन नाहीं, परस्परांचीं मने अगर विचार परस्परांस कळविण्यास भाषा हा एकच मार्ग आहे, आणि भाषेपासूनच किंवा भाषेच्यायोगे सर्व प्रकारचा व्यवहार उत्पन्न अगर सिद्ध होत असतो तेव्हां अशा प्रकारच्या सर्व व्यवहारसाधनाचा जो मनुष्य दुरुपयोग करितो किंवा त्याशीं प्रतारणा करितो तो एकपक्षी नव्हे तर सर्वस्वी चोर ठरतो, असें मनूने प्रतिपादन केले आहे. असत्यवादीपणा कां व किती गर्ह्य अथवा शिक्षार्ह आहे याचें यापेक्षां अधिक सयुक्तिक कारण देणें शक्य नाही. परंतु वरील श्लोकांत भाषेच्या उपयुक्ततेसंबंधानें जें विधान केलें आहे तें आमच्या मतें अधिक महत्त्वाचें आहे. पशूपासून मनुष्यजाती ओळखण्याची जीं थोडींबहुत चिन्हें आहेत, त्यांपैकींच भाषा हें एक प्रमुख लक्षण होय, असें बऱ्याच भाषाकोविदांचें मत आहे. आणि मनुष्यांचे आपापसांतील व्यवहार जितके अधिकाधिक विस्तृत किंवा व्यापक होतात, त्या मानानें भाषेलाहि साहजिक अधिकाधिक विस्तृत स्वरूप प्राप्त होतें. भाषा ही एक ईश्वरदत्त, किंवा डार्विनच्या मताप्रमाणें

म्हटलें तर उत्क्रांतिरीत्या सिद्ध झालेली वरिष्ठ पायरीची देणगी होय, आणि एखादा विशिष्ट मानवसमाज ज्या मानानें सुधारलेला असेल त्या मानानें त्या समाजाची भाषाही सुधारलेली किंवा वाढलेली असते. थोडक्यांत सांगावयाचें असल्यास एखाद्या विशिष्ट राष्ट्राच्या किंवा समाजाच्या परस्परव्यवहाराचें स्वरूप किंवा महत्त्व दाखविणारें त्या समाजाची भाषा हे एक यंत्रच होय. मनूनें सांगितल्याप्रमाणें सर्व व्यवहार भाषामूलक किंवा भाषेच्या योगानें चालत असल्यामुळें, एखाद्या भाषेच्या स्वरूपावरून भाषापंडित ती भाषा बोलणाऱ्या समाजाच्या–विशेषेकरून असे समाज किंवा राष्ट्रें जेव्हां नष्ट झालीं असतात तेव्हां त्यांच्या–सुधारणेची अटकळ बांधित असतात. उघड आहे कीं, ज्या भाषेंत भाववाचक नामे अधिक किंवा आत्मा आणि ईश्वर यांच्या कल्पना दाखविणारे शब्द अधिक, ती भाषा वापरणाऱ्या लोकांचे तात्त्विक विचारही त्या मानाने सुधारलेले असले पाहिजेत. इतर बाबतींतही हाच न्याय लागू आहे. एखादे राष्ट्र किंवा लोक नष्ट होऊन जरी हजारों वर्षें झाली असली तरी, आम्हांस जर ते लोक वापरीत असलेल्या भाषेंतील शब्द समजतील तर या नष्ट झालेल्या राष्ट्राची प्रगती अथवा सुधारणा कोणत्या स्थितीची होती याचे आम्हांस ताबडतोब अनुमान करतां येईल. सारांश, समाजाचा व्यवहार, समाजाचे विचार, समाजाचा व्याप आणि समाजाची भाषा यांच्यामधील संबंध इतका निकट आणि नित्य आहे कीं, एकाचें प्रतिबिंब दुसऱ्यांत उमटल्याखेरीज कधीही रहात नाही. एकाची वृद्धि तर दुसऱ्याची वृद्धि आणि एकाचा क्षय तर दुसऱ्याचा क्षय हा सिद्धांत अबाधित आहे.

कोणत्याही भाषेची अभिवृद्धि किंवा ऱ्हास याचा विचार करतांना वरील अबाधित सिद्धांत लक्षांत ठेवला पाहिजे. भाषेची अभिवृद्धि करणें जर इष्ट असेल तर एखाद्या पंडितानें धात्वर्थापासून अनेक काल्पनिक शब्द निर्माण करून त्यांचा कोश बनविल्यानें कार्यसिद्धि व्हावयाची नाही. एखाद्या कृपणानें कोट्यवधि रुपये संग्रह करून पुरून ठेवल्यानें देशाच्या संपत्तीची जशी अभिवृद्धि होत नाही, त्याप्रमाणेच भाषेंतील शब्दांचा प्रकार होय. अर्थशास्त्रांतील विनिमयाचा व्यवहार सुरळीत चालण्यास किंवा वाढविण्यास ज्याप्रमाणें व जितकी नाण्याची जरूर लागते, त्याप्रमाणें व तितकीच मनुष्याजातीच्या मनोवृत्ति व विचार परस्परांस कळविण्यास शब्दांची जरूरी आहे. आणि देशांतील

व्यापार वाढला असतां ज्याप्रमाणे अधिक नाणें—मग तें धातूंचे असो वा कागदी असो—उपयोगांत आणणें जरूर पडतें, त्याप्रमाणेंच समाजांत एकमेकांच्या विचारांचे दळणवळण वाढविण्यास शब्दांची जरुरी लागते. जगांतील सर्व मनुष्यांची भाषा जर एक असती तर मनुष्यजातींपैकीं एका भागाची सुधारणा झाल्यानें सर्व भाषेची एकदम सुधारणा झाली असती. पण आजपर्यंतच्या अितिहासाच्या अनुभवावरून असा नियम दिसून येतो कीं, धर्म व भाषा या दोन्ही गोष्टी सर्व जगभर एकरूपानें कधींही असूं शकत नाहींत; व मानव-जातीच्या प्रारंभकालीं त्या एक होत्या असें जरी मानलें, किंवा आजमितीस यक्षिणीची काडी फिरवून त्या सर्व जगभर जरी एक करतां आल्या, तरी कालां-तरानें या दोन्ही गोष्टीस देशभेदानें भिन्न भिन्न स्वरूप प्राप्त व्हावयाचेंच. किंबहुना एकराष्ट्रीयत्वाचे एकभाषा व एकधर्म, अर्थात् भिन्न राष्ट्रीयत्वाचे भिन्न भिन्न भाषा व भिन्न धर्म हे एक प्रधान लक्षणच होऊन बसलं आहे. हे असें कां व्हावें, भाषावैषम्य किंवा भाषाभेद आणि धर्मभेद हे नाहींसे करणें अशक्य आहे कीं काय, या प्रश्नाचा आज विचार कर्तव्य नाहीं. वस्तुस्थिति कशी आहे आणि ती किती प्राचीन कालापासून चालत आली आहे, एवढेंच आपणांस पाहावयाचे आहे. आणि तशा दृष्टीनें विचार केला म्हणजे विवक्षित मनुष्यसमाज आणि त्या समाजांतील व्यक्तिमात्रांनीं आपापले विचार एक-मेकांस कळविण्याकरितां योजलेलें शाब्दिक साधन किंवा भाषा याचा संबंध नित्य आहे असें मानूनच कोणत्याही विशिष्ट भाषेच्या अभिवृद्धीची अथवा ऱ्हासाची मीमांसा केली पाहिजे हें उघड आहे.

महाराष्ट्रभाषेच्या अभिवृद्धीचा अशा रीतीनें विचार केला म्हणजे अनेक गोष्टी डोळ्यांपुढें उभ्या रहातात. नर्मदेच्या दक्षिणेस आणि घटप्रभेच्या उत्तरेस महाराष्ट्रभाषेचा प्रारंभ सुमारें इसवी सनाच्या पांचव्या सहाव्या शतकांत झाला असें प्राचीन लेखांच्या शोधकांचे मत आहे. त्यापूर्वी या प्रांतांतील भाषा कानडी होती. परंतु या समयास नर्मदेच्या उत्तरेकडून आर्य लोकांचे जे संघ दक्षिणेंत आले त्यांनीं दक्षिणेतील लोकांशीं बरोबरीनें वागून व त्यांच्यांत मिळून-मिसळून आपली प्राकृत भाषा या प्रदेशांत आणली. आणि त्या प्राकृत भाषेचें जुन्या भाषांशीं मिश्रण होऊन त्यापासून हल्लींची महाराष्ट्र भाषा उत्पन्न झाली. यानंतर कांहीं शतकें ती बाल्यावस्थेतच होती. पण पुढे यादव राजांच्या तिला

आश्रय मिळून नर्मदेच्या दक्षिणेस तिचा पगडा उत्तरोत्तर अधिकाधिक बसत चालला; आणि प्रांतांतील सर्व व्यवहार त्याच भाषेंत चालूं लागल्यानें लवकरच पुढे ज्ञानेश्वरीसारखे ग्रंथ निर्माण झाले.

मराठी भाषेच्या उगमाचा अद्याप जरी पुरा शोध लागला नाहीं तरी उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून वर दिलेले सामान्य विधान करण्यास कांही हरकत नाहीं. या वेळची महाराष्ट्रदेशाची स्थिति फार चमत्कारिक होती. यादव राजांनी प्रोत्साहन दिल्यामुळें महाराष्ट्र भाषेस बरेंच स्थैर्य आलें होतें खरें; पण पुढें लवकरच महाराष्ट्रांत मुसलमानी राज्याची स्थापना झाल्यामुळे राजकीय व्यवहार बहुतेक परकी भाषेंत चालूं लागला. विद्वान् लोकांची स्थिती पाहावी तर त्यांनीं आपलें सर्व ज्ञान प्राचीन पद्धतीप्रमाणें प्रायः संस्कृतांतूनच संपादन केलेलें असावयाचें. आणि ज्या थोड्या हिंदु लोकांच्या हातांत राजकीय अधिकार राहिलेला होता त्यांस मुसलमानी भाषेचा अधिक अभ्यास करावा लागत असल्यामुळें स्वाभाविकरीत्याच स्वभाषेच्या उत्कर्षाचें काम त्यांच्या हातून होत नव्हते. अशा स्थितीत ज्ञानेश्वरापूर्वीं व तत्कालीं स्वराज्याच्या छत्राखाली वाढलेल्या मराठी भाषेचा बहुतेक नष्टांशच व्हावयाचा; किंवा निदान तिचे इतकें मोठें रूपांतर व्हावयाचें की, ज्ञानेश्वरापूर्वीच्या भाषेची ही कन्या आहे हे ओळखूंसुद्धां येऊं नये. मुसलमानी अमदानींत मराठी भाषेचें स्वरूप पालटून बरेच मुसलमानी शब्द व मुसलमानी भाषापद्धति मराठींत शिरली, हें आतां कांहीं निराळें सिद्ध करण्यास नको. बखरीच्या भाषा आणि शिवाजीमहाराजानीं तयार करविलेला राज्यव्यवहारकोश याची साक्ष देत आहे वास्तविक म्हटलें म्हणजे हा काल मराठी भाषेच्या ऱ्हासाचा होय; परंतु परमेश्वराच्या कृपेनें अशा आपत्कालांतही मराठी भाषेला पूर्वीच्या स्वराज्यांत पोसलेला वृक्ष वाढत जाण्यास एक दोन कारणे घडून आली. मुसलमानी राज्यांत धर्माच्या बाबतीत हिंदूंचा पुष्कळ छळ झाला ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. महाराष्ट्र देशासंबंधाने विचार करतांना हाच सिद्धान्त लक्षांत ठेवला पाहिजे. दक्षिणेत आज जे मुसलमान लोक आहेत ते प्रायः अस्सल पठाण, मोगल किंवा तुर्क नसून मुसलमानी अमदानीच्या पूर्वी या प्रांतांत जे हिंदु लोक होते त्यांच्यापैकीं ज्यांनीं लोभाने किंवा सक्तीनें मुसलमानी धर्म स्वीकारिला त्याचे वंशज

आहेत हेंही सांगावयास नको. दक्षिणेंतील मुसलमान आणि दक्षिणेंतील मराठे यांच्या अंगांत एकच रक्त वाहत आहे; आणि कांहीं कारणानें धर्म भिन्न झाला असला तरी पिंडानें ते एकमेकांचे बंधुच होत. असो; सांगावयाची गोष्ट ही कीं, मुसलमानी अमदानीत जरी हिंदूंचा छल होत असला तरी त्या छलामुळेंच हिंदु लोकांची आपल्या धर्मावरील श्रद्धा दुणावली गेली, असें म्हणण्यास हरकत नाही. हिंदु धर्माचा छल होऊन मुसलमान धर्माचें प्राबल्य जेव्हां झालें तेव्हां 'शिव शिव न हिंदुर्न यवनः' अशा प्रकारची कांहीं लोकांची स्थिति झाली असल्यास त्यांत कांही नवल नाहीं. जागोजागीं देवालयें मोडून उभारलेल्या भव्य व टोलेजंग मशिदी आणि तेथें जमणाऱ्या मोठमोठ्या उमरावांचा समुदाय यांचा देशांतील लोकांच्या मनावर धार्मिकरीत्या वाईट परिणाम झाल्याखेरीज रहावयाचा नाही. पण मुसलमानी धर्मच्छलामध्यें आमच्या दृष्टीने एक मोठा गुण होता, तो हा की, हा छल बहुतेक किंवा सर्वांशीं शारीरिक जबरीचा होता. कुराणाचा स्वीकार कर, नाहीपेक्षां वतन बुडावितो किंवा ठार मारतों असें याचें स्वरूप होतें. त्यामुळें अशा प्रकारचा छल सोसण्याचें ज्यांच्या अंगीं धैर्य होतें त्यांची स्वधर्मावरची श्रद्धा अधिकच दृढ झाली. हल्लींच्या राज्यांत पाश्चिमात्य शिक्षणाच्या योगाने सुशिक्षित वर्गाच्या अंतःकरणांतील धर्मबीजच निर्बल होऊन गोमांसभक्षणापर्यंत जशी कित्येकांची मजल येऊन ठेपली आहे, तसा मुसलमानी अमदानीतला प्रकार नव्हता. सक्तीच्या छळास जे बळी पडले त्यांखेरीज बाकीच्यांच्या अंतःकरणांतील श्रद्धा छलाच्या धक्क्यानें प्रतिकार करण्यास अधिक समर्थ झाली; आणि याचा परिणाम असा घडला कीं, त्यांनीं आपले धार्मिक मनोविकार आपल्या समाजास कळविण्याकरितां स्वभाषेचा अधिकाधिक उपयोग करून तिची वाढ कायम ठेविली. मराठी भाषेचें हल्ली उपलब्ध असलेलें वाङ्मय प्रायः धार्मिक कां, याचा अशा रीतीनें नीट खुलासा लागतो. जितका जितका छळ अधिक तितकी प्रतिकार करण्याची इच्छाही अधिक. किंबहुना गतिशास्त्रांत ज्याप्रमाणें क्रियेनें प्रतिक्रिया उत्पन्न होते असा सिद्धांत आहे तसाच धार्मिक बाबतींतही सिद्धांत बनवितां येईल. ज्ञानेश्वरापासून रामदासापर्यंत झालेल्या संत मंडळींची भाषेच्या संबंधानें कामगिरी पाहतांना तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचा वर सांगितल्याप्रमाणें अवश्य विचार केला पाहिजे. राजसत्ता परधर्मी

लोकांच्या हातांत असल्यानें या परकीय लोकांच्या भाषेंतच बहुतेक राजकीय व सामाजिक व्यवहार चालत असत; आणि न्याय, व्याकरण आदिकरून पांडित्याचे व्यवहार संस्कृत भाषेत चालत. अशा परिस्थितीत धर्माची बाब जर संत मंडळींनें हातांत घेतली नसती तर मराठी भाषेंत ज्ञानेश्वरी हा पहिला आणि शेवटचाच ग्रंथ झाला असता. धर्माची बाब त्या वेळीं लोकांच्या पुढाऱ्यांनीं हातांत घेण्यास दुसरेही एक कारण झालें होते. इसवी सनाच्या सातव्या शतकांत जैन व बौद्ध धर्मांचे खंडण करून हिंदुस्थानांत व हिंदुस्थानाबरोबर महाराष्ट्रांतही शंकराचार्यांनीं जरी वैदिक धर्माची स्थापना केली तरी पुढें कांही वर्षेंपर्यंत तो धर्म थोडाबहुत चालतच होता. कुमारिलाचा श्रौतमार्ग सर्व जातीच्या लोकांनी आचरणें निषिद्ध होते, आणि आचार्यांचा वेदांतमार्ग पंडितांखेरीज इतरांस अगम्य होता, तेव्हां जैन आणि बौद्ध यांचा आचार्यांनीं जरी पराभव केला तरी या धर्मांच्या अभावी सामान्य जनसमूहास कोणता धर्म आचरण्यास सांगावे हा एक त्या वेळच्या धार्मिक विद्वानांपुढे मोठाच प्रश्न होता; आणि मुसलमानी अमदानीपूर्वी जर त्याचा योग्य निकाल लावला नसता तर जैन आणि बौद्ध धर्मांच्या ऐवजी मुसलमानी धर्म या प्रातात एकदम प्रचलित झाला असता. भक्तिमार्ग किंवा भागवत धर्म याच्या प्रवर्तकांनी देशांवरील संकट टाळले हें आम्ही नेहमी लक्षांत ठेवले पाहिजे. याप्रमाणे हिंदुस्थानांतील धार्मिक अितिहासाच्या दृष्टीनेही भक्तिमार्गास या काली विशेष महत्त्व आलें होते; आणि मुसलमानी धर्मच्छलाचे स्वरूप केवळ शारीरिकशक्तीचें असल्यामुळे महाराष्ट्रांत या धर्माच्या वाढीस मुसलमानी अमदानीत एक प्रकारचें साहाय्यच झालें असें म्हटलें पाहिजे. परकीय अमलात राजकीय महर्षि किंवा संत उत्पन्न होणें अशक्य आहे. अर्थात् ज्यांच्या अंगांत कांही कर्तृत्वशक्ति होती त्यांस आपलें कर्तृत्व दाखविण्यास धार्मिक चळवळ एवढीच काय ती मोकळी बाजू होती; किंवा धार्मिक पुढाऱ्यांखेरीज इतर पुढारीवर्गास हा काल अनुकूल नव्हता. कसेंही म्हणा, आम्हा सर्वांना समाधान व अभिमान बाळगण्यासारखी मुख्य गोष्ट ही आहे की, अशा कालांत व परिस्थितीत महाराष्ट्रांतील पुढाऱ्यांनीं त्यांस जी दिशा मोकळी होती तिचा अंगिकार करून भाषा व धर्म अशी जीं एकराष्ट्रीयत्वाचीं प्रधान अंगें, त्याचें आपत्कालीं महाराष्ट्रांत चांगलें संगोपन केलें; इतकेंच नव्हे तर यावच्छक्य अभिवृद्धीही केली. याचा परिणाम काय

झाला व पुढें स्थिति काय झाली. याचा विचार स्थलसंकोचास्तव आज न करतां पुढील लेखांत करूं.

नंबर २

कोणत्याही राष्ट्रांचे वाङ्मय त्या राष्ट्रांतील लोकांच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते, आणि ही परिस्थिति ज्याप्रमाणें पालटेल, म्हणजे संकुचित किंवा विस्तृत, मर्यादित अगर व्यापक होईल त्या मानानें वाङ्मयाचाही ऱ्हास किंवा वाढ होत असते हा सिद्धांत महाराष्ट्रांत स्वराज्य होण्यापूर्वी मराठी भाषेच्या वाढीस कसा लागूं पडतो, याचें गेल्या खेपेस विवेचन केले आहे. नाडीवरून ज्याप्रमाणें शरीरांतील रोगाची किंवा स्वास्थ्याची परीक्षा होते, तद्वतच भाषेवरून राष्ट्राची बरीवाईट स्थिति तज्ज्ञ लोक तेव्हांच ताडतात. श्रीशिवाजी महाराज जन्मण्यापूर्वी पोवाडे कां झाले नाहीत, याचे कारण आतां सांगण्याची जरूर नाही. यादवकुलांतील शेवटचा दौलताबाद येथील हिंदु राजा नाहीसा झाल्यानंतर आणि शिवाजीमहाराज जन्मेपर्यंत मुसलमानी राज्यकर्त्यांनी कांहीं कमी पराक्रम केले नाहींत. पण त्या पराक्रमानीं महाराष्ट्रातील गोंधळ्यास किंवा लोकांस कसें स्फुरण येणार ? पण परमेश्वराच्या कृपेने हे रहाटगाडगें जेव्हां फिरलें, तेव्हां गांवोगांवीं उघड्या मैदानांत हजारो लोकांपुढें डफावर थाप मारून महाराष्ट्रांतील शाहीर ' आला मोगल चढाई करून ' किंवा अखेरीस अखेरीस ' खुप शर्तीने राज्य राखिले येशवंत फडणिस नाना ' असें आपल्या जोमदार भाषेने गाऊ लागले. ज्ञानेश्वरापासून तुकारामापर्यंत झालेल्या कविमंडळांत म्लेंच्छ राज्याबद्दल खेद आणि स्वराज्याबद्दल अभिमान जागृत नव्हता असें नाहीं. एकनाथाच्या कावितेपैकीं दोन-तीन कविता त्यांच्या देशभक्तीच्या दर्शक म्हणून रा. पांगारकर यांनीं पूर्वी केसरींत प्रसिद्ध केलेल्या वाचकांस आठवत असतीलच. परंतु त्या वेळची परिस्थिति अशी होती कीं देशाभिमानाची ज्योत अंतःकरणांत असली तरी तिची ज्वाला ओठापर्यंत न येण्याची खबरदारी घ्यावी लागत असे. एकनाथाचा काळ व रामदासाचा काळ यांत पुष्कळ अंतर आहे; आणि निवृत्ती मार्गाबरोबरच रामदासाप्रमाणें प्रवृत्ती मार्गाचेंही तत्पूर्वीच्या संतांनीं प्रचलन केलें नाहीं याबद्दल त्यांस दोष

देणारांनीं ही गोष्ट विशेषतः लक्षांत ठेवली पाहिजे. इंग्रज सरकारानें आमचे विचार स्पष्टपणें बोलण्याची आम्हांस परवानगी दिली आहे, तरीसुद्धां नेमस्त लिहा म्हणून उपदेश होतो, तर मुसलमानी अमदानीत संतकविमंडळ राजकीय ढवळाढवळींत पडले नाहीं, याबद्दल त्यांस दोष देणें गैराशस्त नव्हे काय? रामदासास ज्या गोष्टी कळल्या त्या एकनाथास कळत नव्हत्या, किंवा कळल्या नसल्या असें नाहीं; त्यांच्या लेखांत किंवा कवित्वांत जो फरक आहे तो परिस्थितीमुळें झालेला आहे, देशाभिमानाच्या कमतरतेमुळें नव्हे असें आम्ही समजतो. सारांश, श्रीशिवाजीमहाराजांचा जन्म होण्यापूर्वीचें महाराष्ट्र वाङ्मय पाहिले तर तें सर्व धार्मिकच आहे आणि परिस्थितीच्या मानाने तें असेंच असावयाचें, असे आढळून येईल. पण याने राष्ट्रीय कार्य कांहींच झाले नाहीं असें मात्र कोणी समजूं नये. मुसलमानी कारकीर्द होण्यापूर्वी यादवांच्या राज्यांत नुकताच मराठीला कोठे राजाश्रय मिळालेला होता; आणि मराठी भाषेची स्थानिक व्याप्ती किंवा मर्यादा कायमची ठरलेली नव्हती. हा राजाश्रय तुटल्यानंतर मुसलमानी अमदानींत धर्माची जी एक बाजू मोकळी होती त्या दिशेनेच त्या वेळच्या थोर पुरुषांनी धर्म आणि भाषा राखून महाराष्ट्राचे महाराष्ट्रपण कायम ठेविले. विठोबाची पंढरी ही धर्म आणि भाषा या दोन्ही दृष्टीनें त्या वेळी महाराष्ट्राची राजधानी झाली होती. आणि या राजधानीच्या आसपास म्हणजे हल्ली मोगलाईंत असलेल्या औरंगाबाद, गुलबर्गा आणि दक्षिणेस विजापूर वगैरे प्रांतांतून आजमितीस मराठी भाषेची जी व्याप्ति आढळून येते, तिचें श्रेय मराठी संत-कविमंडळीसच दिले पाहिजे. हें कविमंडळ जर त्या वेळी उत्पन्न झाले नसते तर दक्षिणेकडून कानडी भाषेनें पुनः आपला पगडा कदाचित् महाराष्ट्र भाषेवर बसविला असता. आळंदी आणि पंढरी या दोन धर्मक्षेत्रांचा दीर्घवर्तुलांतील दोन केंद्रांप्रमाणे महाराष्ट्र-भाषेच्या व्याप्तीवर परिणाम झालेला आहे. अर्थात् महाराष्ट्राच्या मर्यादा आज ज्या आपणास कायम झाल्याशा वाटतात, त्या संत-कविमंडळीनी मुसलमानी अमदानींत धर्माच्या दिशेनें महाराष्ट्र भाषावृद्धीचा उद्योग करून स्थापित केलेल्या आहेत. महाराष्ट्रांतील लोकांच्या अंगांतील रक्त आर्य आणि द्रवीड लोकांच्या मिश्रणाने बनले आहे, असा हल्लींच्या शोधकांचा सिद्धान्त आहे. पण हाच सिद्धान्त बंगलोर-म्हैसुरापर्यंत रहाणाऱ्या मंडळींसही लागूं पडतो.

तथापि, महाराष्ट्र देशाची मर्यादा तेथपर्यंत गेलेली नाहीं. हें लक्षांत आलें म्हणजे महाराष्ट्राची मर्यादा कायम करण्याचे कामीं पिंडान्वयापेक्षां भाषान्वयच अधिक कारणीभूत झाला असें म्हणावें लागते. भाषेची मर्यादा किंवा व्याप्ती वाढविण्यास अशा रीतीने धर्म कारण होत असतो, याचें दुसरें एक कारण आहे. ज्ञानेश्वराचे वेळीं किंवा त्यापूर्वी कांही वर्षें महानुभवपंथ निघाला आणि तो महाराष्ट्रांत निघाल्यामुळे त्या पथाचे मूळ ग्रथ महाराष्ट्र भाषेत लिहिले गेले. परंतु या पंथाचा विस्तार महाराष्ट्राबाहेर म्हणजे राजपुताना, पंजाब इकडे अधिक झाल्यामुळें व त्यांचे मठ सध्यां पेशावर व काबूल येथेंही असल्यामुळें, त्यांच्या द्वारे मराठी भाषा काबुलापर्यंत-निदान त्यांच्या मठांत तरी-प्रचलित असलेली आढळून येते. भागवतधर्माचे ग्रंथ मराठींत झाले किंवा त्या काळच्या संतमंडळीनीं केले, या गोष्टींचा अशा दृष्टीने विचार केला म्हणजे ती भाषा-वृद्धीस आणि तद्वारा राष्ट्रवृद्धीस किती कारणीभूत झाली, हे चांगलें दिसून येतें. अग्निहोत्रादि श्रौतकर्मांत निमग्न झालेल्या विद्वान् मंडळीचा या संतमडळीवर राग होता, आणि त्यांना असे वाटत असें की, संस्कृताचें अध्ययन करून पंडित झालेल्या मनुष्याने वेदवाणीचे अर्थ मराठीत कुळंब्यामाळ्यांस सांगणें म्हणजे भ्रष्टाकार होय. एकनाथ व तुकाराम यांचा शास्त्रीमंडळीनें छळ केला होता. इतकेंच नव्हे तर पुढेंही संस्कृत वाणी सोडून मराठीत काव्य करण्या-पूर्वी महाराष्ट्र कवीस अपवादापासून पहिल्याने आपल्या कृतीचें मंडण करावें लागतें. संस्कृत ही भाषा आम्हांस परकी नाहीं, किंबहुना ती मराठी भाषेची आई नसली तरी निदान आजी खास आहे. तथापि संवय आणि अभ्यास याने जडलेला दुराग्रह इतका बलवत्तर असतो की, वीसवीस पंचवीस पंचवीस वर्षें सस्कृतांत घटपटादि खटपट करणारांस कुळंब्याच्या मराठी भाषेंत आपले मनोविकार व्यक्त करणें हलकेपणाचे वाटे. कोणत्याही राष्ट्रांतील विद्वत्समूह अशा रीतीनें देशभाषेखेरीज इतर भाषेत बाळपणापासून दीर्घकाळ वाढलेल्या व तद्वारां ज्ञान संपादन केलेला अबाधित कायम राहाणें हें देश-भाषेच्या दृष्टीनें त्या राष्ट्राचें दुर्दैव होय असें आम्ही समजतों. त्यांतून ही भाषा जर देशभाषेहून नुसती भिन्नच नव्हे तर परकी असेल तर बोलावया-सच नको. हल्लीं महाराष्ट्रास हीच स्थिति आलेली आहे; पण त्याचा विचार पुढें करूं. सध्यां एवढेंच सांगणें आहे कीं, शिवाजीमहाराजांचेपूर्वी मुसलमानी

अमदानींत संस्कृतांत वाढलेल्या विद्वत्समूहाचें विशेष साहाय्य नसतां किंवा राज्यकर्त्यांचा बराच विरोध असतांही आमच्या संतमंडळीनें राष्ट्रांत एकाचे दोन केंद्र उत्पन्न करून धार्मिक दिशेनें भाषेच्याद्वारें महाराष्ट्रीयत्वाची कल्पना कायम ठेवली इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या म्हणजे मराठी भाषा बोलणाऱ्यांच्या देशाच्या मर्यादा शक्य तितक्या वाढवून कायम ठेवल्या. ही कामगिरी जर त्यांनी बजावली नसती तर २।४ शें वर्षांत मुसलमानी अमदानींत भाषेची सरभेळ होऊन रामदास किंवा श्रीशिवाजीमहाराज यांस महाराष्ट्रधर्म किंवा महाराष्ट्रदेश कोणता, हे सांगण्याची पंचाईत पडली असती; इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्र देशातील लोकांचे हातून जी कामगिरी त्यांनीं करून घेतली ती त्यांस करून घेता आली नसती.

श्रीशिवाजीमहाराजांचा अभ्युदय म्हणजे मराठी भाषेचा अभ्युदय असें म्हणण्यास हरकत नाही. मराठी भाषेची व्याप्ति वाढण्यास यापूर्वी धर्म हें एकच कारण होतें; त्यास आतां राजसत्तेची जोड मिळाली. इंग्रजी भाषा इतर पाश्चात्य भाषांपेक्षां जी श्रेष्ठ झाली आहे तिला इंग्रजी साम्राज्य हें एक प्रबळ कारण होय. कोणतीही विशिष्ट भाषा बोलणारे लोक राज्यकर्ते झाले म्हणजे त्यांच्याबरोबरच त्यांच्या भाषेचाही अधिक गौरव होत असतो. आणि असा गौरव झाला म्हणजे पहिल्याने जरी ती भाषा लेचीपेची असली, तरी कालांतराने तिला प्रगल्भ स्वरूप प्राप्त होतें. मराठी भाषेला ही स्थिति कांहीं दिवस प्राप्त झाली होती. श्रीशिवाजीमहाराजांचें मराठी साम्राज्य स्थापण्याकरितां झालेले पहिले प्रयत्न सह्याद्रीतील किल्ले आणि सह्याद्रीला लागून असणारें सुपे, पुणे वगैरे प्रांत यांतच करावे लागल्यामुळें मराठी भाषेचे पूर्वीचें केंद्रस्थान बदलून तें सह्याद्रीच्या लगत घ्यावें लागले. तथापि लवकरच या नव्या केंद्रापासून महाराष्ट्र भाषेचे किरण मराठ्यांच्या भाल्याबरोबर उत्तरेकडे अटकेपर्यंत तर दक्षिणेकडे तंजावरपर्यंत जाऊन पोचले. यानंतरचा म्हणजे पेशवाईचा काळ तर मराठी भाषेस जास्तच अनुकूल झाला. शिंदे, गायकवाड आणि होळकर यांनीं ग्वालेर, गुजराथ आणि माळवा या प्रांतांत आपल्या संस्थानाबरोबरच मराठी भाषेची स्थापना केली; आणि पूर्वेकडे नागपुरास भोसल्यांनीं तिची बाजू राखली. बेळगांव, धारवाड, म्हैसूर, तंजावर ही या पूर्वीच सर झालेली होतीं. आणि निजामचें राज्य दक्षिणेंत कायम राहिलें होतें, तरी

संतमंडळींनीं औरंगाबाद वगैरे प्रांतांतून मराठी भाषेची जी एकदां छाप बसविलेली होती ती मराठ्यांच्या पराक्रमानें पुढें कायम राहिली. सारांश, निजामापासून त्याच्या वसुलाचीच चौथाई आम्ही घेतली एवढेंच नव्हे तर चौथाईपेक्षां अधिक मुलुख महाराष्ट्र भाषेच्या टापूखाली ठेवण्यास तत्कालीन मराठ्यांचें शौर्य कारण झालें. तात्पर्य, आमच्या संतमंडळींचे ग्रंथ हे आतां केवळ मर्यादित महाराष्ट्राचेंच वाङ्मय न राहतां त्यांची व्याप्ति मराठी राज्याइतकीच वाढत जाऊन तिनें हिंदुस्थानचा तृतीयांश तरी व्यापला गेला. ज्या महाराष्ट्र वीरांनी मुसलमानीतील धर्मच्छल आपल्या कर्तबगारीनें नाहींसा केला, त्यांचे पोवाडे गाण्यास किंवा त्यांच्या बखरी लिहिण्यास आतां नवे कवी व लेखक पुढें आले. आणि त्यांना आपली कवित्वशक्ती केवळ धार्मिक विषयांतच खर्च करण्याचे कारण राहिलें नाही. मराठी भाषेंतील ऐतिहासिक गद्य व पद्य लेख याच वेळेस जन्मास आले व पोसले गेले, याचें कारण वरील विवेचनावरून वाचकांच्या चांगलें लक्षांत येईल. राष्ट्र वाढूं लागलें म्हणजे तें कांहीं एकाच बाजूनें वाढत नाहीं; आणि राजसत्ता ज्यांच्या हातांत असते, त्यांचे आचारविचारच नव्हे, तर त्यांची भाषाही लोकांस गोड वाटूं लागते. बेळगांव किंवा धारवाड जिल्ह्यांत आजमित्तीस मराठी भाषा लोकांस समजते याचें खरें कारण असें आहे कीं, मराठी अमदानींत या जिल्ह्यांतील लोक किंवा त्यांचे पुढारी मराठी भाषा बोलणें हें संभावितपणाचें किंवा प्रतिष्ठितपणाचें लक्षण समजत. कोणाही सुशिक्षित मनुष्यास, मराठी कळत नाहीं, असें त्या वेळीं म्हणण्याची लाज वाटे. याचा असा परिणाम झाला कीं, या लोकांच्या घरांतून स्त्रिया देखील मराठी बोलणें हें कुलीनत्वाचें लक्षण आहे असें समजूं लागल्या. हल्लीं इंग्रजी राज्यांत इंग्रजी भाषेसंबंधानें आमच्या देशांत जो प्रकार होत आहे तो लक्षांत आणला म्हणजे आम्ही वर केलेलें वर्णन कोणासही असंभवनीय वाटणार नाही. महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासांतील हा काळ अशा रीतीनें राष्ट्राभ्युदयाचाच नव्हे तर भाषाभ्युदयाचाही झाला होता आणि यांत गद्य ग्रंथ नवीन निर्माण झाले इतकेंच नव्हे तर पद्य ग्रंथांसही नवें वळण लागलें, हें मोरोपंतादिकांच्या काव्यांवरून दिसून येईल. हाच काळ पुढें अबाधित राहिला असतां तर काय झालें असतें हें सांगण्याची गरज नाहीं. आमच्या दुर्दैवानें म्हणा कीं, सुदैवानें म्हणा, शें-दीडशें वर्षें आम्ही या काला-

चा अनुभव घेतों न घेतों तोंच ही परिस्थिति जाऊन दुसरी परिस्थिति प्राप्त झाली. या दुसऱ्या परिस्थितींत आमच्या भाषेची वाढ कशी कायम ठेवतां येईल याचा विचार आपणांस मुख्यत्वेंकरून करावयाचा आहे. पण पूर्वपरंपरा लक्षांत आल्याखेरीज तसा विचार पूर्णपणें करणें अशक्य असल्यामुळें एवढी प्रस्तावना करणें जरूर पडलें. वरील मुख्य मुद्द्यांचा विचार पुढील खेपेस करूं.

नंबर ३

या विषयावरील गेल्या दोन लेखांत पेशवाई बुडेपर्यंत मराठी भाषेच्या वाङ्मयाची व स्थानिक व्याप्तीची वाढ कशी झाली याचें थोडक्यांत विवेचन केलें आहे. त्यावरून स्वराज्यांत स्वभाषेस कशा प्रकारें उत्तेजन मिळतें हें वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. मराठी भाषेंतील पहिलें वाङ्मय धर्मविषयक असण्याचें कारण काय, ऐतिहासिक पवाडे किंवा बखरी पहिल्या काळांत कां निर्माण झाल्या नाहींत, आणि इंदुरापासून तंजावरापर्यंत मराठी भाषेचा प्रसार कसा झाला या गोष्टींची उपपत्ति दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारें लागत नाहीं. मराठी भाषेच्या वाढीच्या ऐतिहासिक विवेचनाची ही पद्धत लक्षांत ठेऊनच इंग्रजी अमदानींत तिची वाढ कशी, किती व कोणत्या प्रकारची होईल याचा विचार केला पाहिजे. मराठीस मातृभाषा किंवा मायभाषा म्हटल्यानें मराठी भाषेच्या अभिवृद्धींत कांहीं भर पडतें असे नाहीं. मागें आम्हीं सांगितलेंच आहे की, भाषा ही राष्ट्राच्या स्थितीचें निदर्शक आहे. राष्ट्र जर उदयोन्मुख असेल तर त्यांतील भाषाही वाढीस लागलेली असावयाची; आणि राष्ट्राचे व्यापार किंवा व्यवहार जर संकुचित असले तर त्याप्रमाणेंच भाषेची व्याप्ती किंवा वाढ ही मर्यादित रहावयाची, हा सिद्धान्त अबाधित आहे. करितां याच दृष्टीनें हल्लींच्या कालांतील मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीचा विचार करूं.

इंग्रजांचें राज्य हिंदुस्थानांत झाल्यावर अर्थातच मराठी भाषेस राजकीय-दृष्ट्या पूर्वी जें महत्त्व होते तें कमी झालें. अव्वल इंग्रजीत पहिल्यापहिल्यानें देशी भाषांतून दप्तर ठेवीत असत, व जिल्हाकोर्टांतील कामही देशी भाषांतून चाले. परंतु इंग्रजी शिक्षण वाढून इंग्रजी भाषा शिकलेले नोकर जसजसे जास्त

मिळूं लागले तसतसा देशी भाषांचा राजकीय बाबतींत कमी कमी उपयोग होऊं लागला; आणि राज्यव्यवस्थेचें महत्त्वाचें सर्व काम इंग्रजींत चालूं लागलें. मराठी ही गुजराथीप्रमाणे व्यापाराची भाषा कधीच झालेली नव्हती. त्यामुळें गुजराथी भाषेची व्याप्ती कायम राहण्यास हल्लीं जी सवड राहिली आहे तीही मराठी भाषेस प्राप्त झाली नाही. गुजराथी भाषेंत तीन दैनिक वर्तमानपत्रें आज बरेच दिवस चालत आहेत याचेंही मुख्य कारण हेच होय. शिवाय पारशी लोकानीं गुजराथी भाषेचा जसा स्वीकार केला तशा प्रकारे मराठी भाषेस महाराष्ट्राखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही मोठ्या ज्ञातीचा पाठिंबा मिळाला नव्हता. यामुळे मराठी राज्य गेल्याबरोबर महाराष्ट्रांतील राज्यकारभारांत मराठी भाषेचें प्राबल्य नाहींसें झालें, इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या बाहेरही तिचा पूर्वी झालेला प्रसार उत्तरोत्तर नाहीसा होत चालला. तंजावर प्रांतांत पूर्वी जे लोक महाराष्ट्रांतून गेले आहेत ते अद्याप आपल्या घरी ज्ञानेश्वरीच्यापद्धतीचे मराठी बोलतात. परंतु संस्थानच्या किंवा जिल्ह्यांतल्या दरबारांत त्या देशाची भाषा वापरण्यांत येत असल्यामुळे तिकडच्या मराठीचा प्रघात अजिबात बंद पडला. म्हैसुराकडे हीच व्यवस्था झाली; आणि बेळगांव–धारवाड जिल्ह्यांतील लोकांनी कर्नाटक-विद्यावर्धक संघ काढून राजकर्त्यांच्या जोरावर मराठी भाषेस शह देण्याचें काम सुरू केलें. ग्वाल्हेर व इंदूर संस्थानांत वास्तविक म्हटले म्हणजे मराठी भाषा कायम ठेवावयास पाहिजे होती; पण इंग्रजी राजकर्त्यांचें संस्थानांतून अनुकरण झाल्यामुळें मराठी भाषेस तेथूनही आपला पाय माघारा घ्यावा लागला; आणि गायकवाडींत तिला आपल्याबरोबर गुजराथीस अर्धे स्थान द्यावें लागलें. निजामशाहीत मराठवाडीत लोकांची भाषा जरी मराठी आहे तरी दरबारी भाषा फारशी पडल्यानें मराठीस कोणत्याही प्रकारें उत्तेजन मिळत नाही. सारांश, स्वराज्यांत मराठी भाषेची व्याप्ती महाराष्ट्राबाहेर जी वाढली गेली होती ती इंग्रजी राज्य झाल्याबरोबर पुन्हां संकुचित होऊन मूळ पदावर आली. वऱ्हाडांत मराठी भाषा प्रचारांत आहे; पण तो प्रांत आतां नागपुरास जोडल्यामुळें मोडी लिपी दप्तरांतून काढून टाकण्याचा ठराव झाला आहे असें समजतें. हाच जर क्रम पुढें चालला तर या प्रांतांतील मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस त्यामुळें बराच अडथळा येईल

भाषेच्या स्थानिक व्याप्तीसंबंधानें हा विचार झाला. आतां राष्ट्राचे व्यवहार इंग्रजी राज्यांत मर्यादित झाल्याने भाषेची किती हानि झाली हें पाहूं. कोणत्या ही देशांतील सुशिक्षित वर्ग परकीय भाषेच्या द्वारें ज्ञानसंपन्न झालेला राहणें हें देशी भाषेच्या दृष्टीनें राष्ट्राचे दुर्दैव होय, हें तत्त्व मागें आम्हीं सांगितलेंच आहे. इंग्रजी राज्यांत हाच प्रकार माजला आहे. आमचा सुशिक्षित वर्ग बाल्यापासून इंग्रजी भाषेत आपले विचार व्यक्त करण्यास किंवा ज्ञान संपादन करून घेण्यास शिकला असल्यामुळें या बुद्धिमान् वर्गाच्या हातून स्वभाषेची सेवा व्हावी तितकी स्वाभाविकरीत्याच हात नाही. शास्त्रांचे अध्ययन व अध्यापन जर स्वभाषेत होऊं लागले तर विद्वानांच्या परिश्रमानें भाषेची जी आपोआप वाढ होत असते त्या वाढीस हिंदुस्थानांतील लोक आतां अंतरले आहेत; किंबहुना असेही म्हटले तरी चालेल की, अशा दृष्टीनें पाहिलें असतां आमच्या देशांतील सुशिक्षित वर्ग स्वभाषेचा अहेतुक शत्रु बनला आहे. युनिव्हर्सिटीत एम्. ए.च्या परीक्षेस एकदोन मराठी पुस्तकें ठेवल्याने मराठी भाषेची वाढ होईल ही समजूत चुकीची आहे. कारण भाषेची वाढ होण्यास मुख्य साधन त्या भाषेत व्यवहार चालणें हें होय. हा व्यवहार जितका जास्ती तितकी भाषेची वृद्धि किंवा फैलाव जास्त होतो. उद्यां जर व्यापारी लोक व्यापारासाठी मराठी व्यवहार करूं लागले, अनेक जुन्या व नव्या शास्त्रांचे अध्ययन व अध्यापन याच भाषेत होऊं लागलें, आणि राजदरबारीही सर्व राज्यकारभार मराठी भाषेंतच होऊं लागला तर मराठी भाषेचा हां हां म्हणतां उत्कर्ष होईल. पण आमच्या दुर्दैवाने सध्यां देशाची तशी स्थिति नाहीं. सर्व विद्या व शास्त्रे इंग्रजींत शिकविलीं जातात व अशा प्रकारें एकदां इंग्रजीत लिहिण्याची, वाचण्याची व विचार करण्याची संवय लागली म्हणजे मराठी भाषेत लिहिलेले शास्त्रीय पुस्तक वाचण्यापेक्षां तोच ग्रंथ इंग्रजीत वाचणें अधिक सुलभ व सोइस्कर वाटूं लागते. इंग्रजीतील कांही शास्त्रीय ग्रंथांचीं मराठीत भाषांतरें अलीकडे झाली आहेत; पण वरील कारणामुळें या ग्रंथास चांगलासा आश्रय मिळत नाही. शास्त्रीय विषय वाचण्यास योग्य असे पुरुष असले ग्रंथ प्रायः इंग्रजींतच वाचतात; आणि ज्यांस इंग्रजी येत नाहीं त्यास अशा प्रकारचे ग्रंथ वाचण्याची प्रायः अभिरुचि नसते. ज्ञानेश्वरीच्या काळीं व त्यानंतर मुसलमानी अमदानींत साधुसंतांनीं ज्याप्रमाणें मराठी भाषेची सेवा

केली तसाही प्रकार या साम्राज्यांत घडून येणें शक्य नाहीं. कारण इंग्रजी शिक्षणानें सुशिक्षित वर्गाच्या मनांतील धर्मश्रद्धा डळमळीत झालेली आहे. धर्मावरील ज्याची स्वतःची श्रद्धा डळमळीत तो स्वभाषेंत लोकांस उपदेश तरी काय करणार ! आणि तो कितीही विद्वान असला तरी त्याच्या तोंडांतून तुकारामबुवासारखी प्रासादिक वाणी कोठून निघणार ! प्रार्थनासमाजासारखे किंवा एकेश्वरीसारखे कांहीं धर्मपंथ काढण्याचा प्रयत्न इंग्रजींत झाला आहे. पण खऱ्या धर्मकळकळीचा कोणीच पुढारी या पंथांत नसल्यामुळें लोकांस धार्मिक उपदेश करण्याच्या कामी मराठी भाषा वापरल्याने भाषेची जी अभिवृद्धि व्हावयाची तीही या पंथाकडून झालेली नाहीं. मिशनरी लोकांनीं मराठी भाषेस हातीं धरून भाषेचा कोश व व्याकरण करण्याच्या कामीं मदत केली व छापण्याची कला आणि वर्तमानपत्रें यांचाही महाराष्ट्रांत प्रचार सुरू केला. पण मिशनऱ्यांच्या ग्रंथांत मराठी शिकलेल्या साहेबलोकांनी वापरलेली भाषा खऱ्या मराठी भाषेपेक्षा विचित्र असल्यामुळें मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस मिशनऱ्यांचें व्हावें तसें साहाय्य झालें नाही, व मिशनऱ्यांचे हे धेडगुजरी भाषेंतील मराठी ग्रंथ मराठी वाङ्मयास कधींही शोभादायक व्हावयाचे नाहींत, किंबहुना हे ग्रंथ खऱ्या मराठी वाङ्मयाचा भाग कधी समजला जाईल की नाही याची शंका आहे. परकीय राजसत्तेमुळें देशांतील लोकांचा सर्व बाजूंनी हुरूप कमी झाला आहे, व खरी कर्तबगारी कदाचित् कोणाच्या अंगीं असल्यास ती दाखवण्यास मार्गही राहिला नाही. अशा स्थितींत खऱ्या कवित्वाची स्फूर्ति तरी कशी होणार ! आणि झालीच तर पोवाडे तरी कोणाचे गाणार ? सारांश, खरा कवि किंवा खरा धर्मोपदेशक निपजण्यास हा काल प्रतिकूल असल्यामुळें सावलीखालील झाडाप्रमाणे या दिशेने मराठीची वाढ इंग्रजी राज्यांत खुंटली गेली आहे. हिंदुस्थानाची राष्ट्रीय भाषा मराठी होणे शक्य नाहीं. अर्थात् त्या बाजूनेंही मराठी भाषेची वाढ होईल अशी आशा बाळगवयास नको. उलट हिंदीसारखी दुसरी एखादी भाषा राष्ट्रीय झाल्यानें मराठी भाषेस त्या मानानें धक्काच बसावयाचा.

भाषेची अभिवृद्धि होण्यास ती भाषा बोलणारांचा व्यवहार व व्याप अधिक वाढला पाहिजे, परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें महाराष्ट्र देशाची आज तशी स्थिति नसल्यामुळें मराठी भाषेतील ज्ञानभांडार इंग्रजी अमदानीस ८०

वर वर्षे झालीं तरी अद्याप संकुचितच राहिलें आहे. मिशनरी लोक व इंग्रजी कामगार यांस मराठी भाषा शिकण्याकरितां आणि गांवोगांवच्या शाळोपयोगी कामाकरितां जे ग्रंथ अवश्य होते तितके अव्वल इंग्रजीत प्रथमतः तयार झाले आणि कांहीं मनोरंजक इंग्रजी ग्रंथांचीं मराठी भाषांतरें झालीं. यापेक्षां अव्वल इंग्रजीत मराठी भाषेची जास्त अभिवृद्धि झाली नाही मराठी स्वतंत्र गद्यरचनेच्या कालास यापुढे म्हणजे कै. विष्णुशास्त्री यांच्या निबंधमाले-पासून सुरुवात होते. यापूर्वी विष्णुशास्त्र्यांप्रमाणेंच किंवा त्यांच्या-पेक्षां वरचढीचेही पुष्कळ विद्वान झाले होते. पण स्वभाषेच्या द्वारें आपली भाषा बोलणारांची मने एखाद्या विशिष्ट विषयाकडे लावण्याचें किंवा एखाद्या विशिष्ट मार्गापासून परावृत्त करण्याचे काम अंगावर घेण्याची यापूर्वी कोणासही जरूर अगर कळकळ वाटली नव्हती. विष्णुशास्त्री यांची भाषासरणी विलक्षण जोरदार कां यांतील खरें इंगित हेंच होय. ज्याला आपल्या देशबांधवांस स्वभाषेच्या द्वारें कळकळीने उपदेश करण्याची आवश्य-कता वाटत नाही, त्याच्या हातून स्वभाषेची सेवा तरी काय होणार ! आणि जोरदार भाषासरणी तरी कशी निघणार ? कोणत्याही भाषेतील मोठमोठे प्रसिद्ध ग्रंथकार घ्या, त्यांचीं अंतःकरणें त्यांचें हृद्गत आपल्या लोकांस कळ-विण्यास अत्यंत उत्सुक असतात असेच आढळून येतें. आपले विचार खरे आणि देशहिताचे आहेत ही स्वतःची खात्री असते. विचार प्रसृत करण्या-करिताच ईश्वरानें आपणास जन्मास घातले आहे असा आपला दृढ समज असल्याखेरीज कोणाच्याही हातून स्वभाषेची खरी सेवा होणे शक्य नाहीं. छापण्याची कला वाढल्यामुळे कांहींना कांहीं तरी ग्रंथ दरसाल प्रसिद्ध होत असतात. विलायतेंत इंग्रजी भाषेंत शेकडों कादंबऱ्या अशा छापतात कीं, पतंगाप्रमाणे त्यांचे आयुष्य दोनचार महिन्यांपेक्षां अधिक असत नाहीं. भाषे-च्या वाढीचा जेव्हां विचार करावयाचा, तेव्हां असल्या ग्रंथांचा फारसा विचार करून उपयोगी नाही. खऱ्या वीरांच्या सैन्याबरोबर ज्याप्रमाणे बाजारबुणगे असतात त्याप्रमाणे असल्या ग्रंथांची स्थिति होय. हे ग्रंथ सोडून दिले, तर मराठी भाषेची अभिवृद्धि इंग्रजी राज्यांत फारच थोडी झाली असें म्हणणें भाग येतें. मनोरंजनाचे कांहीं ग्रंथ, जुन्या कवींच्या ग्रंथांच्या शुद्ध आवृत्त्या, ऐतिहासिक बखरी व लेख यांचा संग्रह आणि लोकोपयोगी इंग्रजी

ग्रंथांचीं भाषांतरें अथवा शालोपयोगी पुस्तकें आणि कोश एवढेंच काय तें नवीन वाङ्मय शिल्लक राहतें. वर्तमानपत्रांच्या द्वारें भाषेची एक प्रकारची वाढ होत आहे हें खरें. कारण वर्तमानपत्रकारांस अनेक तऱ्हेच्या विषयांवर लेख लिहावे लागत असल्यामुळे त्या त्या विषयांस लागणारी शब्दसामुग्री वेळोवेळीं नवीन तयार करावी लागते. परंतु ही वाढ साहित्यशास्त्रांत कोणीही कायमची समजत नाही. भाषेची खरी वाढ होण्यास ती भाषा वापरणारांचा व्यवहार अधिक वाढला पाहिजे, आणि स्वभाषेंत आपले विचार लोकांस कळवून लोकांची प्रवृत्ति किंवा मनें फिरविण्याची जरूरही देशांतील पुढाऱ्यांस अधिकाधिक वाटूं लागली पाहिजे. असे जेव्हां होईल, जेव्हां विद्वान लोक अनेक शास्त्रांचे स्वभाषेंत अध्ययन व अध्यापन करतील, जेव्हां सामाजिक, राजकीय, औद्योगिक आणि शास्त्रीय वाद किंवा चर्चा हरएक प्रसंगीं व हरएक वेळी जेव्हां स्वभाषेत होऊं लागेल, जेव्हा धर्मजागृति किंवा सुधारणा करण्यास स्वभाषेचाच उपयोग करण्यांत येईल आणि जेव्हां दरबारात, कचेरींत, बाजारांत, लष्करांत किंवा विद्यालयांत सर्व व्यवहार स्वभाषेनेच चालेल, तेंव्हां स्वभाषेची खरी वाढ होणार ! इंग्रजी राज्यांत या प्रसंगांपैकी पुष्कळ प्रसंग कमी झाले आहेत. तेंव्हां अर्थातच त्या मानानें भाषेच्या वाढीसही अडथळा येणारच. तथापि आमच्यापैकी सुशिक्षित वर्गांतील लोकांनी औदासीन्य टाकून आपणास मिळालेलें ज्ञान सामान्य जनांस स्वभाषेच्या द्वारे शिकविणे हेच आपले कर्तव्य समजून, त्याचप्रमाणे कळकळीनें उद्योग करण्यास आरंभ केला, तर गेल्या ऐंशी वर्षांत झाली आहे त्यापेक्षां मराठी भाषेची अभिवृद्धि अधिक होईल अशी आम्हांस खात्री आहे. या वाढीस मर्यादा आहे ही गोष्ट खरी; पण या मर्यादेपर्यंतही आम्ही अजून पोंचलों नाहीं; मग ती ओलांडून पलीकडे जाण्याची गोष्ट कशाला ? युनिव्हर्सिटींत अमक्या एका परीक्षेस ज्ञानेश्वरी ठेवल्यानें मराठी भाषेची वाढ होण्याची आशा बाळगणें व्यर्थ होय. या दिशेनें खरा उपाय म्हटला म्हणजे सर्व अभ्यासक्रम मराठींत ठेवणें हा होय. ही गोष्ट शक्य नसली तर इतर व्यवहार तरी होईल तितका आपल्या मातृभाषेत ठेवण्याचा प्रघात आम्ही पाडला पाहिजे. त्यातूनहि विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे लोकांची प्रवृत्ति बदलणें किंवा कायम करणें यासाठीं कळकळीनें किंवा निष्ठापूर्वक झटणारे पुरुष आमच्यांत निर्माण होऊन त्यांनीं मराठी भाषा बोल-